

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 93

YAJNYAVALKYASMRTI -
ACARA ADHYAYA
Title WITH MITAK'SARA.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 93 Subject : Dharma'sastra

Title : Yagnyavalkya Smriti with Nitya Bharu
only A'chara Adhyaya.

Author : Yagnyavalkya Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 11" x 3" Extent : 70 fol.

Language : Sanskrit Script : Devanagari

Remarks : Complete

॥ श्री ॥ श्रीवासुदेवाय नमः ॥ नमो विष्णु हर्त्रे ॥ धर्माधर्मो न हि पाकास्ते योपि केशाः पंचप्राणिनामायतने ॥ य
 स्मन्ते ते नो परा मृष्टशोयस्तवं दे सर्वमोकारवाच्य ॥ १ ॥ या इव च क्यमुनिनामिदं मुकुर्विष्वरूपविकरोक्तिविस्
 तं ॥ धर्मशास्त्रमृजुनिर्मिताक्षरैर्बालबुद्धिविधये विविच्यते ॥ २ ॥ या इव च क्यशिष्यः कश्चित्प्रश्नोत्तररूपं या इव
 च क्यप्रणीतं धर्मशास्त्रं संक्षिप्य कथयामास ॥ यथा मनुप्रोक्तं ऋगुः ॥ तस्य वायमाधः श्लोकः ॥ योगीश्वरं या
 इव च क्यसंपूज्यमुनयो ब्रुवन् ॥ वर्णश्रमेतराणां नो बुद्धिधर्मानशेषतः ॥ १ ॥ योगीनां सनकादीनां मीश्वरः
 श्रेष्ठः तं या इव च क्यसंज्ञं संपूज्य मनोवाक्यकर्मनिधूय यत्वा मुनयः ॥ सामश्रवः प्रवृत्तयश्चेव धर्मा
 रणयोग्याश्चक्रवर्तुः संवतः ॥ धर्मान्तः ॥ अस्मत्पुं ब्रूहि ति ॥ कथमशेषतः ॥ काश्चैतनकेषां वर्णश्रमेतरा
 णां ॥ ब्राह्मणादयः ॥ आश्रमाः ब्रह्मचारिप्रवृत्तयः ॥ इतरेऽनुलोमप्रतिजोमजाताः मूर्धावसिक्तादयः ॥
 इतराश्च स्युर्द्वेचेति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः ॥ अत्र धर्मशब्दः षड्विधस्मार्तधर्मविषयः ॥ तद्यथा ॥ वर्णध
 र्मश्चाश्रमधर्मवर्णश्रमधर्मो गुणधर्मो निमित्तधर्मः ॥ साधारणधर्मश्चेति ॥ तत्र वर्णधर्मो नित्यं मद्यब्राह्मणे वर्ज
 येदित्यादि ॥ आश्रमधर्मो घृणीधननैः सचर्यादिः ॥ वर्णश्रमधर्मः पात्राशौ दंडो ब्राह्मणस्येत्येवमादिः ॥ गुण
 धर्मः शास्त्रीयानिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनादिः ॥ निमित्तधर्मो विहितकरणप्रतिषिद्धमि

वननिमित्तं प्रायश्चित्तं ॥ साधारणधर्मः ॥ अहिंसादिः ॥ शौचाचारांश्च शिष्टयेदित्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वा
 धर्मशास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनादिकथननातीवोपयुज्यते ॥ तत्र वाच्यक्रमः ॥ प्रागुपयनयनात्कामचारः ॥ उ
 च्छेपयनयनात्प्रावेदाध्ययनोपक्रमधर्मशास्त्रविहितयमनियमोपेतस्य वेदाध्ययनं ॥ ततस्तदर्थजिज्ञा
 सा ॥ ततस्तदर्थानुष्ठानमिति ॥ तत्र यद्यपि धर्मार्थकाममोक्षाः शास्त्रेणानेन प्रतिपाद्यन्ते ॥ तथापि धर्मस्य प्राधा
 न्यार्धमग्रहणं ॥ प्राधान्यं च धर्ममूलत्वादितरेषां ॥ न च वक्तव्यं धर्ममूलो धर्म इत्यविशेष इति ॥ यतोर्थमंतरेण
 पि जयतीर्थयात्रादिना धर्मनिषेधिरर्थलेशोपिन धर्ममंतरेणेति ॥ एवं काममोक्षावधीति ॥ १ ॥ मिथिलास्वः
 सयोगीश्वरः ॥ दण्डाध्यात्वा ब्रवीन्मुनीन् ॥ यस्मिं देशे मृगः ॥ रुद्रः ॥ तस्मिं धर्मानि बोधत ॥ मिथिलानास्मानगरीत
 त्रस्वितः स या इव च क्ययोगीश्वरः ॥ दण्डाध्यात्वा किंचित्कालं मुनः समाधाय एते श्रवणाधिकारिणो वितयेनष्ट
 वतीति युक्तमेतत् ॥ यो वक्तुमिच्छति वक्तुं वान्मुनीन् ॥ रुद्रसारां मृगायस्मिं देशे स्वदंडं विचरति तस्मिं देशे वक्ष्य
 माणधर्मानुष्ठेयाः ॥ नान्यत्रेत्यनिप्रायः ॥ शौचाचारांश्च शिष्टयेदित्याचार्यस्य धर्मशास्त्राध्यायने विधिः ॥ शि
 ष्येण तदध्ययनकर्तव्यमिति कुतो वगम्यते इत्यत आह ॥ २ ॥ पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रागमिश्चि
 ताः वेदास्वानानि विद्याना धर्मस्य च चतुर्दश ॥ पुराणं ब्रह्मादि ॥ न्यायः स्तर्कविद्या ॥ मीमांसा वेदवाक्यवि
 चारः धर्मशास्त्रं मानवादि ॥ अंगानि व्याकरणादीनि षट् ॥ एते रूपेताश्चत्वारो वेदाः ॥ विद्यापुरुषार्थज्ञाना
 न ॥ तासां स्वानि चतुर्दश धर्मस्य च स्वानि त्रिदश ॥ एतानि त्रि ॥ वर्णिकरधेतन्यानि ॥ तदेतरगतत्वाधर्म

शास्त्रमध्येतव्यं। तत्र ब्राह्मणेन विद्या प्राप्तये धर्मा उद्यानाय चाधिगंतव्यानि। द्वित्रियवैश्यान्यां धर्मा उद्यानाय। तथा
 स्वेन विद्या स्नानान्पुनः क्रम्योक्तं। एतानि ब्राह्मणेन धि कुरुते। सच वृत्तिर्दर्शयति। मन्त्ररपि। द्विजातीनां धर्मशास्त्राध
 यने धिकारो ब्राह्मणस्य प्रवचनेनान्यस्येति दर्शयति। निषाकादि शमणानां तैर्मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः। तत्र शास्त्रे धिक
 रोस्मिन् के यो नान्यस्य कस्यचित्। विडवा ब्रह्मणेनेदं अध्येतव्यं प्रयत्नतः। शिष्येन्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यक् नान्येन के
 नचिदिति। अमुधर्मशास्त्रमध्येतव्यं। याज्ञवल्क्यप्रणीतस्यास्य शास्त्रस्य किमायातमित्यत आह॥ छ॥ मन्त्रत्रिवि
 द्मुहारीतयाज्ञवल्क्यो गिराः। यमाय संव संवर्ताः। कात्यायनवृहस्पती॥ छ॥ उशनः शब्दपर्यंतो हं हं एकव
 द्रावः॥ याज्ञवल्क्यमुनिप्रणीतमिदं धर्मशास्त्रमित्यनि प्रायणनेयं परिसंख्या किं उ प्रदर्शनार्थमेतदतो बौद्धा
 यनादेरपि धर्मशास्त्रत्वमविरुद्धं तै॥ एतेषां प्रत्येकं ग्रामाण्येपि साकांक्षाणामाकांक्षाण्यपरिपूरणमन्यतः क्रिय
 ते। विरोधे विकल्पः॥ इदानीं धर्मस्य कारकहेतुनाह॥ छ॥ देशे काल उपायेन इयं श्रद्धा समन्वितं। पात्रे प्रदीयते य
 त्सकलं धर्मलक्षणं देशो यास्मिन् देशे मृगः कृष्ण इत्युक्तं लक्षणः। कालः संक्रांत्यादिः। उपायः। शास्त्रोक्तेति कर्तव्य
 ता कलापः। इयं प्रतिग्रहादिलहृङ्गवादि। श्रद्धा आसिक् बुद्धिस्तदन्वितं च यथा न वतितथा पात्रं न विद्यते तेव
 मादिवक्ष्यमाणलक्षणं। प्रदीयते यथा न प्रत्यावर्तते तथा परस्वत्वापत्यवसानं त्यजेते। एतद्धर्मस्योत्पादकं। कि
 मेतावदेवनेत्याह। सकलमिति। अन्यदपि शास्त्रोक्तं जातिहोमयागादित्सकलं धर्मस्य कारकं जातिगुण इव
 नावार्थात्मकं च उर्विधं धर्मस्य कारकमित्युक्तं तवति। तच्च समस्तं संवायथा शास्त्रं इव नावार्थात्मकं च उर्विधं

६

इदानीं धर्मस्य ज्ञापकहेतुनाह॥ छ॥ श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः। स्वस्य चाप्रियमात्मनः। सम्यक् संकल्पजः। कामो धा
 र्मस्य लमिदं स्मृतं। श्रुतिर्वेदः। स्मृतिर्धर्मशास्त्रं। तथा मनुः॥ श्रुतिस्तु वेदो विद्वेद्यो धर्मशास्त्रं तु वेदस्मृतिरिति। सदा
 चारः। सता शिष्टानामाचार उद्यानं स्वस्य चात्मनः प्रियवै काल्ये के विषये। गतिमेष मेवाह इत्यादावात्मैवेव नित्या
 मिका। सम्यक् संकल्पाज्जाताः। कामः शास्त्राविरुद्धो मया नो जनयति रेके लोदकं न यातव्यमिति। एते धर्मस्य मूलं
 प्रमाणं एतेषां विरोधे पूर्वपूर्ववर्त्तनीयस्त्व॥ देशादिकारकहेतुना मपवादमाह॥ छ॥ इत्याचारदमहिंसादानस्वा
 ध्यायकर्मणः॥ अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनं। इत्यादीनां कर्मणः। अयमेव परमो धर्मः। यद्योगेन बाह्यचि
 त्तवृत्तिनिरोधेनात्मनो दर्शनं यथा तथ्यं ज्ञानं योगेनात्मज्ञानेन देशादिनियमो नास्तीत्यर्थः॥ तदुक्तं॥ यूत्र कायना
 तत्राविशेषादिति॥ कारकहेतुषु ज्ञापकहेतुषु वा सदेहे निर्वयहेतुमाह॥ छ॥ चत्वारो वेदधर्मज्ञाः॥ पषत्रैविद्यमे
 ववा। सा ब्रूते यस्य धर्मस्यादेको वा ध्यात्मवित्तमः॥ चत्वारो ब्राह्मणाः। वेदशास्त्रज्ञाः॥ पषत्र॥ तिस्रो विद्याअधीयत
 इति त्रैविद्यातेषां समूहस्यैविद्यं॥ धर्मशास्त्रकृत्वमत्राप्यनुवर्तते॥ तदा यार्धत्वात् सा पूर्वाकापषत्वात् यधर्मं ब्रूते स
 धर्मः। अध्यात्मज्ञानेषु निपुणो धर्मशास्त्रश्च इम एको वायं ब्रूते सो धिधर्मः॥ ए॥ ॥ इत्युच्यते तत्र प्रकरणे॥ ए
 तेन वनिश्लोकैः सकलशास्त्रोपधातमुक्त्वा इदानीं वर्णादीनां धर्मान् वक्तुं प्रथमं तावद्वर्त्तनाह॥ छ॥ ब्रह्मद्वित्रिय
 विदुश्च श्रवणस्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः। निषेकाद्याः शमणानां तैस्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः॥ ब्राह्मणद्वित्रियवैश्याश्च श्रव
 त्वारो वल्गविद्यमाणलक्षणास्तेषां माद्यास्त्रयो ब्राह्मणद्वित्रियविश्याः द्विजाः। द्विजायते इति द्विजातां वै एव न

इत्यनिषेकाद्याः निषेको गन्तानामाद्यो यासुतास्तथोक्ताः । समानं तस्य संबधिकर्म त्रयो यासुताः । क्रिया मंत्रैर्न
 वति । इदानीताः । क्रिया अनुकामति ॥ ३ ॥ गन्तानामृतौ पुंसः सवनं स्पंदरा नात्पुरा । षष्ठेष्टमेवासीमंतो मास्येने
 जातकर्मच । अह्नयेकादशेनामचतुर्थे मासिनिःक्रमः षष्ठे न प्राशनं मासि चडाकार्यं यथा कुलं । गन्तानामित्य
 उगतार्थकर्मनामधेया एवं वक्ष्यमाणान्यपि । तद्गन्तानामृतौ पुंसः काले कक्ष्यमाणलक्षणे । पुंसवनाख्यं कर्म गन्तव्यं
 लनात्पूर्वं । षष्ठेवाष्टमेवा मासि सीमंतो न्तयनं । एते च पुंसवनासीमंतो न्तयने द्वे त्रसंस्कारकर्मत्वात् सप्तदेवका
 र्येन प्रतिगर्जं । यथाह देवतः । सक्तश्च संस्कृतानारी सर्वगर्जेषु संस्कृतेति । एते आहति आगते गन्तकोशात् कुमा
 रे जातकर्म । एकादशे हनिनामकर्म । तच्च पितामहमातामहादिसंबंधं पिता कुर्यात् । यथाह शंखः । कुलदेवता
 संबंधं पिता मास कुर्यादिति । चतुर्थे मासिनिःक्रमलक्षणं कर्म । षष्ठे मास्यनप्राशनं कर्मा चडाकरणं यथा कु
 लं । कार्यमिति प्रत्येकं संबध्यते । एतेषां नित्यत्वे प्यानुषंगिकं फलमाह ॥ ४ ॥ एवमेतः शमयाति जगन् समुद्रं
 वं । एवमुक्तेन प्रकारेण गन्तानादिनिःसंस्कारकर्मनिःकृतेरेतः पापं शमयाति । किं नृत्तं । बीजगर्भसमुद्भवं
 शुक्रशोणितसंबंधं । गोत्राधिसंक्रांतिनिमित्तं । ननु पतितो न्यस्तत्वादि । स्त्रीणां विशेषमाह ॥ ५ ॥ स्त्रीमेत । क्रि
 या स्त्रीणां विवाहस्तसमंत्रकः । एता जातकमादिकाः क्रियाः स्त्रीणां त्रह्मी । विनैव मंत्रैर्यथा कालं कार्याः । विवा
 हः पुनः समंत्रकः ॥ ६ ॥ गन्तव्येष्टमेवाष्टे ब्राह्मणस्योपनायनं । राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथा कुलं । ग
 न्तानामादि कृत्वा जनेन वाष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनं । उपनयनमेवोपनायनं । दत्तात्रेयसारात् । अत्रेष्टया वि

३

कल्पः । राज्ञामेकादशे विशेषे श्यस्य सैके एकादशे । द्वादश इत्यर्थः ॥ गन्तव्यं सर्वत्राववर्तते । समासे गुणनूतस्या
 पि गन्तव्यस्य पुधा विनज्यो नयत्राववर्तते । समासे गुणनूतस्यापि गन्तव्ये विशेषे विशदस्मृत्यंतरदर्शनात् । यथा अथ
 शब्दा उशासन के शाश्वतानामिति । अत्रापि कार्यमित्युवर्तते । कुलस्त्रित्यादि उपनयनमिति ॥ ७ ॥ उपनीय गुरुशि
 ष्यमहाव्यासं निपूर्वकं । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारंश्च शिक्षयेत् । स्वगृह्योक्तविधिना उपनीय शिष्यं गुरुर्महाव्यास
 निपूर्वकं वेदं अध्यायेत् । महाव्यासः । तयश्च नृरादिसत्यानाः । सप्तपंचवागौतमानि प्रायेण । शौचमाचारंश्च वक्ष्यमा
 णलक्षणा नृशिक्षयेत् । उपनीय शौचाचारं नृशिक्षयेत् । इत्यनेन प्रागुपनयनात् । कामचारो दर्शितो वर्णधर्मचिंज
 यित्वा स्त्रीणामप्येतस्मानं विवाहादवगुपनयनस्त्वानीयत्वादिवाहस्य । शौचाचारानाह ॥ ८ ॥ दिवा संध्या सुकणस्त्रि
 ब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः । कुर्यात्सूत्रपुरीषं च रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥ अथ कर्णस्त्रिब्रह्मसूत्रं तस्य सतथोक्तः । कर्णश्च द
 क्षिणः पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विष्णुसूत्रमुच्चेत् । इति लिङ्गात् । असावहनि संध्योश्च उदङ्मुखो मूत्रपुरी कुर्यात्
 च काराह स्मादिरहिते देशे रात्रौ उदक्षिणामुखः ॥ ९ ॥ गृहीतशिश्नश्चोद्यरक्षिरन्युहते जले । गंधलेपक्षयकरं शौ
 चं कुर्यादतश्चितः । अनंतरं शिश्नं गृहीत्वा चोद्यरक्षिरः । वक्ष्यमाणलक्षणा निर्दिष्टं गंधलेपयोः क्षयकरं शौचं क
 र्यादित्यसः । उहता निरिति जलांतः शौचनिषेधः । अत्र गंधलेपक्षयकरा मिति सर्वाश्रमिणां साधारणं शौचं संख्य
 दिनियमस्त्वदृष्टार्थः ॥ १० ॥ अतर्जुषु चोदश उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राग्वा ब्राह्मणतीर्थे नदिजो नित्यमुपस्पृशेत् । पुनो
 अंशुचिद्रव्यासस्येष्टदेशे इत्युपानयनासनादिनिषेधः । उपविष्टो न स्थितः शयानः प्रको गच्छन् वाहङ्मुखः प्राङ्

रात्मुखनासिकासंचारिणं वायुनिरुंधन् मनसा जयेदित्ययं प्राणायामः ॥ छ ॥ प्राणानाम् संप्रोक्ष्य च नाह्वयेन न
 वृजयन्तासीत् सावित्री प्रत्युगातारको दयात् ॥ संध्याऽप्राक् प्रातरेवं हितिष्ठेदासूर्यादर्शनात् ॥ प्राणायामं पूर्वं
 कुरुत्वा च नाह्वयेन पूर्वोक्तेनात्मानमद्भिः प्रोसेह्य सावित्री जपन् प्रत्येकं संध्यां आसीत् ॥ अथोपनिषत्प्रसङ्ग इति ॥
 ज्यते ॥ आतारको दयात्तारको दयावधिः ॥ प्राक् संध्यां प्रातः समये एवं पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ प्राङ्मुखः सूर्यो दयाव
 धितिष्ठेत् ॥ अहोरात्रयोः संक्षेपा क्रिया विधीयते सा संध्या तत्राहः ॥ संपूर्णादित्यमंडलदर्शनयोग्यकालः ॥ तद्विपरी
 ताशत्रिः ॥ यस्मिन्काले मंडलखंडस्योपलब्धिः संसंधिः ॥ छ ॥ अग्निकार्यं ततः कुर्यात्संध्योरुत्तरायणं ॥ ततो नि
 वादयेद्दृष्टानसावहमिति कुरुत् ॥ ततः संध्यायासां नादनंतरं द्यौः संध्योरग्निकार्यं ॥ अग्नौ कार्यं समिप्रेषा
 दयत्तु कुर्यात् ॥ स्वर्गहोक्तविधिना ॥ तदनंतरं दृष्टान् गुरु प्रभृतीन् निवादयेत् ॥ कथं असौ देवदत्तशर्माहमिति
 स्वनामकीर्तयन् ॥ छ ॥ गुरुं चैवाप्युपासीत् स्वाध्यायार्थं समाहितः ॥ आकृतश्चाप्यधीयीत् ॥ तल्लब्धं चास्मै निवेदयेत् ॥ हि
 तं चास्मिन् चरेन्नित्यं मनोवाक्याकर्मभिः ॥ तथा गुरुं वक्ष्यमाणलक्षणमुपासीत् परिचयपिरस्तदधीनस्तिष्ठेत् ॥ स्वा
 ध्यायार्थं मध्ययनसिद्धये ॥ समाहितश्च विद्विषति न वेत् ॥ आकृतश्चाप्यधीयीत् ॥ गुर्वीकृत एवाधीयीतान स्वयं
 प्रेरयेत् ॥ यच्च तल्लब्धं सर्वं गुरुवेदयेत् ॥ तथा स्पृशेद्दित्तमाचरेत् ॥ नित्यं सदा मनोवाक्याकर्मभिः तत्राति कुरुत्तु य
 त् ॥ अपि शब्दात् गुरुदर्शने गौतमोक्तं कठं प्राहतादिवर्जयेत् ॥ छ ॥ कृतज्ञा होहि मेधाविष्णुचिकित्वा न सूर्यकः
 अध्याप्याधर्मातः साधुशक्तामज्ञानवित्तदाः ॥ कृतमुपकारं न विस्मरेतीति कृतज्ञः ॥ अहोही दयावान् मेधाविग्रंथ

नाद्यादनापदिव्याधत्तावेब्राह्मणः पुनः श्राद्धे न्यर्थितः सन् काममश्रीयात् ॥ व्रतमपीडयन् मधुमांसपरिहा
 रेणात्र ब्राह्मणग्रहणं कुर्यात् ॥ श्राद्धे नो जनमुदासार्थं राजन्यवैश्ययोश्चैव नैतत्कर्म प्रकृत इति स्मरणा
 त् ॥ मधुमांसं जनो विष्टुः कस्त्री प्राणिहिंसनां ॥ नास्करालोके नास्तीत्यपरिवादादिवर्जयेत् ॥ मधुहोश्च नम
 द्यं ॥ तस्य नित्यं मद्यं ब्राह्मणे वर्जयेदिति निषेधात् मांसं छागादेरपि अंजनं घृतादिना गात्रस्य ॥ कज्जलादिना
 चाह्वये ॥ उविष्टमगुरोः शुक्लं निष्ठुरवाक्यं न नीरसं तस्य न ह्यनह्यप्रकरणे निषेधात् ॥ स्त्रियमुपजोगो प्रा
 णिहिंसनं ॥ नास्करस्वालोकेनां ॥ उदयास्तमयादिव्यष्टौ कस्मिन्समस्तस्य नाशलोपरिवादः ॥ सदसद्रूप
 स्य परदोषस्य वापनं ॥ आदिग्रहणात् स्मृत्यन्तरोक्तं गंधमात्यं गृह्यते ॥ एतानि ब्रह्मचारी वर्जयेत् ॥ गुर्वीहितं
 एमाह ॥ छ ॥ स गुरुर्गुरुः क्रिया कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ॥ उपनीय ददधे दमाचार्यः स उदाकृतः यो सौ गन्तव्य
 नाद्याः ॥ उपेयं यनपयं ताः क्रियाः ॥ यथाविधि कृत्वा वेदमस्मै ब्रह्मचारिणे प्रयच्छति स गुरुः ॥ यः पुनरुयन
 यनमात्रं कृत्वा वेदं प्रयच्छति स आचार्यः ॥ छ ॥ एकदेशमुपाध्यायः कृत्वा कुर्यात्तदुच्यते ॥ एतामान्या यथापू
 र्वमेत्यो मातागरीयसी ॥ वेदस्यैकदेशं मंत्रब्राह्मणयोरैकमंगानि वा यो ध्यापयति स उपध्यायः ॥ यः पुनः
 पाकयज्ञादिकं वृत्तः ॥ केरोति सकृत् विगते च गुर्वीचार्यो पाध्यायः कृत्वा यथापूर्वं यथाक्रमेण मान्याः ॥ पू
 ज्या ॥ एतयः ॥ सर्वे न्यो मातागरीयसी पूज्यतमा तथा माता मान्यतायां मनुः ॥ उपध्यायाद्दशाचार्या आचार्यास्तु
 शतं पिता सहस्रं पुत्रिर्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचर्याविधिमाह ॥ छ ॥ प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं

द्वादशाहानि पंचवा॥ ग्रहणांतिकमित्येके केशांतश्चैव शोडशे॥ यदा विवाहा संनवे न वेदानधीत्य वेदो वा वेदं चे
 ति प्रवर्तते॥ तदा प्रतिवेदं वेदं प्रति ब्रह्मचर्यो ध्वेकं द्वादशवर्षाणि कार्ये॥ अशक्तौ पंच॥ ग्रहणांतिकमित्येके
 वर्णयंति॥ केशांतः पुनर्गोदानाख्यं कर्म गर्भादाख्यं षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य कार्यं॥ एतच्च द्वादशवार्षिक वेद
 ब्रते बोद्धव्यं॥ इतरस्मिन्त्येके यथा संनवे दृष्टव्यं॥ राजन्यवैश्ययोस्तूपनयनकालवत्॥ द्वाविंशे च चतुर्विंशे
 वा दृष्टव्यं॥ छ॥ उपनयनस्य परमावधिमाह॥ आषोडशादा द्वाविंशच्छात्रविंशच्च वसरात्॥ ब्रह्मक्षत्रविंशो
 कालपनायनिकः परः॥ अत ऊर्ध्वं पतंत्येते सर्वधर्मवर्हिः कृताः॥ सचित्रिपतिना ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमादृते क
 तोः॥ आषोडशादष्टांशो षोडशवर्षयावत्॥ आष्टाविंशादा च चतुर्विंशादष्टाक्षत्रविंशोपनायनिक उपना
 यनसंबंधी परः कालो नातः परमुपनयनकालोस्ति॥ किंतु पतंत्येते सर्वधर्मवर्हिः कृताः॥ सर्वधर्मधनधिका
 रिणो नवन्ति॥ ब्राह्म्यस्तोमात्कृतोर्विना॥ कृते तु तस्मिन्नुपनयनाधिकारिणो नवन्ति॥ आद्यास्त्रयो द्विजा इत्यु
 कं॥ तत्र देवमाह॥ छ॥ मातुर्यदग्रे जायंते द्वितीयं मौजिबंधनात्॥ ब्राह्मणक्षत्रियविंशस्तस्मादेते द्विजाः
 स्मृताः॥ मातुः सकाशात्प्रथमं जायंते मौजीबंधनाद्वितीयं जन्म॥ यस्मात्तस्मादेते ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या उ
 च्यंते॥ ग्रहणाध्ययनफलमाह॥ छ॥ यज्ञानां तपसांचैव शुनानांचैव कर्मणां॥ वेद एव द्विजातीनां निश्चयस
 करः॥ परः॥ याज्ञानां श्रौतस्मात्तानां तपसां कायसंताप रूपाणां चांशयणादीनां शुनानांचैव कर्मणां उपनय
 नादिसंस्काराणामवबोधकत्वेन वेद एव द्विजातीनां परो निश्चयसकरो नान्यः वेद एवेति तन्मूलत्वेन स्मृ

तेरप्युपलक्षणाद्यं॥ ग्रहणाध्ययनफले मुक्ते दानी का म्यब्रह्मयज्ञाध्यायनफलमाह॥ छ॥ मधुना पयसा चैव स देवांस्त
 र्पयेद्विजः॥ पिबन्मधुघृतान्पाचञ्च बोधी॥ ते च यो न्वहं॥ यज्जुषि शक्ति तो धीते यो न्वहं स घृतान्मृतेः॥ प्रीणाति देवाना ज्ये
 नमधुना च पिबेत्स्तथ॥ स उ सोमधु तैर्देवांस्तर्पयेद्यो न्वहं पवेत्॥ सामानि रुसि कुर्याच्च पिबेत्तमधुसर्पिषा॥ यो न्वहं
 बोधीते समधुना पयसा च देवान्पिबेत्तमधुघृतान्पातर्पयति॥ यः पुनः शक्ति तो न्वहं यज्जुषधीते॥ स घृतान्मृतेर्देवा
 न्पिबेत्तमधुघृतान्मृतां प्रीणाति॥ यस्तु सान्य न्वहं मधीते सोमधु तैर्देवान्पिबेत्तमधुसर्पिषां प्रीणयति॥ इति द्वादश
 णं सामान्ये तद्वादिमात्रं प्राप्यर्थं॥ छ॥ मेदसा तर्पयेद्देवान्थर्वागिरसं पठन्॥ पिबेत्तमधुसर्पिषां मन्वहं शक्ति तो
 ध्वजः॥ वाको वाक्यपुराणं च नाराशंसी चण्डिकाः॥ इति द्वादशं स्तथाविद्याः शक्त्या धीते च यो न्वहं॥ मा स ह्यीरोदनम
 धुतर्पणं सदिबौकसां॥ करोति रुसि कुर्याच्च पिबेत्तमधुसर्पिषा॥ ते नृणां स्तर्पयंत्येन सर्वकामफलैः पुनैः॥ यः
 पुनः शक्ति तो न्वहं अथर्वागिरसो धीते स देवान्मेदसा पिबेत्तमधुसर्पिषां तर्पयति॥ यस्तु वाको वाक्यप्रश्नोत्तर
 रूपां वेदवाक्यपुराणब्राह्मादिचकारान्मानवादिऽधर्मशास्त्रनाराशंसी च रुद्रदेवत्या नमत्रान्॥ गाथाश्च यज्ञ
 गाथेऽगाथाद्या इति सा सामा न्हा नारतादीन्॥ विद्याश्च वारुण्याद्या॥ शक्ति तो न्वहं मधीते॥ समा स ह्यीरोदनमधु
 निर्देवान्पिबेत्तमधुसर्पिषां तर्पयति ते पुनः रुद्राः सतो देवाः पितरश्च एतां स्वाध्यायकारिणं सर्वकामफलैः पुनै
 रनन्योपघातलक्षणे स्तर्पयति॥ प्रशंसार्थं मेह॥ छ॥ ययं क्रतुमधीयीत तस्य॥ तस्याऽनुयात्फलं॥ त्रिविज्जगत्पु
 ण्यवीदानस्य फलमश्रुते॥ तपसश्च परस्य ह नित्यं स्वाध्यायवान्द्विजः॥ यस्य यस्य क्रतोः प्रतिपादकवदेकदे

शंअन्वहमधीते। तस्य तस्य क्रतोः फलमाप्नोति। तथा विनुष्णयाः दृष्टिवा॥ त्रिविवारं दानस्य यत्कलं परस्य च
 तपसः श्लाघयणादेयात्कलं तदपि नित्यस्नाध्यायवानाप्नोति। नित्यग्रहणं काम्यस्यापि सतो नित्यत्वज्ञापनार्थं। ए
 वं सामान्येन ब्रह्मचारिधर्मानि क्षयाधुना नैष्टिकस्य विशेषमाह॥ छ॥ नैष्टिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ
 तदज्ञावेस्य तनये पत्न्या वैश्वानरोपिव॥ अनेन विधिना देहं साधयन् विजितेन्द्रियः॥ ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेदा
 जायते पुनः॥ उक्तने प्रकारेण त्मानं निष्ठा मुक्ता तिका लं नयतीति नैष्टिकः॥ स यावज्जीवमाचार्यसमीपे वसे
 त्। न वेदकालग्रहोत्तरकालं स्वतंत्रो भवेत्॥ तदज्ञावे पुत्रसमीपे तदज्ञावे तदज्ञार्थसमीपे तदज्ञावे वैश्वानरोपि॥ अ
 नेन उक्त विधिना देहं साधयन् हययन् विजितेन्द्रियं इंद्रियजये विशेषप्रयत्नेन वा॥ ब्रह्मचारी ब्रह्मलोकममृत
 त्वं प्राप्नोति। न कदाचिदिह पुनर्जयिते॥ ॥ इति ब्रह्मचारिप्रकरणं॥ ॥ यः पुनर्वैवाह्यः॥ तस्य विवाहा
 र्थं स्नानमाह॥ गुरवे तु वरं दत्वा स्नायी ततश्च कुर्यात्॥ वेदं ब्रतानि वायारं नीत्वा ह्यनयमेव वा॥ पूर्वोक्तेन न्यायेन
 वेदं मंत्रब्राह्मणमकं॥ ब्रतानि ब्रह्मचारिधर्मानि उक्तां तान्वा ज्ञमयं वायारं नीत्वा समाप्य गुरवे पूर्वोक्ताय वरमभि
 लिषितं यथा शक्तिं दत्वा स्नायादशकौ तदुक्त्या दत्तवरोपि॥ एषां च पक्षाणां शक्तिकालाद्यपेक्षया व्यवस्था॥
 स्नानादनंतरं किं कुर्यादित्यत आह॥ छ॥ अविधुत ब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियमुद्धरेत्॥ अनन्यपूर्विकां कां
 तां असपिंडाय दीयमी॥ अविधुत ब्रह्मचर्यो असर्वलित ब्रह्मचर्यो लक्षणां बाह्यान्तरलक्षणेयुक्तां बाह्या
 नितनुलोमकेशदशनादीनि मउग्रोक्तानि आन्यतराण्यष्टौ पिंडान्कृत्वा दत्त्वा द्याश्च लायनोक्तविधिना ज्ञातव्या

पिं

निस्त्रियं न पुंसकनिवृत्तये स्त्रीत्वेन परीक्षित॥ अनन्यपूर्विकां दानेनोपतो गेन वा पुरुषांतरापरिगृहीतां॥ कांतां
 कमनीयावो दुमनो नयनानंदकारिणी यस्यां मनश्चक्षुषो निर्वधस्तस्यामृद्धिरित्यापस्तंबस्य स्मरणादेव च न्यूना
 धिकां॥ गादिवाह्यदोषानावे॥ असपिंडोऽसमानः॥ एकः॥ पिंडो देहो यस्य सा सपिंडा तसपिंडा तसपिंडा अस
 पिंडा असपिंडा॥ सपिंडता च एकशरीरावयवान्वयेन न वति॥ तथा हि॥ पुत्रस्य पिट्टशरीरावयवान्वयेन पित्रा
 महा एवं पिता महादि निरपिट्टश्च शरीरेण तच्छरीरावयवान्वयात्॥ एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा॥ त
 था माता महादि निरपि॥ मातृद्वारेण एव शरीरावयवान्वयात्॥ एवं पिट्टपिष्टस्त्रादि निरपि॥ तथा पत्यास
 हपट्ट्या एकशरीरासंनकतया॥ एवं त्राट्टायां मपि परस्परमेकशरीरासंनैः सह एकशरीरं न कत्वे
 न॥ एवं यत्र यत्र सपिंडाश्च सत्रस्तत्र साक्षात्परं परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः॥ यद्येवं मा
 तामहादीनां दशावमात्रौ च॥ सपिंडे विधीयत इति विशेषेण प्राप्नोति॥ स्यादेतत्तद्यदितत्र प्रजाता मित
 रे कर्तुरित्यादि विशेषवचनं न स्यादतश्च सपिंडेषु यत्र विशेषवचनं नास्ति॥ तत्र दशाहवचनं भवति षष्ठे
 अवशेषे चैकशरीरावयवान्वयेन साधे पिंड्यं वर्णनीयं॥ आत्मा हि जज्ञ आत्मन इत्यादि श्रुतेः॥ प्रजासनु
 प्रजाय स इति च अथापि स एवायं विरूढः॥ प्रत्यक्षेणोपलभ्यते॥ इत्यावेयं संवदवचनाच्च॥ तथा गतेऽपि नि
 षिनिषदि॥ एतत्वाट्कौशिकं शरीरं त्रिणिपिट्तस्त्रीणि मातृतः॥ अस्मिन्सायुमज्जानः पिट्तः॥ त्वमांसरु

धिराणि माहृत इति॥ तत्राथ यथा न्वयप्रतिपादनात्॥ निर्वाण्य पिंडान्वयेन तु माहृत संतानेनाहृतपितृ आदिषु च
 सापिंड्यं न स्यात्॥ समुदायशक्तुं गीकरणेन रूढिपरिग्रहे वयवशक्तिस्तत्र तत्रावगम्यमानापरित्यक्तास्य
 त्॥ परंपरयैकशरीरावयवान्वयेन सापिंड्यं यथानातिप्रसंगस्तथा वक्ष्यामः॥ यवीयसीवयसाप्रमाणतु
 श्वन्मूनां उद्धेत॥ परिणयेत्॥ स्वगृह्योक्तविधिनाविशेषांतरण्यह॥ ६॥ अरोगिणी नृमती मसमानार्थ
 गोत्रजां॥ अरोगिणी अचिकि सनीयथाधनुस्तृष्टो नार मंती पुत्रिकोरणशंका निवृत्तये॥ अनेनापरिजाधि
 नापि पुत्रिकानवतीति गम्यते॥ असमानार्थगोत्रजां उधेरिदं आर्धं नाम प्रवर इत्यर्थः॥ गोत्रवंशपरंपराप्र
 सिद्धं॥ आर्धचगोत्रं च आर्धगोत्रे समाने आर्धगोत्रे यस्यासौ समानार्थगोत्रजः॥ तस्माज्जाता तस्माज्जाता स
 मानगोत्रजा मसमानगोत्रजामिति॥ तथाचा समानप्रवरैर्विवाह इति गोत्रमः॥ तथा असपिंडा च यामाहुर
 सगोत्रः च यापि पुत्रिरिति मनुः॥ तथा मृगगोत्रामपि अपिरिणेयां केचिद्विद्वन्ति॥ मातुलस्य सुता मृगमाहुरगो
 त्रांतथैव च॥ समानप्रवरं चैव गत्वा चोदयणं चरेदिति प्रायश्चित्तस्मरणान्॥ अत्रचा सपिंडा मित्यनेन पित्र
 ष्टमाहृष्टादिद्विद्विषेधः॥ तथा असगोत्रा मित्यनेन असपिंडाया अपि निम्न संतानजायाः समान
 गोत्रायानिषेधः॥ असमानप्रवरामित्यनेनापि असपिंडाया असगोत्राया पिसमानप्रवरायानिषेधः॥ तथा स
 पिंडा मित्येतत्सार्ववर्णिकं॥ सर्वत्र सापिंड्यमज्ञावात्॥ असमानगोत्रजामित्येतन्नेवर्णिकविषयं॥ यद्यपि

क

६

राजविशं प्रातिस्विकगोत्राभावात् प्रवरान्नावः॥ तथापि पुरोहितगोत्रप्रवरौ वेदितव्ये॥ तथाच यजमानस्यार्ध
 याम्प्रहणीत इत्युक्ता पौरोहित्यात् राजविशं प्रहणीत इत्याह श्वजायनः॥ सपिंडसमानगोत्रसमानप्रवरा
 सुतार्यात्वमेव नायपद्यते॥ रोगिण्यादिषु पुत्रार्यात्वे त्रत्यन्ते पिहृष्टविरोध एव॥ ७॥ असपिंडा मित्यत्रैकाशरीरा
 वयवान्वयद्वारेण साक्षात्पारं॥ पर्येण वा सापिंड्यमुक्तं तत्र सर्वत्र सर्वस्य यथा कथंचिदनादौ संसारे संभवतीत्यतः प्रसंग इत्यत आ
 ह॥ पंचमाससमाहर्षमाहृतः॥ पित्रस्तथा॥ माहृतो मातुः॥ संताने पंचमाहर्षपित्रतः पित्र संताने सप्तमाहर्षसापिंड्यं निवर्तते
 इति शेषः॥ अतश्चायं सपिंडशब्दो वयवशक्त्या॥ सर्वत्र वर्तमानोपि निर्मेथ्यपेकजादिशब्दवन्ति यत विषय एव॥ तथाच पित्रा
 दयः षट्सपिंडाः पुत्रादयश्च षट् आत्मा च सममः॥ संतानेनेदपि यतः संतानेनेदः॥ तमादाय गणयेत्॥ यावत्सप्तमः
 तिसर्वत्र जीनीयं॥ तथाच मातरं मास्त्यतः पितृपितामहादिगणनायां पंचमपुरुषसंतानवर्त्तनीमाहृतः पंचमी तु पंचयमि
 ते॥ एवं पितरं मास्त्यतः पितृपितामहादिगणनायां संतानपुरुषवर्त्तनीपित्रतः सप्तमी तु पंचयमि ते॥ तथाच जमिन्योर्जमि
 नीनां त्रैत्राहृष्टपुत्रीपित्रययोः॥ विवाहे प्यादि नृत्वा छाखाने दो वगण्यते॥ यद्यपि वसिष्ठेनोक्तं॥ पंचमी सप्तमी चैव मृ
 तः॥ पित्रस्तथेति॥ त्रीनतीत्यमाहृतः॥ पंचातीत्यपित्रतः इति पेट्टी न सिनातद्वर्त्तनीषेधार्थं न पुनस्तत्रास्यर्थमिति सर्व
 स्मृतीनामविरोधः॥ एतच्च समानजातीयेष्वयं॥ विजातीयेषु विशेषः॥ यथाह शंखः॥ यद्येकजाता नद्वयः पृथक् क्षेत्रा
 पृथक् जनाः॥ एकपिंडाः पृथक् शौचाः पिंडास्त्वावर्त्तते त्रिषु॥ एकस्मात् ब्राह्मणदेजाताः पृथक् क्षेत्राति न जातीया सु

स्त्रीषुजाताः पृथक्जनाः नत्रयेकया समानजातीया सुचस्त्रीषुजाताः असमानजातीया सुचजानस्ते एकपिडाः सपिंडाः किं
 नृपृथक्कशौचमाशौचप्रकरणे वक्ष्यामः ॥ पिंडस्त्वावर्तते त्रिषु त्रिषुरुषमेव सापिंड्यमिति ॥ ६ ॥ दशसूक्तस्य विख्याताः त्रि
 याणां महाकुजात् पुरुष एव पुरुषः दशभिः पुरुषैः पितृतः मातृतः पंचभिः पंचनिर्वार्यो तं यत्कुलं तस्मात्प्रात्रिया
 णां अधीतवेदानां अध्ययनमुपलक्षणश्रुता ध्यायनसंपन्नानां महच्चतकुलं च महाकुलं ॥ पुत्रयोत्रपशुदासीशा
 मादिग्रा मादिसमृद्धं तस्मात्कन्यां आहर्तव्येति नियम्यते ॥ ७ ॥ एवं सर्वत्र प्राप्तौ सत्त्वामपवादमाह ॥ स्फीतादपीनसं
 चारिगौशे गदोषसमन्वितात् संचारिणोरोगाः कुष्ठापस्मारप्रेततयः शुक्रशोणितक्षारेणानुः प्रविशंति दोषः पुन
 र्हि नक्रियाभिः पुरुषादयो मनुजोक्ताः एते समन्विता तस्फीतादपि पूर्वोक्तान् महाकुलादपि नोदत्तव्या ॥ ८ ॥ एवं क
 न्याग्रहणे नियममुक्ता कन्यादाते वरनियममाह ॥ एतैरेव गुणैर्गुणैः सवर्णः प्रोत्रियो वरः यन्नात्यरीक्षितः पुस्ते
 युवाधीमाजनप्रियः एतैरेव पूर्वोक्तैर्गुणैर्गुणैः दोषैश्च वर्जितो वरो यो न वति ॥ तस्यायमुपरो विशेषः सवर्णोक्त
 एवानदीनवर्णः स्वयंचक्रताध्ययनसंपन्नः यन्नात्ययनेन पुस्ते परीक्षितः परीक्षोपायश्च नारदेन दर्शितः
 यस्याशुजवते बीजकादिमूत्रं सफेनितं ॥ पुमानस्याध्वर्युणैरेतैर्विपरीतस्तु घटक इति युवानदृष्टः धीमाज्जैकि
 कवेदिकव्यवहारे निपुणमतिः जनप्रियः स्मितमृदुर्बुद्धिर्नायणदिनिरुज्जनः ॥ ९ ॥ रतिपुत्रधर्मार्थत्वेन विवा
 हस्त्रिविधः तत्र पुत्रार्थे द्विविधो नित्यः काम्यश्चा तत्र नित्ये प्रजार्थे सवर्णः प्रोत्रियो वर इत्यनेन सर्वर्णसुरव्यादर्शि

ना

ता ॥ ६ ॥ इदानीं काम्येनित्यसंयोगे वा नुकल्यो वक्तव्य इत्याह ॥ यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारो यसंग्रहः नतन्मम
 मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयं यदुच्यते ॥ कामतस्तु प्रवृत्तानां मिमांसुः क्रमशो वराः इत्युपक्रम्य ब्राह्मणस्य च
 तस्मो नार्याः क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे इति ॥ द्विजातीनां शूद्रो वेदनामिति नैतद्याज्ञवल्क्यस्य मतं यस्मादयं
 द्विजातिस्तत्र स्वयां जायते तज्जाया जायत इति यदस्यां जायते पुनरिति श्रुतेः ॥ अत्र च तत्रा यं जायते स्वयमि
 ति ॥ देववदतानैत्येकपुत्रो त्यादयं काम्यपुत्रो त्यादनाय वा प्रवृत्तस्य शूद्रापरिणयनमिषेधं कुर्वता नैत्येकपु
 त्रो त्यादना तु कल्ये काम्ये च पुत्रो त्यादने ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्ये क्षत्रियस्य वैश्यान्प्राप्तुं ज्ञातानवति ॥ १० ॥ इदानीं
 रतिकामस्योत्पन्नपुत्रस्य वा विनष्टनार्यस्याश्रमांतरे नधिकारिणो गृहस्थाश्रमावस्थामात्रा निकाक्षिणः परि
 णयनक्रममाह ॥ तिस्रो वर्णानुपूर्वेण देतये कायथाक्रमं ब्राह्मणस्य क्षत्रियविशं नार्यास्वाश्रयजन्मनः व
 र्णीक्रमेण स्य तिस्रः क्षत्रियस्य द्वे वैश्यस्यैका शूद्रस्यैव नार्या नवति ॥ सवर्णाः पुनः सर्वेषां सुरव्यास्तितैव
 पूर्वस्यां जावे उत्तरोत्तरं नवति ॥ अयमेव क्रमो नैत्येकानुकल्ये ॥ काम्ये च पुत्रो त्यादने विधौ ॥ अतश्च यदृशपु
 त्रमध्ये परिगणनं विना गसंकीर्तनं च तथा विप्रान्मूर्खान् वसिष्ठो दीक्षपुत्रं कस्य विन्तास्तेषां विधिस्मृतेति च तद्वि
 तकाम्यस्य आश्रममात्रा निकाक्षिणो वानांतरीयकतयोत्पन्नस्य ॥ ११ ॥ विवाहानाह ॥ ब्राह्मो विवाह आश्रयदी
 यते शक्त्यलं कृता तज्जः पुनात्कनयतः पुरुषानेकविंशतिं ॥ स ब्राह्मणनिधानो विवाहः यस्मिन्नुक्तलक्षण

ना

यवरायास्तयथाशक्त्यलंकृताकन्यादीयते। उदकपूर्वे। तस्यांजातः पुत्रः उत्तयतः पित्रादीश्वपुत्रादीश्वदशआ।
 तानचैकविंशं पुनानि। सहस्रश्वेत्॥ छ॥ यज्ञस्वस्त्यजेदेवआदायावस्तुगोदय॥ चउर्दशः प्रथमजः पुनः।
 तरजश्वषट्। सदैवोविवाहः। यज्ञानुष्ठानेविततेज्ञस्त्वित्येयथाशक्त्यालंकृताकन्यादीयते। यत्रपुनर्गोमिथुना
 मादायकन्याप्रदीयतेसआर्षः। प्रथमजोदेवविवाहश्चउर्दशपुनानि। समाचरान्सप्तपरान्उत्तरजआर्षः।
 विवाहः। षट्पुनोतीतित्रिन्पूर्वान्त्रीन्परान्॥ छ॥ इत्यक्ताचरतांधर्मसहयादियतेर्थिने। सकायः पावये
 सजः षट्षट्पुनान्सहात्मना। सहधर्मचरतामितिपरिज्ञाप्यकन्यादीयते। सप्रजापत्यः तजः षट्पूर्वान्
 षडशनात्मनासहइत्येवंत्रयोदशपुनानि॥ छ॥ आसुरोऽविणादानात्गंधर्वः समयान्मिथः। राक्षसोयुध
 हरणत्पैशाचः कन्यकाबलात्। आसुरः पुनः। ऽविणादानात्गंधर्वः स्तुपरस्परात्तरागेणभवति राक्षसोयुधेना
 पहरणात्॥ छ॥ सर्वाणिदिपरिणायनेविशेषमाह। पाणिग्राह्यः सवर्णसुगृहीयात्क्रत्रियाशरांवेश्याप्रतोदमा
 दद्यादेदनेत्वग्रजन्मनः। सवर्णसुविवाहेगृह्योक्तविधिनापाणिरेवग्राह्यः। द्वित्रियस्यकन्याउशरंगृहीयात्
 वेश्याप्रतोदमादद्यात्। उक्तृष्टवेदनेइति श्रुत्वापुनर्वसनस्यदशायाथाहमनुः॥ वसनस्यदशायाथाहमनुः। इयो
 क्तृष्टवेदनइति॥ छ॥ दाटक्रममाह। पितापितामहोन्नातासकुल्योजननीतथा। कन्याप्रदः पूर्वनाशेप्रकृति
 स्वः परः परः॥ अत्रयेष्ठसमाज्ञोतिनृणहत्यामृताहृतौ। गम्येत्कन्यावेदाहृणंकन्याकुर्यात्स्वयंवरं। एतेषांपित्रा

१०

दीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे परा परः कन्या प्रदः। प्रकृतिस्वः श्वेत्॥ यद्यन्मादादिदोषवान्नभवति। अतोयस्यधिकारः सो
 प्रयच्छन् नृणहत्यामृताहृतौआज्ञोति। एतच्चोक्तलक्षणवरसंनवेवेदितव्यं यदादाहृणामनावस्तदाकन्येवगम्यंगम
 नाहंउक्तलक्षणस्वयमेवरंचरयेत्॥ छ॥ सक्तुप्रदीयतेकन्याहरंस्तंश्वोरदंडनाक्। सक्तुदेवकन्याप्रदीयतइति।
 शास्त्रनियमः॥ अतस्तोदत्वाअपहरन्कन्याचौरवदंड्यः॥ छ॥ एवंसर्वत्रनिषेधप्राप्तेअपवादमाह। दत्तामपिहरेत्
 पूर्वोद्येयांश्चेदरंआव्रजेत्। यदिपूर्वस्मादराद्येयान्विद्यामिजनाद्यतिशयमुक्तोवरआगच्छति। पूर्वस्यपातकपो
 गोहृत्तत्त्वंवा। तदादत्तामपिहरेत्। एतच्चसप्तमपादात्प्रग्रहत्वं॥ छ॥ अनारव्यायदददोषदंडउत्तमसाहसं। अ
 उष्टाचत्यजन्दंडोऽहृषयंस्तुपणानुरतं। यः पुनश्चकुर्वाह्यदोषमनारव्यायकन्याप्रयवति। असौउत्तमसाहसंदंडः।
 उत्तमसाहसंचवक्ष्यति। अउष्टाचप्रतिगृह्यत्यजन्नुत्तमसाहसंदंडः। यः पुनर्विवाहाप्रागरागदेषादिनासद्विकन्या
 दोषेदीर्घरोगादिनिहृषयतिसपणानावक्षमाणलक्षणानांशतंदंड्यः॥ छ॥ अनन्यपूर्विकामित्यत्रानन्यपूर्वापरिलेयो
 क्तातत्रान्यपूर्वाकीदृशीत्याह॥ अहताचक्षताचैवपुनर्नसंस्कृतापुनः। स्वरिणीयोपतिदित्वासवर्णकामतः। अयेत
 अन्यपूर्वाधिविधा। पुनर्नः स्वरिणीचेति। पुनर्नरपिधियाहताहताच तत्रहतासंस्कारात्प्रागेवपुरुषसंबंधेइषि
 ता। अहतापुनः संस्कारइषिता। यापुनः। कौमारंयतित्यक्ताकामतः सवर्णमाश्रयतिसास्वरिणी॥ छ॥ एवंसर्वप्रका
 रेणान्यपूर्वापर्युदासेप्राप्तेविशेषमाह। अपुत्रांशुर्वतुज्ञातोदेवरः पुत्रकाम्यया। सपिंडोवासगोत्रोवाष्टतात्पक्तहतांवि
 यात्। आगर्भसंनवाकृष्टपतितस्वथानवेत्। अनेनविधिनाजातः क्षेत्रज्ञोस्यनवेत्सुतः। दत्तामलक्षपुत्रापित्रादिभिः पु

न्य

त्रार्थमनुज्ञतो देवरो नर्तुः कनीयान्त्राता सपिंडो वा उक्तलक्षणः सगोत्रो वा एतेषां पूर्वस्य पूर्वस्यात्तावे परपरोऽनुतात्पत्त
 सर्वा गहतावेव वक्ष्यमाणलक्षणेऽयात् गच्छेत् आगतेत्यत्रैः ऊर्ध्वं पुन गच्छेत्तन्नेन वा प्रकारेण पतितो न चति अनेन
 वधिनेत्यन्तः पूर्वपरिणेतुः क्षेत्रजः पुत्रो न वेत् एतच्च वा दत्ताविषयमित्याचार्याः यस्याम्रियेत कन्याया वाचा सत्ये त्रते
 पतिः तामनेन विधाते न निजो विदेत देवरद्विमतु स्मरणात् ॥ ७ ॥ व्यभिचारिणी प्रत्याह ॥ कृताधिकारां मलिनां पिंडमा
 त्रोपजीविनीं परित्यक्तं मधः शय्यां सयेद्यभिचारिणीं यो व्यभिचरति तां कृताधिकारां नृत्त्यनरणाद्यधिकाररहि
 तां मलिनां अजनात्पुत्रजनशुभ्रवस्त्रानरणाश्रया ॥ प्राणयात्रा मात्रा नो जनां ॥ धिकारादिभिः यशस्ततां नृत्तलशायि
 नीं स्ववेशमन्येव वासयेत् चैराग्यजननार्थं न सुखार्थं यत्पुंसः परदारेषु तच्चैता वाचरे द्रुतमिति ॥ ८ ॥ यथा क्वायश्चि
 तो पदेशात् ॥ ९ ॥ तस्या अत्यप्रायश्चित्तार्थमर्थवादमाह सोमः शौचं ददौ स्त्रीणां गंधर्वैर्लिखितां गिरं पावकः स
 र्वमेध्यत्वमेध्यावैयोषितो ह्यतः परिणयनात्पूर्वसोमगंधर्ववक्ष्यस्त्रयोऽनुक्ता यथाक्रमं तासां शौचमधुरवच
 नसर्वमेध्यत्वानिदत्तवतः तस्माश्चिद्यः सर्वत्र स्पृशनालिंगनादिषु मेध्याः शुद्धाः स्मृताः ॥ १० ॥ न च तस्या स्तर्हि
 दोषो नास्तीत्याशंकनीयमित्याह व्यभिचारादृते शुद्धिर्गर्भेत्यागो विधीयते गर्भनष्टवधादौ तु तथा महनिपात
 के अप्रकाशितात्मनो व्यभिचारात्सुरुषान्तरसंयोगसंकल्पात्तदपुण्यं तस्य हतौ रजो दर्शने शुद्धिः ॥ ११ ॥ अङ्कते
 गर्भेत्याग एव ब्राह्मणहन्त्रियविशंभार्याः शूद्रेण संगताः अप्राजाता विशुद्धं ति प्रायश्चित्तेन ते तराः इति स्मर
 णात् तथा गर्भवधे नष्टवधे महापातके च ब्रह्मत्यादौ आदिग्रहणात् शिष्यादिगमनेत्यागः च तस्मिन् परिणय्याः

शिष्यागुरुगच्छया ॥ पतिश्चिचविशेषेण जुंगितो पगता चया ॥ इत्यंगिरसः स्मरणात् जुंगितः प्रतिलोमजः ॥ त्या
 गश्च उपजागधर्मकार्ययोः ननु तस्याः निरुंध्यादेकवेशमनीतिनियमात् ॥ १२ ॥ द्वितीयपरिणयने धनेत्सनाह सु
 रायी व्याधिता धूर्ता वंधार्थं प्रियं वदा स्त्रीमस्मृत्वा धिवेत्तया पुरुषद्वेषिणी तथा सुरापिबतीति सुरापीश्वरापि
 पतित्यर्थं शरीरस्य यस्यास्य सुरापिबेदिते सामान्येन प्रतिषेधात् व्याधिता दीर्घरोगग्रस्ता ॥ धूर्ता विसंवादि
 नी वंधानिः फला ॥ अर्थघ्नी अर्थनाशनी ॥ अप्रियं वदानिष्टुरनापिणी स्त्री प्रसूः स्त्रीजननी पुरुषद्वेषिणी स
 र्वत्राहितकारिणी अधिवेत्तयेति प्रत्येकं संबध्यते अधिवेदनं नार्थान्तरपरिग्रहः ॥ १३ ॥ किंचा अधिविन्तापि
 नर्त्तव्या महदेनो न्यथा न वेत् यत्रा उक्तं दंपत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते साधिविन्ता पूर्ववदेव दानमानसत्कारे
 र्भर्त्तव्या अन्यथा नरणे महदपुण्यं वक्ष्यमाणो दंडश्च न च नरणे सति केवलपुण्यपरिहारः यतो यत्र दंत्यो राउ
 क्त्यं चित्ते कथमर्थकामानां प्रतिदिनमानिहृदि ॥ १४ ॥ स्त्रियं प्रत्याह मृते जीवति वापत्यौ यानान्यमुपगच्छति
 सेह कीर्त्तिमवाप्नोति मोदते चो मया सहा मृते जीवति वा नेर्त्तरिया चापत्याहं न्यपुरुषं नैवोपगच्छति सेह लोके
 विपुलां कीर्त्तिमवाप्नोति उमथा सह क्रीडति पुण्यं प्रजवात् ॥ १५ ॥ अधिवेदनकारणानावे अधिवेत्तारे प्रत्याह
 आज्ञा संपदिनी दत्ता वीरसुप्रियवादिनी त्यजंदाप्यस्त्रीयां शमद्व्यो नरणां स्त्रियाः आदेश संपादिनी दक्षा
 शीघ्रकारिणी वीरसुपुत्रवती प्रियवादिनी मधुरनापिणी यस्या जाति अधिविंदति सराक्षा स्वधनस्पृशी यम

शंदायः निर्धनस्तनरं ग्रासाच्छादनादिदायः ॥ छ ॥ स्त्रीधर्मानाह ॥ स्त्रीनिर्नवचः कार्यमेषधर्मपरः स्त्रियाः
 आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातक इषितः ॥ स्त्रीनिः सदानवचनं कार्यं ॥ यस्मादयमेव परउक्तो धर्मः स्त्री।
 णं स्वर्गादिदुत्वात् ॥ यदाउत्तममहापातकादि इषितस्तदा आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यः न तत्पारतंत्र्यं ॥ उत्तरकालं
 उर्वचदेव तत्पारतंत्र्यं ॥ छ ॥ शास्त्रीयदारसंग्रहस्य फलमाह ॥ लोकानंत्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्राप्रयौत्रकैः
 यस्मात्तस्मात्त्रियः सेवाः कर्तव्यश्चासुरक्षिताः लोके आनंत्यं वंशस्याविच्छेदो दिवः प्राप्तिः श्वदारसंग्रहस्य प्र
 योजनं ॥ कथमित्याहा पुत्रपौत्रप्रयौत्रकैः ॥ लोकानंत्यं अग्निहोत्रादिनिश्चयस्वर्गप्राप्तिरित्यन्वयः ॥ यस्मात्स्त्रीन्
 एतद्वयं न वती ॥ तस्मात्त्रियः सेवाः उपनोग्याः प्रजार्थं रक्षितो व्याश्वधर्मो यी तथाचायसंवेतधर्मप्रजावं संप
 तिः प्रयोजनं दारसंग्रहस्योक्तं ॥ धर्मप्रजासंपन्ते पुनान्या ऊर्वातेति च ॥ तारतिफलं तु लौकिकमेव ॥ पुत्रोत्प
 त्यर्थं स्त्रियः सेवा इत्थं तत्र विशेषमाह ॥ छ ॥ षोडशर्तुनिशास्त्रीणां तस्मिन्पुगासु संविशेत् ॥ ब्रह्मचर्ये वा
 पर्वणाद्या च तस्मात्तत्र वर्जयेत् ॥ स्त्रीणां गर्भधारणयोग्या वस्त्रोपलक्षिताः ॥ कालोक्तः सचरजो दर्शनदिवस
 दारस्य षोडशहोरात्रः ॥ तस्मिन् ब्रह्मचर्ये युगासु समासुरात्रिषु रात्रिग्रहणात् दिवसनिषेधः ॥ संविशेत् गच्छेत्
 पुत्रार्थं युगास्विति ब्रह्मवचनं समुच्चयं ॥ अतएव एकस्मिन् पिज्ञतो अप्रतिषिद्धासु युगासुरात्रिषु गच्छेत् ॥ एवं गच्छ
 त् ब्रह्मचर्यं व्रजति ॥ अतो यत्र ब्रह्मचर्यं प्राप्तादिषु चोदितं ॥ तत्र गच्छतोऽपि न ब्रह्मचर्यं स्वजनदोषो नास्ति ॥ पर्वणि

१२

आश्वतस्त्रश्च वर्जयेत् ॥ पर्वणीति ब्रह्मवचनादयर्थं वगमादृष्टमीच उर्दश्यो ग्रहणं ॥ यथाह मनुः ॥ अमावास्या
 महर्मी पौर्णमासी च उर्दशी ॥ ब्रह्मचारी न वेति मण्डितो स्नातको द्विजः ॥ अतो अमावास्यादी निचरजो दर्शनादारस्य
 च तस्मात्तत्र वर्जयेत् ॥ छ ॥ किंच ॥ एवं गच्छन् ॥ स्त्रियं दामा मघां धूमच वर्जयेत् ॥ सुखादौ सत्युत्रं लक्षणे जनवे
 तुमान् ॥ एवमुक्तेन प्रकारेण स्त्रियं गच्छन् दामां गच्छेत् ॥ दामता च तस्मिन्काले रजस्वला व्रते नैव न वति ॥ अथ तेन न
 न वति तदा कस्याद्या मता पुत्रोत्पत्त्यर्थं मत्यास्तिग्धने जना ॥ पुमानुसोधिके शुके स्त्री न वत्यधिके स्त्रिया इति वचनात्
 ॥ यदा युगायां रात्रौ शौणिताधिकं तदा स्त्रैव न वति ॥ पुरुषाकृतिः ॥ अयुगायां मपि शुक्राधिके पुमाने वस्त्राकृतिः
 ॥ कालस्य निमित्तं कृत्वात् ॥ शुक्रशौणितयोश्चोयादानकरणत्वेन प्रावल्यात् ॥ तस्माद्भ्राता कर्तव्या ॥ मघाधौ धन
 क्षत्रे वर्जयेत् ॥ चंद्रैकादशादिषु न स्नानं ते च कारात् ॥ पुनश्च त्रिषु न योगलगादि संपत्तौ सकृदेकस्या रात्रौ न
 द्विस्त्रिवतितो लक्षणे युक्तं पुत्रं जनयति ॥ पुमानप्रतिहतपुंस्त्वः ॥ छ ॥ एवमृतो नियममुक्त्वा इदानीं मनुष्यो नियम
 माह ॥ याथाकामी न वेद पीस्त्रीणां चर मनुस्मरन् ॥ स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियोरद्वयतः स्मृताः नार्याया इच्छानतिक
 मेण प्रवृत्तिरस्यास्तीति याथाकामी न वेत् ॥ वाशब्देन नियमांतरपरिग्रहार्थं न पूर्वनियमनिवृत्त्यर्थः ॥ स्त्रीणां चरमिदं
 तमनुस्मरन् ॥ यथाता अक्रवन् ॥ वरं हणवामाहा तत्त्विया प्रजाविंदामदैकाममाविजनितोः संनवामेति ॥ तस्माद्वि
 यास्त्रियः प्रजाविंदति ॥ काममाजनितोः संनवंति ॥ वृत्तं ह्यामिति ॥ अपि च स्वदारेष्वेव निरतस्तन्मनस्को न वेदित्यनु

न

क

वज्रते। अथकारेणस्मरगमनंनिवर्तयति॥ प्रायश्चित्तस्मरणात्। उक्तयत्रापिदृष्टंप्रयोजनमाह॥ स्त्रियोरक्षाय
 तः स्मृताइति॥ यस्माच्चस्त्रियोरक्ष्याः स्मृताउक्ताः। कर्त्तव्याश्चसुरक्षिताइति॥ तच्चसुरक्ष्यंयथाकामित्वेनस्मृतं
 रागमनेनचनवतीति॥ अत्राह॥ तस्मिन्गुमासुसंविशेदिति॥ किमयंविधिर्नियमःपरिसंख्यावा। उच्यते। नतावधि
 धिः। प्राप्तार्थत्वात्। नापिपरिसंख्या। दोषत्रयसमासनेः॥ अतो नियमं प्रतिपेदिरेन्यायविदः। कः पुनरेषांनेदः॥
 अत्यन्ताप्राप्तप्रापणंविधिः। यथाग्निहोत्रंजुजयादृष्टकाकर्त्तव्याइति। पक्षेप्राप्तस्याप्राप्तं पक्षांतरप्रापणंनियमः
 यथासमेयजेतेतिदर्शपूर्णमासान्यायजेततियागः कर्त्तव्यतयाविहितः। सचदेशमंतरेणकर्त्तुंशौमेक्यइत्या
 यद्देशः॥ प्राप्तः सचसमोविषमश्चेतिद्विविधः॥ यदायजमानः समेयियक्ष्यते। समेतेतिवचनंउदासं। स्वार्थस्यप्र
 सत्त्वात्। यदाउविषमेदेशेयियक्ष्यते॥ तदासमेयजेतिस्वार्थंविधत्ते। स्वार्थस्यतदानींअप्राप्तत्वात्। विषमदेशेति
 वृत्तिस्वार्थीचोदितदेशेनैवयागनिष्पत्तेरचोदितदेशोयादनेन। यथाशास्त्रयागोउचितस्यादिति। तथाप्राड्मु
 खोन्नानिचुंजीतेतीक्ष्णपिस्मार्त्तमुदाहरणं। पूर्वणव्याख्यातं। एकस्यानेकत्रप्राप्तस्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्रपुनर्वच
 नंपरिसंख्या॥ तद्यथा। इमामगृह्णन्शानाहृतस्येत्यश्वानिधानीमादत्तेइत्यत्रमंत्रः स्वसामर्थ्यादश्वानिधान्यागद
 ना। निधान्याश्वरशनायाग्रहणेविनियुक्तः। पुनरश्वानिधानीमादत्तइतिवचनोनाश्वानिधान्याविनियुज्यमानो ग
 र्हनानिधान्यानिवर्तते। पंचपंचानखान्दयाइति॥ अत्रहिद्यहत्तयाशशादिषुश्वदिषुनक्षत्राणांप्राप्तं। पुनःशशादि

१२

पुश्वयमाणंश्वदिन्योनिवर्तइति। किंपुनरत्रयुक्तं। परिसंख्येत्याह। तथाहि कृतदारसंग्रहस्यस्वेवैवर्तौगमनंप्राप्त
 मितिनंविरोधेरयविषयः। नापिनियमस्य। गृह्यस्मृतिविरोधात्। एवंहिस्मरतिगृह्यकाराः। दारसंग्रहानंतरंत्रिरात्रंघा
 दशरात्रंसंवसरंवाब्रह्मचारीस्यादिति। तत्राघादशरात्रात्संवसराघापूर्वमेवक्षुत्संनवे॥ कृतौगच्छेदेवेतिनिय
 माद्वक्ष्यचर्यस्मरणंवाध्यते। अपिच॥ प्राप्तेनावर्धेवचनंविशेषणंपरंयुक्तं। प्राप्तंचक्षुत्सौनार्यागमनमिच्छेयैवातौय
 दिगच्छेदतावेवेतिव्यतिर्युक्ता। किंचनैयमिकपुत्रोत्पत्तिविधेरेवक्षुत्सौगमनंनित्यप्राप्तमेवेति॥ कृतौगच्छेदेवेतिनिय
 मोनर्थकः स्यात्। नियमेचाहृष्टंकल्पनीयं। क्षुत्सौगंतव्यमेवेतिनियमे। असन्निहितस्यव्याध्यादिनाअसमर्थस्यानि
 चोश्चाशक्योर्थउपदिष्टः स्यात्॥ विध्यनुवादविराधश्चनियमे॥ तथाह्येकशब्दः सत्रउच्चरितस्तमेवार्थंपक्षेउवद
 ति। पक्षेविधत्तेवेति। तस्मादतावेवगच्छेन्नान्यत्रेतिपरिसंख्येवयुक्तातदिदंनारुचिविष्वरूपादयोनानुमन्यतोय
 तोनियमएवयुक्तः। पक्षेस्वार्थविधिसंनवात्। अगमनेदोषप्रवणच्च। क्षुत्सुताताउयोन्नार्यासंनिधौनोपगच्छति
 घोरायांशूलहत्यायांयुज्यतेनात्रसंशयइति। नचविध्यनुवादविराधः अनुवादानावत्। विध्यर्थत्वाच्चवचनस्य
 तत्रहि विध्यनुवादविरोधोयत्रहिविधेया। वधितयातदेवानुवेदितव्यं। अप्राप्ततयान्योद्देशेनविधानव्यंच। यथा
 वाजपेयाधिकरणपूर्वपक्षे। वाजपेयेनस्वाराज्यकामोयजेतेतिवाजपेयलक्षणगुणविधानावधित्वेनयागोनुवेदि
 तव्यः। सएवस्वाराज्यलक्षणफलोद्देशेनविधानव्यंचेति। तचाउवादेनेहकृत्यमस्ति। यत्तुनियमेऽहृष्टंकल्पमित्यु

कं। तत्परिसंख्यायामपि समानं अतौ गच्छतो दोषकल्पनात्॥ यत्तु नैयमिकपुत्रोत्पादनविध्याक्षेपेणैव हतौ गम
 तप्राप्तेर्न नियम इति॥ स एवायं नैयकपुत्रोत्पादनविधिः स्यान्मतं॥ एवं गच्छन्स्त्रियं क्षामालक्षणेपुत्रजनयेदिति॥
 अतिगमनानिरिक्तः पुत्रोत्पादनविधिः॥ तच्च न॥ गमनकरणिकायाभावात्वा एव पुत्रोत्पत्तिकर्मता प्रवृत्त्येते ए
 वं गच्छन्लक्षणेपुत्रजनयेदित्यनेन यथा अग्निहोत्रं जकत्स्वर्गं नावयेदिति॥ न च सन्निहितादेरशक्यार्थवि
 धिप्रसंगः॥ सन्निहितशक्तयोरेवोपदेशात्॥ हउस्तातां उयो नार्था सन्निधौ नोपगच्छतीति यः स्वदाशत्वं हउस्तात्
 न्स्वस्वः सन्नोपगच्छतीति च विशेषोपादानात्॥ अतिष्ठानिष्ठतिस्त्वनियमविधानादेव॥ न च विशेषणपरता॥ पक्षे
 नावार्थविधिसंनवात्॥ नापि गृह्यस्मृतिविरोधः॥ संवशरात्पूर्वमेव उदर्शने संविशतो न ब्रह्मचर्यं स्वजनदोषः
 यथाश्राद्धादिषु तस्मात्स्वार्थहानिपरार्थकल्पनाप्राप्तबाधलेक्षणे दोषत्रयवती परिसंख्यानयुक्ता॥ पंचपंचन
 खानद्या इत्यत्र यद्यपि शशादिषु न ह्यणस्य पक्षे प्राप्तेर्नियमः॥ शशादिषु यादिषु च प्राप्ते परिसंख्येत्युक्तं यत्संन
 यः॥ तथापि नियमपक्षे शशाद्यनक्षणे दोषप्रसंगं चादिनक्षणे अदोषप्रसंगे न च प्रायश्चित्तस्मृतिविरोध इ
 ति परिसंख्येवाश्रिता॥ एतेन सायं प्रातर्दिजातीनामशानं श्रुतिनोदितं इत्यत्रापि नियमो व्याख्यातः॥ नातराजो जनं
 ऊर्थादिति च वचनं पुनरुक्तं स्यात्परिसंख्यायामेवं च नियमे सत्तादृताविति वीक्षा लभ्यते॥ निमित्तादृत्तौ नैमित्तिक
 मय्यावर्त्त इति न्यायात्॥ याथाकामी न वेदित्ययमपि नियम एवावृत्ता॥ वपि स्त्री कामनायां सत्यां॥ स्त्रियमतिरमये

२४

देवेतिज्ञानानुपेया सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज इत्येतदापि गौतमीयं सूत्रमुच्यते नियमपरमेवा सतां उपया देवान्तर
 वपि स्त्री कामनायां प्रतिषिद्धवर्जमुच्यते यादेवेत्यलमप्रतिप्रसंगेना॥ छ किंच॥ नर्तनाटपिटज्ञातिस्वश्रूष्वशुरदे
 वरैः॥ बंधुनिश्चस्त्रियः पूज्यान्पूषणछादनाशानैः॥ नर्तप्रवृत्तिनिःपूर्वोक्ताः साध्यः॥ स्त्रियो यथाशक्त्यलंकारवस
 ननोजनपुष्पादिभिः समाननीयाः यस्मान्नाः पूजिताः धर्मार्थकामान् वेदयन्ति॥ पुनः समर्पितगृहव्यापारया किं नू
 तयानवितव्यमित्याह॥ छ॥ सयनोपस्करोदक्षाकृष्टाव्ययपराङ्मुखी ऊर्थात्तु सुपुरयाः पादवन्दनं नर्तनं तत्परा स
 यतः स्वस्थाने निवेशित उपेस्करो गृहोपकरणवर्गो यथासातथोक्ता॥ यथोत्सवले मुशालशूर्पादेः कंडनस्थाने दृष
 उपलयोगेन येषां स्थाने इत्यादि॥ दक्षा गृहव्यापारकेशला॥ कृष्टा सदैव प्रहसिता॥ व्ययपराङ्मुखी॥ न व्ययशीला
 स्वादिति सर्वत्रोषः॥ किंच॥ श्वशुरश्च श्वश्रूश्च सुशौश्वशुरः श्वश्रा इत्येकशेषः॥ तयोः पादवन्दनं नित्यं ऊर्था
 त्॥ श्वशुरग्रहणं मान्यांतरोपलक्षणाधीनं तत्परा नर्तवशावर्तिनी॥ सती पूर्वोक्तं ऊर्थात्॥ नर्तसन्निधानमुक्तं
 प्राधितनर्त्तरितया किं कर्तव्यमित्याह॥ छ॥ क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोऽभवदर्शनं॥ हास्यं परगृहे यातं त्यजेत्प्रापि
 तनर्तका॥ देशांतरगतनर्तका क्रीडाकं॥ कादिभिः शरीरसंस्कारं उर्ध्वर्तनादिभिः समाजो जनसमूहः॥ तस्यैव विवा
 हादिस्तयोर्दर्शनं॥ हास्यं विश्रान्तेण परगृहगमनं त्यजेदिति प्रत्येकं संबध्यते॥ छ॥ किंच॥ रक्षेकन्यापिताविन्तापतिः
 पुत्रास्तु वार्धके॥ अनावज्ञातयस्तेषां स्वातंत्र्यं न कचिच्छ्रियाः॥ पाणिग्रहात्प्राक्पिताकन्या अकार्यकरणादहो

सतकृद्नर्तनतदनावेष्टुत्राः। वृद्धनावेचतेषां उक्तानां अनावेज्ञातयो ज्ञाती। नामनावेराजा। पक्षधयावसाने उरा।
 जानर्ता प्रसुस्त्रिया इति वचनात् अतः क्वचिदपि स्त्रीणां नैव स्वातंत्र्यं॥ ६॥ किंच॥ पितृमातृसुतजातृश्वश्रुश्वशुरम
 उल्लेः॥ हीनानस्यादिना नर्ता गर्हयान्यथानवेत्। नर्ता विना नर्तरहितो॥ पित्रादिरहितानस्यात्। यस्मात्तद्विहिता
 गर्हणीयानि दान्यथानवेत्। एतच्च ब्रह्मचर्यं पक्षे नर्तरि प्रेते ब्रह्मचर्यं तदन्वारो हणं वेति विष्णुस्मरणात्। अन्व
 रोहणे महान्मुदयः। तथा च व्यासः। कपोतिरव्यानव्याजेन दूरितवान्। पतिव्रता संप्रदीपं प्रविवेश ऊताशनं॥
 तत्र चित्रांगदधरं नर्तारं सान्वपद्यत। ततः स्वर्गगतः पक्षी नार्थ्यासह संगतः। कर्मणा पूजितस्तत्र रेवे सह नर्यये मे
 ति। तथा च शंखा गिरसौ तिस्रः कोट्योर्ध्वकोटी च यानि लोमानि मानुषे। नावत्कालं वसे स्वर्गे नर्तारं यातुं गच्छति। इ
 ति प्रतिपाद्यतयोरवियोगं दर्शयति। व्यालुग्राही यथा व्यालं बालुडुहरते विलात्। तडुह्यमाना रीसहस्रे नैव मो
 दते। तत्र सान्नातृ परमास्तूयमाणा शरोगणैः। क्रीडते पतिना सार्धं यावद्विंशश्व उर्द्वेति॥ तथा ब्रह्मघ्नो वाक्यतघ्नो
 वा मित्रघ्नो वा नवेत्यतिः पुनस्त्यविधवा नारी तमादाय मृता उया। मृते नर्तरिया नारी समा रोहे कुंताशनं। सारुंधर्ती
 समाचरा स्वर्गलोके महीयते। यावच्चाग्रौ मृते पत्यौ स्त्रीनात्मानं प्रदाहयेत्। तावन्मुच्यते सा हि स्त्री शरीरात्कथ
 चनेति। हारीतोपि। मातृकपेटकचापियत्र चैव प्रदीयते। कुलत्रयपुनात्येषा नर्तारं यातुं गच्छतीति॥ आर्यो नैमु
 दिते रुद्रा प्रोषिते मलिना रुद्रा मृते स्त्रीयेतया पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता इति। अथ च सर्वा सा स्त्रीणां मगतिर्लीन २

१५

मवाला पत्यानामा चंडालं साक्षरलो धर्मः। नर्तारं यातुं गच्छतीत्यविशेषोपादानात्। यानि च ब्राह्मण्यानुगमननिषेध
 पराणि वाक्यानि मृतानुगमनं नास्ति। ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात्॥ जीवंति तद्धितं कुर्यान्मरणादात्मघातिनी। या स्त्री।
 ब्राह्मणजातीया मृतपतिमुब्रजेत्। सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं नयति नयोत्॥ इत्येवमादीनि तानि एथ क्वचित्य
 धिरो हणविषयाणि एथ क्वचित्समारुह्य न विप्रागं उमर्हति इति विशेषस्मरणात्॥ अनेन के त्रिया हि स्त्रीणां प्र
 थकृत्य। न्यनुज्ञागम्यते। यत्रुके श्विडच्यते। पुरुषाणां मि वस्त्रीणां मथात्महननस्य प्रतिषिद्धत्वादिति प्रवृद्ध स्वर्ग
 निषाधकायाः प्रतिषेधशास्त्रमतिक्रमत्यायमनुगमनोपदेशः। श्येनचत्॥ यथा तीव्रक्रोधाक्रांतस्वातस्य प्रतिषेध
 शास्त्रमतिक्रान्तः श्येनोपदेश इति येतावपेन करणिकायाः नावनायात्मा व्यनूतहिंसायां विधिसंस्पर्शनावेन प्रति
 षेधसंशयत्तल्लहिंसारव्यहिंसासाधननूतस्वद्धादीनां विनापि कर्मजत्वेन फलदारेण श्येनस्यानर्थत्वं वर्णयंतितेषां
 मते हिंसा एव स्वर्गार्थतया अनुगमनशास्त्रेण विधीयत्वात् प्रतिषेधसंशानावात् अग्नीषोमीयवत्स्य हमेवानुगम
 नस्य श्येनवैषम्यं यत्रुमंतहिंसानाममरणात् कृत्यो व्यापारः॥ श्येनश्च परमरणात् कृत्य व्यापारस्त्यत्वात् सेव
 कामाधिकारचकरणशेरागतः प्रवृत्ति संनवेन विधेरप्रवर्तकत्वात्। रागप्रयुक्तहिंसा रूपत्वात् श्येनप्रतिषिद्ध
 स्वरूपेणैवानर्थक इति। अत्राप्यनुगमनशास्त्रेण मरणस्यैव स्वर्गसाधनतया विधानात्। आत्ममरणे यद्यपि शीरो गतः
 प्रवृत्तिस्तथापि मरणात् कृत्यो व्यापारे अग्निप्रवेशादितिकर्तव्यता रूपे विधित एव प्रवृत्तिरिति निषेधस्यावकाशः
 वायव्यं श्वेतमालनेत् नूतिका म इति वत्तस्मात् अष्टमेवानुगमनस्य श्येनवैषम्यं। यत्रुतस्मात्तदनपुरायुषः स्वः कामी

प्रेयादिति श्रुतिविरोधादनुगमनमयुक्तमिति तच्च न स्वः काम्यायुषः प्रागुपेयादिति स्वर्गलोकोद्देशेनायुषः प्रागा
 युर्न कर्तव्यो मोक्षार्थिना यस्मादायुषः शेषे सति नित्यनैमित्तिककर्मावधानक्षपितान्तकरणकलकस्य श्रवणम
 नननिदध्यासनसंयतो सत्या आत्मज्ञानेन नित्यनिरतिशयानंदब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षसंभवः तस्मादनित्य
 त्सुखस्वर्गार्थमायुर्व्ययोनकर्तव्य इत्यर्थः अतश्च मोक्षमनिष्ठत्वात् सुखरूपस्वर्गार्थिन्या अनुगमनं युक्त
 मितरका म्यानुष्ठानवदिति सर्वमनवद्यं ॥ छ ॥ किंच ॥ पतिप्रियहिते युक्ता स्वाचाराविजिते इत्या सेह कीर्तिमवा
 न्नोति प्रेत्य चात्र मांगतिं प्रियमनवद्यत्वेन मनोउक्ते आयात्यायुः पस्करंतद्वितं प्रियंचहितंच प्रियहितं प
 तुः प्रियहितं तस्मिन् युक्तानिरता स्वाचारशोभनन आचारेयस्याः सातथोक्ता शोभननश्चाचारे दर्शितः शखे
 न नानुकाशदानिर्गतेनात्र तरीथानत्वरितं ब्रजेन्त परपुरुषं मन्तिनाषेत् अन्यत्र वणिकं प्रव्रजितं वृद्धं वेद्य
 जोनना निदर्शयेद्गुल्फाघासः परिदधानस्तनौ विवृतौ ऊर्यात् नहसेदपाहतं ननर्तारंतं कंधुन्वादिष्या
 त् नगणिका धूतानि सारिणी प्रव्रजिता प्रेक्षाणिका मायाभूल ऊहककारिकारिडः शीलादिभिः सहेकत्र तिष्ठे
 त् संसर्गेण हि चारित्र्यं दुष्यतीति विजिते इत्या विजितानि संयमिता इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि वागा दीनि मनः सहि
 तानियया सेह लोके कीर्तितं प्रख्यातं परलोके चोत्तमांगति प्राप्नोति अयंच सकल एव स्त्रीधर्मो विवाह इ
 व वेदितव्यः प्रागुपनयनात्कामचारवाद नक्षा इति स्मरणात् वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृत इ
 ति च अनेक नार्था प्रत्याह ॥ छ ॥ सत्यामन्यां सवर्षा यंधर्मकार्यं तकारयेत् सवर्षा सुविधौ धर्म्ये जेष्टया न विनेत

रा ॥ सवर्षायां सत्यामन्याम सवर्षा नैव धर्मकार्यं कारयेत् स्वपिवक्ती सुधर्मो विधौ धर्म उवाते ज्येष्ठया विना ज्येष्ठां
 मुक्ता इतरामध्यमा वा कनिष्ठा वाना न्नियोक्या प्रमीतयतिकाया विधिमुक्ता इदानीं प्रमीत नार्था प्रत्याह ॥ छ ॥
 दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवती पतिः आहरे द्विधिवद्वारानग्नींश्चैवा विलंबयन् पूर्वोक्तं वृत्तवती आचारव
 ती विपन्ता स्त्रियमग्निहोत्रेण श्रोतेनातदजावे स्मार्त्तेनाग्निना दाहयित्वा पतिनर्त्ता अनुत्पादित पुत्रो निष्ठयज्ञो
 वा आश्रमांतरे धनधिकृतो वा स्मरंतरा तवे पुनर्द्वारानग्नींश्च विधिवदाहरेद विलंबयन् शीघ्रमेव अनश्रमीतं
 तिष्ठेत्तदिनमेकमपि द्विजः इति दक्षस्मरणात् एतच्चाधाने सहाधिकृताया एव नात्यस्यानयत्तु द्वितीयां चैव यो
 नार्था देहेतानिकाग्निनिः जीवंत्या प्रथमाया हि सुरायानं समाहित इति तथा मृताया उद्वितीयाया योग्नि
 होत्रं समुज्जजेत् ब्रह्मो गंतं विजानीयाद्यश्च कामात् समुज्जजेत् इति एवमादितदाधाने सहानधिकृताया
 अग्निदाने वेदितव्यं ॥ छ ॥ ॥ इति विवाहप्रकरणं ॥ ॥ ब्राह्मणस्य च तस्मान्नार्था द्वित्रियस्य तिस्रो वे
 श्वस्य द्वे द्वे स्यैकमुक्ता सुचपुत्रा उत्पादयितव्या इत्युक्तं इदानीं कस्यां कस्मात्कः पुत्रोत्तवतीति विवेकुं
 माह ॥ छ ॥ सवर्षेभ्यः सवर्षा सुजायंते हि सजातयः अनिष्टेषु विवाहेषु पुत्राः संतानवर्धनाः सवर्षेभ्यो ब्रा
 ह्मणदिभ्यः सवर्षा सुब्राह्मणादिषु सजातयो मातापितृसमानजातीयाः पुत्रा जवन्ति विन्ता खेष विधिस्म
 रणस्य स्मृत इति सर्वशेषत्वेनोपसंहारं दिन्ना सुखवर्षा स्थिति संवध्यते विन्ता शब्दस्य संबधिराहृत्वा हेतु
 न्यः सवर्षेभ्य इति लभ्यते एकः सवर्षस्य शब्दस्य प्रार्थः अतश्चायमर्थः संलब्धः उक्तेन विधिना ऊहायां सव

र्त्वायां वोढुः सर्वसाधित्यन्तास्तस्मान्जानीयात्तवति॥ अतश्च कुंडगोलककानी न सहोदादीनामसावर्णमुक्तं न
 वति॥ ते च सर्वे लोकोऽनुलोमप्रतिलोमेत्यश्वनिद्यमानासाधारणधर्मैरहिसादिभिरधिक्रियंते श्रावणं सुधर्मा
 लः सर्वे पक्षसजा स्मृताः इति स्मरणात्॥ अपक्षमजाः च निवारजानाः श्रूयधर्मैरपि द्विजशुश्रूषादिभिरधिक्रियं
 ते न कुंडगोलकयो रब्राह्मण॥ तेषां प्रतिषेधोऽप्यत्र॥ न्यायविरोधश्च॥ यो यज्जानीयाद्यज्जानीयाया मुत्पन्नः
 स तज्जानीया एव यथा गोः गविगोः॥ अथा घडवायामश्वः॥ तस्माद्ब्राह्मणं ब्राह्मणमुत्पन्नो न ब्राह्मण इति विरुद्धं
 यथा कानी न घोनर्तवादी न कुक्कम्यसजानीयेष्वयं प्रोक्तः॥ स न ये शुभाया विधिरिति वचनविरोधश्च॥ तेन सारं ब्राह्मणे
 न ब्राह्मणमुत्पन्नो ब्राह्मण इति न मनिरुत्पत्त्यर्थः॥ अथ प्रतिषेधः॥ यथा अत्यंतमप्राप्तस्य पतिनस्य प्राप्ते प्रतिषेधः
 न च न्यायविरोधः॥ यत्र प्रत्यक्षगम्या जातिर्भवति तत्र तथा ब्राह्मणदिजातिस्तस्मै तिलक्षणा॥ यथा स्मरणं न व
 ति॥ यथा समानेपि ब्राह्मण्ये कुंडिनो वसिष्ठो त्रिगोते म इति स्मरणलक्षणे गोत्रं॥ तथा म उच्यते समानेपि ब्राह्मणा
 दिजातिः स्मरणलक्षणा॥ मातापित्रोश्चैतदेव जातिलक्षणा॥ न चानवस्था॥ अनादित्वा संसारस्य॥ शब्दार्थव्या
 वहारवत्॥ सजानीयेष्वयं प्रोक्त इति च उक्तानुवादत्वात्॥ यथा संनवं चारम्या स्यते॥ क्षेत्रज्ञस्तु माह समानजा
 तीयो नित्यो गस्मरणात् विशिष्टसमाचाराच्च॥ तथा च धृतराष्ट्रपांडुविडराः क्षेत्रज्ञाः संतो माह समानजानीया इ
 त्युत्तमतिप्रसंगो नाकिंच नित्येषु ब्राह्मणदिषु विवाहेषु पुत्राः सतानवर्धनाः॥ अरोगिणो दीपाद्युषो धर्मप्रजाः सं
 नवति वण्डित्के दानी मनुलोमानाद॥ छ॥ विप्रान्मूर्ध्वसिको हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियां॥ अवष्टः शूद्रां निषादो

जातः पारशवोपि वा॥ ब्राह्मणात् क्षत्रियायां विन्तायां उत्पन्नो मूर्ध्वसिको नाम पुत्रो न वति॥ वैश्यकन्यायां विन्तायां अं व
 षो नाम पुत्रो न वति॥ शूद्रायां विन्तायां निषादो नाम पुत्रो न वति॥ निषादो नाम कश्चिन्मन्यधातजीवी प्रतिलोमजः समा
 न् इति पारशवोऽयं निषाद इति संज्ञा विकृत्या विप्रदिशितं सर्वत्रा उवर्तते॥ यत्तु ब्राह्मणेन क्षत्रियायां उत्पादितः क्ष
 त्रिय एव न वति॥ क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्य एव न वति॥ वैश्येन शूद्रायां शूद्र इति शंखस्मरणं॥ तस्मै क्षत्रियादिधर्मप्राप्त्य
 र्थं न पुनर्मूर्ध्वसिकादिजातिनिराकरणार्थं क्षत्रियादिजातिप्राप्त्यर्थं वा॥ अतश्च मूर्ध्वसिकादीनां क्षत्रियादेरुक्तै
 रेव देवाजिनो पवीतादिनिरुपनयनादिकं कार्यं॥ प्रागुपनयनात्कामचारादिपूर्ववदेव वेदितव्यं॥ छ॥ वैश्याशूद्रो
 स्तुराजान्यान्माहिष्योग्रौ पुत्रौ स्मृतौ॥ वैश्यानुकरणशूद्रां विन्तास्वेषविधिः स्मृतः॥ वैश्यायां शूद्रायां च विन्तायं रा
 जन्यान्माहिष्योग्रौ पुत्रौ यथाक्रमं न वतः॥ वैश्येन शूद्रायां विन्तायां करणे नाम पुत्रो न वति॥ एष सर्वेण मूर्ध्ववि
 सिकादिसंज्ञाविधिः विन्तासुवता सुस्मृत उक्तो वेदितव्यः॥ एते च मूर्ध्वसिकं ब्रह्मनिषादमाहिष्यग्रकरणाः ष
 ड्मनुलोमजाः पुत्रावेदितव्याः॥ प्रतिलोमानाद॥ छ॥ ब्राह्मण्यं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं रुत्यादिना यथाक्रमं स्मृतं वैदेहिकचंडालारम्याः पुत्रं न व
 तः॥ तत्र चंडालः सर्वधर्मवहिष्कृतः॥ ब्राह्मण्यं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं रुत्यादिना यथाक्रमं स्मृतं वैदेहिकचंडालारम्याः पुत्रं न व
 तः॥ तत्र चंडालः सर्वधर्मवहिष्कृतः॥ छ॥ माहिष्येण करणानुरथकारः प्रजायते॥ असं संतस्तु विज्ञेयः प्रतिलो
 मा उलोमजाः क्षत्रियेण वैश्यायं उत्पादितो माहिष्यो वैश्येन शूद्रायां उत्पादितो करणं॥ तस्यां माहिष्येण त्यादितो र
 थकारो नाम जात्या न वति॥ तस्य चोपनयनादिकार्यं च चनाद्यथ॥ शंखः॥ क्षत्रियवैश्यानुलोमजोऽत्यन्तोरथकार

स्तस्येयादानोयनयनसंस्कारक्रियाश्चप्रतिष्ठारथसूत्रवास्तविद्याध्ययनवृत्तिताचेत्येवंब्राह्मणह्यत्रियोत्पन्नमूर्ध्व
 सिक्तमाहिषाद्यनुलोमसंकरेजात्यंतरताउपनयनादिप्राप्तिश्चावेदितव्या। नयोर्द्विजत्वात्। संज्ञास्तस्मत्पुत्रशेकर
 दृष्टव्याः। एतच्चप्रदर्शनमात्रमुक्तं। संकीर्णसंकरजातानामानंत्यादृक्कुमशक्यत्वादतएतावदत्रविवक्षितमसंतः
 प्रतिलोमजाः। संतश्चातुलोमजाज्ञातव्या इति। सवर्णेत्यः सवर्णमुजायतेत्यादिनावर्णप्राप्तौ कारणमुक्तं लक्षणे
 दानकारणंतरमाह॥ छ॥ जातृत्कर्षोद्युगेज्ञेयः। सप्तमेपंचमेपिवा। व्यत्ययेकर्मणाम्पुर्वव्याधरोत्तरं। जातयो॥
 मूर्ध्वसिक्ताद्यास्तासां मुक्तर्षो ब्राह्मणत्वादिप्राप्तिजातुत्कर्षोद्युगेजन्मनिसप्तमेपंचमेपिवाह्यत्वेवावोद्धव्यो
 व्यवस्थितश्चायं विकल्पः। व्यवस्थाच। ब्राह्मणेनशूद्रायांमुत्यादिनानिषादीसा ब्राह्मणेनोटाहृदितरंकांचिज्जन
 यति। सापिब्राह्मणेनान्यामित्यनेनप्रकारेणषष्ठीसप्तमंब्राह्मणेनवैश्यायांमुत्यादिनाअंबष्ठी। साप्यनेनप्रकारे
 णपंचमीषष्ठंब्राह्मणंजनयति। मूर्ध्वसिक्ताप्यनेनप्रकारेणचउर्ध्वीपंचमंब्राह्मणंएवमुयाहृतनियोढामाहिष्या
 चयथाक्रमंषष्ठंपंचमेह्यत्रियंजनयति। तथाकरणीवैश्यादापंचमंवैश्यमेवमन्यत्राशूहनीयं। किंचकर्मणाम्।
 त्ययेविपर्ययेयथाब्राह्मणेमुख्ययाहृत्याअजीवन्क्षेत्रेणकर्मणाजीवेदिउक्त्यस्तेनाप्यजीवन्वैश्यहृत्यातया
 प्यजीवन्शूद्रहृत्या। ह्यत्रियोपिस्तकर्मणाजीवनार्थेनाजीवन्वैश्यहृत्याशूद्रहृत्यावा। वैश्योपिस्वहृत्याजीवन्शू
 द्रहृत्येति तदासप्तमेषष्ठंपंचमेवाजन्मनिसाम्यंयस्यहीनवर्णस्यकर्मणाजीवति। तस्मात्समानजातित्वेनवतित
 द्रथा। ब्राह्मणःशूद्रहृत्याजीवन्स्तापरिस्तजन्मयदिषुत्रंतुत्यादयति। सोपितथैवहृत्याजीवन्पुत्रांतरमित्ये

१८

वंपरंपरयासप्तमेजन्मनिशूद्रमेवजनयति। वैश्यहृत्यातुजीवन्षष्ठेवैश्याहृत्याजीवन्पंचमेह्यत्रियं
 ह्यत्रियोपिशूद्रहृत्याजीवन्षष्ठेशूद्रवैश्यहृत्याजीवन्पंचमेवैश्यवैश्योपिशूद्रहृत्याजीवन्तामपरित्यजन्पु
 त्रंपरंपरयापंचमेजन्मनिशूद्रंजनयतीति। पूर्ववद्व्याधरोत्तरं। अस्यार्थः। वर्णसंकरेअनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च
 दर्शिताः। संकीर्णसंकरजातश्चरथकारनिदर्शनेनदर्शिताः। इदानीं वर्णसंकरसंजाताः प्रदर्श्यन्ते। अधरेचउत्तरे
 चअधरोत्तरं। यथामूर्ध्वसिक्तायांह्यत्रियवैश्यशूद्रैरुत्यादितास्तथावष्टायांवैश्यशूद्रात्यां। निषाद्यांशूद्रेणेत्यादि
 ताअधराः। प्रतिलोमजास्तथामूर्ध्वसिक्तावष्टानिषादीषुब्राह्मणेत्यादिताः। माहिष्याग्रयो ब्राह्मणेनह्यत्रियेण
 चेत्यादिताः करिणां ब्राह्मणेनह्यत्रियेणवैश्येनचेत्यादिताः। उत्तरेअनुलोमजाः। एवमन्यत्राशूहनीयं। एवमध
 रोत्तरंपूर्ववदसत्सदितिबोधये॥ ॥ इतिवर्णजातिविवेकप्रकरणं॥ ४॥ श्रोतस्मात्तानिकर्माणि
 ग्रीसाध्यानिदर्शयिष्यात्कस्मिन्नशौकिकं कर्तव्यमित्याह॥ छ॥ कर्मस्मार्तंविवाहाशौकवीतप्रत्यहं गृही। दाय
 कालकेतेवापिश्रोतवैतानिकाग्निषास्मृत्युक्तं चैश्वदेवादिकं कर्मलौकिकंयत्प्रतिदिनापाकलक्षणांतदपिगृ
 हस्त्वोविवाहाशौआवसथ्याशौविवाहसंस्कृतेकुर्वीत। विनागकालाकृतेवावैश्यकुलादग्निमानीयेत्यादिनोक्त
 संस्कारसंस्कृतेअपिशह्यत्वेनेवागृहपतावाकृतेसंस्कृतएव। ततश्चकलत्रयातिक्रमेप्रायश्चित्तीयते। श्रु
 तुक्तमग्निहोत्रादिकं कर्मवैतानिकाग्निषुआहवनीयादिषुकुर्वीत। गृहस्वधर्मानाह॥ छ॥ शरीरचित्तानिर्वस्य

कृतशौचविधिर्हिजः प्रातः संध्यामुपासीत दंतधावनपूर्वकं शरीरचिंतामावर्ष्यदिकादिवासंध्यासुकर्णस्त्वब्रह्मस
 त्रद्वत्याहक विधिनानिर्वर्त्य गंधलेपद्वयकारिमित्यादिनोक्तेन विधिना कृतशौचविधिर्हिजः दंतधावनपूर्वकं प्रातः
 संध्यामुपासीत दंतधावनविधिश्च कंटकीक्षीरवृक्षोक्षधादशांगुल संमितं कनिष्ठिकाग्रवस्त्रलेपवर्द्धितकूर्चकं
 दंतधावनमुद्दिष्टांजिकालेखनिकाचयेति अथ वृक्षोक्षमित्यनेन टणलोष्टांगुल्यादिनिषेधः पलाशाश्वत्थादिनिषेध
 श्च स्मृत्यंतरोक्तो हृद्यन दंतधावनमंत्रश्च आयुर्वलं यशोवर्चः प्रजापसुवस्त्रनिच ब्रह्मप्रज्ञाचमेधांचत्वं नो धेहि वन
 स्पते इति ब्रह्मचारिप्रकरणोक्त स्यापि संध्यावंदनस्य पुनर्वचनं दंतधावनपूर्वकत्वं प्रतियादनाथी दंतधावनमृत्य
 मीतदिब्रह्मचारीवर्जयेदितितन्निषेधात् ॥ ऊत्वाग्नीन्सूर्यदेवत्यान् जयेन्मंत्रान् समाहितः वेदार्थानधिगच्छेच्च
 शास्त्राणि विविधानि च ततः संध्यावंदनानंतरं मग्नीनाहवनीयादीन् यथोक्तेन विधिना ऊत्वा उपासनाग्निं वातदनेत
 रं सूर्यदेवत्यानुडत्यंजातवेदसमित्यादीन् मंत्रान् जयेत् समाहितो विद्विषवितः तदनंतरं वेदार्थान् निरुक्तव्याकरा
 णादिश्रवणेनाधिगच्छेज्जानीयात् चकारादधीतं चान्यस्येद्विविधानि शास्त्राणि मीमांसाप्रवृत्तिनिधर्मार्थो ग्यप्रति
 पादकानि अधिगच्छेत् ॥ ७ ॥ उपेयादींश्चरंचैव योगक्षेमार्थं सिद्धये रक्षात्वा देवान् पितृंश्चैव तर्पयेदर्थं तथा तद
 नंतरं मीश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तं मन्त्रं वा श्रीमंतं मऊं सितयोगक्षेमार्थं अलक्ष्मि लोको योगः लक्ष्मि परिपालनं हेम
 स्तदर्थं मुपेयात् उपासीत उपेयादित्यनेन सेवा प्रतिषेधनि चेतनग्रहणेनाज्ञाकरणं सेवा तस्याः स्ववृत्तित्वेन प्रति

१९

षेधात् ततो मध्याह्ने शास्त्रोक्तेन विधिना तद्यादिषु स्नात्वा देवान् स्वर्गलोकान् पितृंश्च चकारात् जग्धीश्वदेवादितीर्थेन
 तर्पयेत् तदनंतरं गंधकुसुमाक्षतेर्हरिहरहिरण्यगर्भप्रवृत्तीनामन्यतमं यथाशासनमृग्यजुः साममंत्रैस्तत्प्रकाशने
 स्वनामनिर्वाचनार्थं तैर्नमस्कारयुक्ते राधाधयेद्यथोक्तेन विधिना ॥ ८ ॥ वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः जप
 यज्ञप्रसिध्यर्थं विद्यावाध्यात्मिकी जयेत् तदनंतरं वेदाथर्वपुराणेतिहासादीनि यस्तानि वा आध्यात्मिकी च जपयज्ञ
 सिध्यर्थं यथोक्तेन विधिना यथाशक्ति जयेत् ॥ ९ ॥ बलिकर्मस्वधाहोमस्वाध्यापातिथिसक्रियाः नूतपित्रमरब्रह्मा
 मनुष्याणां महा मरवाः बलिकर्मनूतयज्ञः स्वधापितृयज्ञः होमो देवयज्ञः स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः अतिथिसक्रियाम
 तुष्ययज्ञः एते पंच महायज्ञाः अहरहः कर्तव्याः नित्यात् यत्पुनरेषां फलश्रवणं तदेवापावनं तत्परव्यापनार्थं न काप्य
 त्वप्रतिपादनाय ॥ १० ॥ देवेभ्यस्त ऊता दन्ता छेपा हूत बलिं हरेत् अन्नं नृमौश्वचाजालवायसेन्यश्च निक्षिपेत् स्व
 र्गलोको न विधिना देवदेवहोमं कृत्वा तदवशिष्टेनांनेन नूतेन्यो बलिं हरेत् अन्नग्रहणमपक्वमुदासार्थं तदनंत
 रं यथाशक्ति नूमावन्तश्च चंडालवायसेन्यानि क्षेपेत् च शब्दाक्रमिपाथरोगिपतितेन्यः यथाहमनुः शुनंच पति
 तानांचश्च पचापारोगिणां वायसानां रुमीणां च शनकैर्निक्षिपेदु विति एतच्च सायंप्रातः कर्तव्यमथ सायंप्रातः सि
 द्दस्पृहविष्यस्य जुज्यादित्याश्वलायनस्मरणात् इह केचिदैश्वदेवारव्यस्य कर्मणः पुरुषार्थत्वमन्तसंस्कारकर्म
 त्वचेहेति अथ सायंप्रातः सिद्धस्पृहविष्यस्य जुज्यादित्यन्तसंस्कारकर्मता प्रतीयते अथातः पंचमहायज्ञा
 इत्यपक्रम्यतोनेतान् अहरहः ऊर्वीतेति नित्यत्वानिधानात् पुरुषार्थत्वं चावगम्यते इतितदयुक्तं पुरुषार्थत्वे

त्वा

रि

संस्कारकर्मत्वात्तुपपत्तेः। तथाहि। इयं संस्कारकत्वपक्षे अन्तार्थतावैश्वदेवकर्मणाः। पुराधार्यत्वे वैश्वदेवकर्म।
 र्थना इयस्येति परस्परविरोधात्। पुरुषार्थत्वेनैव युक्तं। महायज्ञे श्वेत्वासीयं क्रियात्। तनुरिति। तथा वैश्वदेवतु नि
 र्दत्तेयद्यन्येति थिराव्रजेत्। अन्ततस्मै यथाशक्ति प्रदद्यान्नवलं हरेदिति मनुस्मरणात्। पुरुषार्थत्वे वैश्वदेवार्थं
 कर्मन प्रतिपादकमार्त्तनीयं। तस्मादथ सायं प्रा। तरित्यादिनोत्पत्तिप्रयोगो दर्शितो। तानेतान्यज्ञानयथाकालं अहरह
 ऊवीतेति अधिकारिविधिंति सर्वमस्तुत्यंभवद्यं॥६॥ अन्तं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वदंजलं। स्वाध्यायं सततं कुर्यात्।
 न्नपवेदन्तमात्मने। प्रत्यहं मन्तं पितृमनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति देयमन्नानावेकं दमूलफलं लादि। तस्याप्यन्वावेजलं देय
 मपिशब्दात्। स्वाध्यायं सततं कुर्यात्। अविस्मरणार्थं। नपचेदन्मात्मा र्थमन्नग्रहणं सकलादनीय इयं प्रदर्शना
 र्थं। कथं तर्हि। न देवता ह्यहो नैव॥७॥ बालस्ववासिनी वृद्धगर्भिण्या उरकन्यकाः। संनोज्जातिथि नृत्यांश्च दपत्योः
 शेषनोजनं परिणीतापि वृद्धे स्वितास्ववासिनी। शेषाः प्रसिद्धाः बालादीनतिथि नृत्यांश्च संनोजपित्वा दपत्योः
 शेषनोजनं कर्तव्यं॥८॥ अयोशानेनो परिष्ठादधस्तादश्रुता तथा॥ अन्नममृतं चैवं कार्यमन्नं हि जन्मना। नुं जाने
 न हि जन्मना उपरिष्ठादधस्ताच्चापोशानेन कर्मणा। अन्नममृतममृतं च कार्यं। हि जन्मग्रहणं मुपनयनं प्रवृत्ति
 सर्वाश्च मसाधारणार्थं॥९॥ अतिथित्वेन वर्णानां ये यं शक्यात्तु पूर्वशः। अप्रणोद्योतिथिः सायमपि वाग्रूढोदके
 वैश्वदेवानंतरं वर्णानां ब्राह्मणादीनां अतिथित्वेन युगपत्प्राप्तानां ब्राह्मणानां पूर्वण्यथाशक्ति देयं। सायंकले
 पितृद्यतिथिरागच्छति। तदा असौ न प्रणोद्यः। अथ त्याग्य एव। यद्यप्यदनीयं किमपि नास्ति तथापि वाग्रूढोदके

२०

सत्कारं कुर्यात्॥६॥ सकृत्त्यनिवे निष्ठादातव्या सुव्रताय च। नोजयेच्चागतान्काले सखि संबंधि बाधवान्। निहवे
 सामेन निष्ठादातव्या। सुव्रताय ब्रह्मचारिणे यतये सकृत्त्य स्वस्तिवाच्य निष्ठा अप्रदानपूर्वं इत्यनेन विधिना निष्ठा
 दातव्या। निष्ठाच ग्रामसमिप्ता। नोजनं हंतकारं च अग्रं निष्ठा मथापि वा। असंनवेन रोदद्यादुदपात्रमथापि वा। य
 थाविनवतो दद्यात्पूर्वात्तावेपरं परं। न विद्यमाने पूर्वस्मिन्नुत्तरप्राप्तिरिष्यते। ग्राममात्रानवेद्विद्वा पुष्कले तच्च उगु
 णं। हंतश्च तैश्च उर्गि स्यादग्रं तत्रिगुणं नवेत्। इति शातातयस्मरणात्। नोजनकाले चागतान् सखि संबंधि बाधवा
 न्। नोजयेत्। सखा मित्रं संबंधि नोयेत्यः कन्या प्रदत्ता प्रतिश्रुतीता वामाटपितृ संबंधि बाधवाः॥७॥ महो हं वामहा
 जं वाश्रोत्रियायोपकल्पयेत्। सक्रियान्वासनं स्वाहु नोजनं स्मृतं वचः। महान्मुह्यं धौरेयं। महोजं वाश्रोत्रिय
 योक्तु लक्षणा योपकल्पयेत्। नवदर्थमयमस्मानि परिकल्पित इति। तस्मिन्त्यर्थं न उदा नाय व्यापानं नय च। य
 था सर्वमेतद्भवदीयमिति प्रतिश्रोत्रियमुद्गासनवात्। अस्वर्ग्यं लोकविदिष्टं धर्ममथाचरेन्न उदति निषेधाच्चात
 म्मा सक्रियाद्येव कर्त्तव्यं। सक्रिया स्वागतवचनासनपाद्यार्घ्यचमनादिदानं। तस्मिन्नुपविष्टे पश्चादुपवेशनम
 न्वासनं स्वाहु नोजनं मृष्टमशनं। स्मृतं वचः। धात्यवयमद्य नवदागमनादिव मादि। एतच्च श्रोत्रियो अश्रोत्रियो
 नरश्रोत्रियस्यासतोदके इति गौतमोक्तं वेदितव्यं॥८॥ प्रतिसंवसरं त्वर्षाः स्नातकाचार्य पार्थिवाः। प्रियो विवाह
 श्रतथायज्ञ प्रवृत्तिः पुनः स्नातकः विद्या स्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्च। आचार्य ऊक्त लक्षणाः।

पार्ष्णिबोवस्त्रमालक्षणः प्रियो मित्रं विवाद्योजामाता चकाराद्यसुरपितृव्यमात्रादीनां ग्रहणं हस्तिजो हत्वा म
 धुपर्कमाहरेत् स्नातकाद्योपस्थिताय राज्ञे वाचार्यश्च सुरपितृव्यमात्रादीनां चेत्याश्वलायनस्मरणात् एतस्मात्
 कादयः प्रतिसवसरं गृहमागताः अथ मिधुपर्केण संज्ञया अर्धशब्दो मधुपर्कं लक्षयति हस्तिजः उक्तः
 क्षणाः संवसरादवर्गपि प्रतियज्ञं मधुपर्केण संज्ञया ॥ ७ ॥ अधनीनोतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रो वेदपारगः मान्यावेतौ गृ
 हस्वस्रज्ञलोकमनीक्षितः अधनिवर्तमानोऽतिथिर्वेदितव्यः श्रोत्रियवेदपारगावधनिवर्तमानो ब्रह्मलोक
 कमनीक्षतो गृहस्वस्रमान्यावतिथिर्वेदितव्यौ यद्यप्यध्ययनमात्रेण श्रोत्रियस्तथापि श्रुताध्ययनसंपन्नौ ऽ
 न श्रोत्रियो निधीयते एकशखाध्यापनक्षमो वेदपारगः ॥ ८ ॥ परयाकरुचिर्न स्यादनिंद्यामंत्रणादृते वाक्य
 णि पादचापल्यं वर्जयेच्चातिनोजनं परपाके रुचिर्यस्यासौ तथोक्तो नैव परयाकरुचिः स्यादनिंद्येनामंत्रणे वि
 ना अनिंद्येनामत्रितो नापका मेदिति स्मरणात् वाक्याणि पादचापल्यं वाक्चपाणि च पादौ च वाक्याणि पादं
 तस्य चापल्यं वर्जयेत् वाक्चापल्यमसंन्यात्तादिनाषणं पाणिचापल्यं वक्षानास्फोटनादि पादचापल्यं लंघ
 नोत्सवनादि चकारान्ते च चापल्यं वर्जयेत् न शिशोदरपाणि पादचक्षुर्वक्ष्णापतानिकुर्यादिति गौतमस्मर
 णात् अतिनोजनं च वर्जयेदतारोपादिहेतुत्वात् ॥ ९ ॥ अतिथिं श्रोत्रियं ऽसमासीमांतमनुब्रजेत् अहः शेषं
 सीत शिष्टैरिष्टैश्च बंधुभिः पूर्वोक्तं श्रोत्रियातिथिर्वेदपारगातिथिं च नोजनादि ऽसंसीमांतं यावदनुब्रजेत् ततो

२५

नोजनानंतरं अहः शेषं शिष्टैरिति हासपुराणादि वेदि निरिष्टैश्च काचकथाप्रपंचचतुरैर्बंधुनिश्चातुकलाकला
 पकुशलेः सहासीत ॥ १० ॥ उपास्यपश्चिमां संध्यां कृत्वा ग्रीस्ता उपास्य च नृत्यैः परिहृतो नुत्कानातिष्ठत्याथ संविशे
 त् ततः पूर्वोक्तेन विधिना पश्चिमां संध्यां उपास्य अग्नीन् अग्निं वा कृत्वा ता उपास्योपस्थात् नृत्यैः पूर्वोक्तेः स्ववासिन्या
 दिभिः परिहृतो नातिष्ठत्यानुकाचकारादाय व्यादी गृहचिंतां निर्हृत्या नंतरं संविशेत् स्वप्यात् ॥ ११ ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते
 चोत्थाय चिंतयेदात्मनो हितं धर्मार्थकामान्स्वेकाले यथाशक्ति न हापयेत् ततो ब्राह्मे मुहूर्ते उठाय पश्चिमेर्ध्र
 दरे प्रबुध्वात्मनो हितं कृतं करिष्यमाणं च वेदार्थं संशयांश्च चिंतयेत् तदा तिचित्तस्याव्याकूलत्वेन तत्प्रतिनास
 नयोग्यत्वात् ततो धर्मार्थकामान्स्वेचितेकाले यथाशक्ति न परित्यजेत् यथा संनवं सेवेतेत्यर्थः पुरुषार्थत्वा
 त् यथाह गौतमः न पूर्वोक्तं मध्ये हि नापराह्णानफलान् कुर्यात् धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरस्यादिति अत्र
 यद्यप्येतेषां सामान्येन संवनमुक्तं तथापि कामार्थयोर्धर्मविशेषेनाउष्टानंतयोर्धर्ममूलत्वात् एवं प्रतिदिनमु
 नुष्ठेयं ॥ १२ ॥ विद्याकर्मवयोर्बंधुविज्ञेयान्यायथाक्रमं एतैः प्रनृत्यैः शूद्रोऽपि वार्धने मानमहीति विद्यापूर्वोक्ता
 कर्मश्रोतस्मार्तवय आत्मनोतिक्तं समत्पावोर्ध्वं बंधु ब्रह्मस्वजनसंपत्तिः विज्ञेया मरणादिकं एतैर्युक्ताः क्र
 मेण मान्याः पूजनीयाः एतैः कर्मबंधुविज्ञेयैः प्रनृत्यैः प्रवृत्तैः समस्तैर्व्यस्ते वायुक्तः शूद्रोऽपि वार्धके अशीसर्धमान
 मर्हति शूद्रोऽप्यशीतिके वर इति गौतमस्मरणात् ॥ १३ ॥ वृद्धनारी नृपस्नातस्त्री रोगिवरचक्रिणां पंध्यादयो नृपस्ते
 षां मान्यः स्नातश्च नृपतेः वृद्धः पक्वकेशः प्रसिद्धः नारी नाराकांतः नृपो नृयसिर्नक्षत्रियमात्रं स्नातो विद्याव्रतो न

यस्मात्तर्कः। स्त्रीप्रसिद्धारोगी व्याधितः। वरो विवाहोद्यतः चक्री शाकटिकः। चकारान्मनो नमनादीनां ग्रहणं वा लब्ध
 ह मन्त्रो नमो पद न देह नाराको तस्त्री स्नातक प्रप्रजिते न्य इति शंख स्मरणात्। एतेन्यः पंथा देय एतेषां निमुख्या
 गतेषु पंथो यक्रमेत्। वृद्धादिनां राज्ञा सह समवाये राजा मान्य इति तस्मै पंथा दयो नृपते रपि स्नातको मान्यः स्ना
 कग्रहणं स्नातकमात्रादि प्रायेण तत्रास्त्राणां निप्रोयेण तस्य सदेव गुरुत्वात् यथा ह शंखः। अथ ब्राह्मणा अथेयं
 थाराज्ञ इत्येके। तच्चानिष्ट गुरुज्योष्ठश्च ब्राह्मणो राजानमिति शोते। तस्मै पंथा इति वृद्धादीनां पथि परस्पर समवा
 ये ह्यत्या विद्यानिर्वा विशेषो दृष्टव्यः॥ ६॥ इत्याध्ययनदानानि वैश्यस्य ह्यत्रियस्य चाप्रतिग्रहोधिको विप्रेयाजन
 ध्यापने तथा। वैश्यस्य ह्यत्रियस्य च कारो ह्यस्त्राणस्य द्विजा तु लोमानां च यागाध्ययनदानानि साधारणानि कर्मा
 णि ब्राह्मणस्य धिका निप्रतिग्रहयाजना ध्यापनाति तथेति स्मृत्यंतरोक्तं वृत्त्युपसंग्रहो यथा ह गौतमः। कृषिवा
 णि ज्योवा स्वयं कृते कृसी दंचेति। अध्यायनं तु ह्यत्रिय वैश्ययो ब्राह्मणप्रेरितयो न वति न स्वेच्छया। आपत्कृत्यो
 ब्राह्मणस्या ब्राह्मणा द्विद्यो पयोगो उगमनश्चूष्पा समासे ब्राह्मणो गुरुरिति गांतम स्मरणात्। एतान्यनापदि ब्र
 ह्मणस्य षट् कर्माणि। तत्र त्रीणि ज्योदी निधर्मार्थानि प्रतिग्रहादीनि वृत्त्यर्थानि षण्णु कर्मणो अत्र त्रीणि कर्मा
 णि जिविकायाजना ध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इति मनु स्मरणात्। अत इत्यादीनि अवश्य कर्तव्यानि न प्र
 तिग्रहादीनि द्विजातीनामध्ययनमिज्यादानं ब्राह्मणस्या धिकाः प्रचचनया जनप्रतिग्रहाः पूर्वेषु नियम इति गौत
 मस्मरणात्॥ ७॥ प्रधानं ह्यत्रिये प्रजानां परिपालनं। कृसी दंच कृषिवाणिज्यं पशुपालनं विशः स्मृतं। ह्यत्रियस्य पा

२२

लने प्रधानं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च वैश्यस्य च कृसी दंच कृषिवाणिज्यं पशुपालनानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि कृसी दंच वृद्धा
 र्थं इव प्रयोगं लानार्थं क्रयविक्रयौ वाणिज्यं शेषं प्रसिद्धं शास्त्रास्मृत्यं ह्यत्र स्पष्टं कर्माणि कृषिवाणिज्यं पशुपालनं विशः। आजीवन
 र्थं धर्मस्तदानमध्ययनं यजिरिति मनु स्मरणात्॥ ८॥ शूद्रस्य द्विजश्चूष्पातयाजीवनं वलिकं न वेत्। शिल्पे वा
 त्रिविधे जीवेत् द्विजाति हि माचरन्। शूद्रस्य द्विजश्चूष्पा प्रधानं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं ब्राह्मणेषु चूष्पा परमो धर्मः
 । विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते। इति मनु स्मरणात्। यदा पुनर्द्विजश्चूष्पायाजीविनं न शक्नोति दा
 वलिकं हृत्या जीवेत् नाना विधैः शिल्पे द्विजातीनां हितं कुर्वन्त्याह वैः कर्मभिः द्विजातिश्चूष्पाया मयोगो न
 न वति तादृशानि कुर्वन्ति त्वर्थः। तानि च देवलोक्ता निश्च। इधर्मो द्विजातिश्चूष्पायाय वर्जनं कलत्रादि पोषणं
 कर्षणं पशुपालनं नारो हृदपण्यवहारचित्रकर्म वृत्त्यगीत्यगीतवेणुवीणामरुजमृदंगवादनातीति॥ ९॥ किं
 चा। नार्थरतिः शुचिर्नृत्यनर्ताश्चाह क्रियाधरः। नमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्तरा पयेत्। नार्थाया मेव न साध
 रणस्त्रीषु परस्त्रीषु चारतिरतिगमनमंयस्य सतथोक्तः। शुचिर्वाह्यान्तरशौचयुक्तः। द्विजचंद्रत्यनर्ताश्चाह
 क्रियारतः प्राधानि नित्याने मिश्रिक काम्यानि च क्रियाः स्नातकव्रतानि अवि रुद्रानि तेषुरतः नम इत्यनेन मंत्रे
 ण पूर्वोक्तान् पंच महायज्ञान्तरा पयेत् नमस्कारमंत्रं केचित् देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च। नमः स्वा
 हाये नित्यमेव नमो नमः। इति वर्णयंति। नम इत्यन्ये वैश्वदेवं तंत्रलौकिके ग्राकर्म व्यं विवाहै ग्रावित्यर्थः। चार्थाः

॥७॥ इदानीं साधारणधर्मात् ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ दानं दमो दया ह्यंतिः सर्वेषां धर्मसाधनं ॥ हिंसा प्राणिपीडा तस्या अकरणं महिंसा सत्यमप्राणिपीडा कथं चार्थवचनं अस्तेयमदत्तानुपादानं शौचं वायुमान्यंतरं च बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां नियतविषयवृत्तिर्मेन्द्रियनिग्रहः ॥ यथाशक्ति प्राणिनामनोदकादिदाने नार्थपहारो दानं ॥ अंतःकरणसंयमो दमः ॥ आपन्नरक्षणं दया अयकारेपि चित्तस्य अविकारः ह्यंतिः ॥ एते सर्वेषां पुरुषाणां धर्मसाधनं ॥ ७ ॥ वयो बुद्ध्यर्थवायेषम्रतानि जनकर्मणः ॥ आचरेत्सहशीदृतिमजित्यामरां तथः ॥ वयोवात्ययौवनादि बुद्धिर्नैसर्गिकी लौकिकवैदिकव्यवहारेषु अर्थो वित्तं गृहक्षेत्रादिवास्तवचनं वयोवस्त्रमात्यादिवित्यासः ॥ श्रुतं पुरुषार्थशास्त्रश्रवणं अनिजनः कुलं कर्मवृत्त्यर्थं प्रतिग्रहादि एतेषां वायः प्रवृत्तीनां सहशीमुचितं वृत्तिमाचरणं आचरेत् ॥ यथा वृद्धः स्वेचित्तं न यौवनोचितं एवं बुद्ध्यादिष्वपि योज्यं अजित्यामवकां अशदां ममसरां ॥ ७ ॥ एवं स्मार्त्तानि कर्मणि अनुक्रम्य श्रौतानि कर्मण्युक्तामति त्रैवार्षिकाधिकान्तायः सहिसोमं पिबेद्विजः ॥ प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्यात्स्यान्तं वार्षिकं न वेत् ॥ त्रिवर्षजीवनपर्याप्तं त्रैवार्षिकं अधिकं वा अन्तं यस्य स एव सोमं पिबेत्त्यागं कुर्यात् न तोल्यधनः अतः स्तुत्यसिद्धये यः सोमं पिबेद्विजः ॥ स पीतसोमपुर्वोपिनतस्याज्ञोतिस्तत्फलं ॥ इति ह्येषणस्मरणम् ॥ एतच्च काम्यानि प्रायेण नित्यस्यावश्यकर्तव्यान्तनियमः ॥ यस्य वर्षजीवनपर्याप्तं न वेत्ति प्राक् सौमिकीः सोमायाक् प्राक्योमं प्राक्योमेनवाः ॥ प्राक् सौमिक्यः स्ताग्निहो

२३

त्रदर्शपूर्णमासपशुचातुर्मास्यानिकाम्यानि तद्विकाराश्च ताः क्रियाः कुर्यात् ॥ ७ ॥ एवं काम्यश्रौतानि कर्माण्यनिधायेदानीं नित्यानि न्याह ॥ प्रतिसंवत्सरसोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ॥ कर्त्तव्याग्रपणे हिंश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥ संवत्सरे संवत्सरे सोमयागकार्यः पशुः प्रत्ययनं अयनेदहिलोत्तरसहि निरूढः पशुयागः तथा प्रतिसंवत्सरे वा पशुना संवत्सरे संवत्सरे यजन ॥ षट्सुषट्सुमासेष्वित्येके इति श्रवणात् ॥ आग्रयणे हिंश्च सस्योत्पन्नौ कर्त्तव्या ॥ चातुर्मास्यानि प्रतिसंवत्सरं कर्त्तव्यानि ॥ ७ ॥ एषा यमं न वेत् कुर्यादि हिंश्चैव श्वानरीद्विजः ॥ एषां सोमप्रवृत्तीनां पूर्वोक्तानां नित्यानां कथंचिदस्मत्तैतन्नत्काले वैश्वानरीमिष्टिं कुर्यात् ॥ ७ ॥ किंच ॥ हीनो कल्प्यन कुर्वीत सति द्व्येफलप्रदं ॥ यो यं हीनकल्प्यनः सति द्व्येसौ न कर्त्तव्यः यच्च फलदं ॥ काम्यं कर्म तद्हीनकल्प्यन कुर्वीत न कर्त्तव्यमिति ॥ ७ ॥ चोडा लो जयं यज्ञः करणत्प्रप्रनिहितान् ॥ यज्ञार्थं लब्धमददप्रासः ॥ काकोपि राजन वेत् ॥ यज्ञार्थं मर्षं निहितवान् स सर्वप्रयुजति ॥ स याति नासतां विप्रः काकतां वा शतं समाहति ॥ नासः राजं न काकः प्रसिद्धः ॥ ७ ॥ ऊशूल ऊनी धान्यो वाहिको श्वस्तनोपि वा ॥ ऊशूलं कोष्ठकं ऊनी त्रुष्टिकां मूलं च ऊनी च ऊशूल ऊनी ताभ्यां परिमितं धान्यं यस्य सतथोक्तः ऊशूल धान्यः स्यात् ऊनी धान्यो वा तत्र स्वकुटं वपोषणघादशाहमात्रपर्याप्तं धनं ऊशूल धान्यः ऊनी धान्यस्तु स्वकुटं वपोषणघट्टदपर्याप्तं धनः अहः पर्याप्तं धनमस्यास्तीति त्र्यहिकः श्वो न वंधान्यमस्ति श्वस्तनः न वध्यते श्वस्तनं यस्य सौवश्वस्तनः ॥ ७ ॥ ऊशूल धान्यादि संचयो पायमाहा ॥ जीवेद्वापि त्रिलोके न श्रेयानेषां प

ते
अ

रः परः शब्दादिर्नित्यतितपरित्यक्तवध्वरीग्रहणं शिले। एकैकस्यैकस्य कणस्योपादानं उच्यते॥ शिलेने नृश्वत्रिलो
 बंतेतवाकंश्रुतध्यानादिश्रुतविधोगृहस्थोजीवेत्। एषां कंश्रुतध्यानादीनां ब्राह्मणानां गृहस्थानां च उच्यते॥
 पश्चात्तः श्रेयान्तरुष्टतमः प्रशस्यतमः एतत्तु यद्यपि द्विजः प्रत्नस्तथापि ब्राह्मणस्यैव न विभुमर्हतीति विद्यो
 पशमादियोगात्॥ यथाह मनुः॥ अश्वेदेणेवन्ततातामत्यश्वेदेणवायुनः॥ यावन्निस्तं समास्वाय विप्रोजीवेदना
 पदीति॥ विप्रमेव प्रस्तुत्य कंश्रुतध्यानादीनां क एव वा इत्याद्यनिहितत्वात्॥ एतच्चातिसंयतं याथा
 वरं प्रस्तुच्यते न विप्रमात्रा निप्रायेण॥ तथा सति त्रैवार्षिकाधिको नोयः सदिसोमं पिबेदित्यनेन विरोधः॥ तथा च
 गृहस्थानां द्वे विध्यं तत्र तत्रोक्तं यथाह देवतः॥ द्विविधो गृहस्थो याथावरः॥ शालीनश्च तयोर्थाथावरः प्रवरो याजन
 ध्यापनप्रतिग्रहरिञ्च यवर्जयेनात्॥ षट्कर्माधिष्ठितवेष्यचतुष्पदगृह्यामधनधान्ययुक्तो लोकानुवर्ती शाली
 न इति॥ छ॥ शालीनोपि चतुर्विधः याजनो ध्यापनप्रतिग्रह तृषिवाणिज्यपाशुपाल्यैः षड्विजैर्वत्योको यजनादि
 निस्त्रिनिरेनो याजना ध्यापनाभ्यामथरः चतुर्थस्त्वध्यापनेनैव यथाह मनुः॥ षट्धर्मे को न चत्येषां स्त्रिनिरेन्यः
 प्रवर्तते॥ इत्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति॥ इति अत्र च प्रतिग्रहोधिको विप्रे इत्यादिना शालीनस्य वृत्त
 यो दर्शिताः॥ याथावरस्य जीवेदापिशिलेन वेतेति॥ ॥ इति ग्रहस्थप्रकरणं॥ ॥ एवं श्रौतस्मार्तानि कर्माणि गृ
 हस्थस्यानिधायेदानीं स्नानादारभ्य ब्राह्मणस्यावश्यकर्तव्यानि विधिप्रतिषेधात्मकानि मामसंस्कृत्य रूपाणि स्नानकर्मा

२४

व्रतान्याह॥ न स्वाध्यायविरोधार्थमीहेतुन यत्नस्ततः॥ न विरुद्धप्रसंगेन संतोषी च न वेत्तदा॥ ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहा
 दयार्थं प्राप्नुयादादर्शिताः॥ अत्र विशेष उच्यते॥ स्वाध्यायविरोधिनमर्थमप्रतिषिद्धमपि नेहेतुना निवेद्यते॥ न यत्न
 स्ततो न कृतश्चित् अविदिताचारान्न विरुद्धप्रसंगेन विरुद्धमया ज्ययाजनादिप्रसंगेन नृत्पगीतादुः विरुद्धं च प्र
 संगश्च विरुद्धप्रसंगेनार्थनेहेतेति संबध्यते नञ् आहतिः प्रत्येकपर्युदासार्थं सर्वत्राप्यस्मिन् स्नातके व्रतप्रकरणे
 न नृशब्दः पर्युदासार्थ एव किंच अर्थलानेपि संतोषी परिहृतो न वेत्॥ चकारात् संयतश्च संतोषपरमास्वायसु
 खार्थी संयतो न वेदिति मनुस्मरणात्॥ छ॥ कृतस्तर्हि धनमन्विच्छेदित्याह॥ राजांते वासिया ज्येभ्यः सीदन्ति छेदने
 क्षुधा॥ इति हेतुकया खंडिवकवृत्तीश्च वर्जयेत्॥ क्षुधासीदन्पीडमानः॥ स्नातको राज्ञो विहितवृत्तातात् अनेवा
 सिनो बध्यमाण लक्षणात् याज्यात् यजनाद्विधनमाह॥ दीनक्षुधासीदन् नित्यनेन विनागादिप्राप्तकुटवयोषण्य
 र्थमधनो न कृतश्चित् अर्थमन्विच्छेदिति गम्यते किंचिदनिहेतुकादीन् सर्वकार्येषु लोकि क वैदिकशास्त्रीयेषु
 वर्जयेत्॥ चकारादिकर्मस्त्वैवालव्रतिकान् शठान्॥ हेतुकान् वकवृत्तोश्च वाग्मानेणापि नार्चयेत् इति॥ लो
 करं जनार्थमेव कर्मानुष्ठासीदन्ती युक्तिवलेन सर्वत्र संशयकारी हेतुकः॥ त्रैविध्यवृत्तापरिगृहीता श्रमिणः पारं
 डिनः वकवदस्य वर्तनमिति वकवृत्तिः॥ यथाह मनुः॥ अधोदृष्टिर्नैकवृत्तिकः स्वार्थसाधनतत्परः॥ शठो मिथ्यावि
 नीतश्च वकवृत्तिरुदाहृतः॥ इति प्रतिषिद्धसेविनो विकर्मस्वाः विडालो मार्जारस्तस्य स्वभावो ब्रतं यस्यासौ विडा
 लव्रतिकः धर्मध्वजी सदा लुब्धो व्रतिको लोकदंनकः॥ वैडालव्रतिको ज्ञेहिंस्त्रः सर्वाजिसंधक इति स्मरणात्॥ श

ठः सर्वत्रवक्रः ॥ एतैः संसर्गनिषेधात् ॥ एवं स्वयमेवंविधो न न वेदिति गम्यते ॥ ६ ॥ किंच ॥ शुक्लांबरधरो नीलकेशश्च
श्रुतः स्वः शुचिः न नार्यादर्शनश्रीया नैकवासातसंस्थितः ॥ शुक्ले अंबरे वाससीधायतीति शुक्लांबरधरः ॥ केशाश्च त्रयश्रु
णिच न स्वाश्वकेशश्च त्रयश्रुतः न रवं नीचं केशं संशकेशश्च त्रयश्रुतः न रवं यस्यासौ तथोक्तः ॥ शुचिरंतर्वहिश्वस्तानाउलेपनस्वगादिभिः सु
गंधीनवेत् यथा ह गौतमः ॥ स्नातको नित्यं शुचिः सुगंधः स्नानशील इति ॥ सुगंधित्वविधानादेव निर्गंधमाख्यस्य निषेधः ॥ तथा
च गोनिलः ॥ न निर्गंधांस्त्रजंधारयेद्द्वयत्रहिरण्यस्त्रज इति ॥ सदा स्नातक एव नृत्तोन वेदेतच्च सति संनवेन जीर्णमलवद्वासा
न वेच्च विनवे सतीति स्मरणात् ॥ न च नार्यायादर्शने तस्यां पुरतः स्थितायां अश्रीयात् ॥ अवीर्यवदपत्यनयात् ॥ तथा श्रु
तिः ॥ जायाया अंते नाश्रीयादर्वर्यवदयत्यं न वतिति ॥ अतस्तया सह नोजनं ह्यरादेव निरस्तं ॥ नैकवासाः नापि संस्थित
उच्छितः अश्रीयादिति संबध्यते ॥ ७ ॥ किंच ॥ न संशयं प्रयद्येत नाकस्मादिप्रियं वदेत् ॥ नाहितं नानृतं चैव न स्तेनस्या
त्तवार्धुषी ॥ कदाचिदपि संशयं प्राणे विपत्तिं संशया वहं कर्म न प्रयद्यत ॥ न ऊयात् ॥ यथा व्याघ्रचौराद्यपहतदेशक म
ण्ये अकस्मान्निष्कारणं किंचिदपि पुरुषमप्रियं उद्देगकारि वाक्यं न वदेत् ॥ न चाहितं अनृतं वा प्रियमपि चकारादसा
त्पत्नीनस्मा करं चरकस्मान्तवदेदिति संबध्यते ॥ एतच्च परिहासादिव्यतिरेकेणा गुरुणापि समं हास्यं कर्तव्यं ऊचि
लेविना ॥ इति स्मरणात् न च स्तेनः अन्यदीयस्यादत्तस्य गृहीतानस्यात् प्रतिषिद्धं ह्येकं यजीवीवार्धुषी न चार्धुषी स्यात्
॥ ८ ॥ किंच ॥ दक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान् ॥ सकमंडलुः ॥ ऊर्योऽत्र दक्षिणदेवमृफो विप्रवनस्पतीत् ॥ दाक्षायणी सुव
र्णतेजान् दाक्षायणी ॥ ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं तदस्यास्तीति ब्रह्मसूत्री वेणुवयसिमान् सकमंडलुमान् स्यादिति सर्वत्र

संबंधनीयं। अत्र च ब्रह्मचारिप्रकरणे स्यात्कस्यापि यज्ञोपवीतस्य पुनर्वचनं द्वितीयप्राप्त्यर्थं यथाह वसिष्ठः। स्ना-
तकानां द्वितीयं स्यात् अतर्वासस्तथोत्तरं॥ यज्ञोपवीते द्वेयष्टिः सोदकश्च कर्मंडलुरिति॥ अत्र च दाहणीति
सामान्यानिधाने पि कुंडलधारणमेव कार्यं॥ वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कर्मंडलुं॥ यज्ञोपवीतं वेदं च शुनरो
क्ते च कुंडले इति मनुस्मरणात्॥ तथा देवदेवतां नृदमुहतां गां ब्राह्मणं च वनस्य तिचाश्वबादिप्रदक्षिणं कुर्या-
त्॥ एतत्प्रदक्षिणतः कृत्वा व्रजेत्॥ एवं च त्र्यथादीनपि नृदेगां देवतां विप्रं दृष्टं मधुचतुष्पथं॥ प्रदक्षिणानि कुर्वी-
त प्रज्ञातांश्च वनस्य तीन्॥ इति मनुस्मरणात्॥ छ॥ ननु मेहेन दीक्षायावत्तर्गोष्ठाबुधनस्मसु॥ न प्रत्या॥ कश्चि सो-
मसं ध्याबुद्धीद्विजन्मनः॥ तथा दिशु न मेहे तन मूत्रपुरीषां संगं न कुर्यात्॥ एवं शमशानादावपि यथाह शंखः॥ न
गोमयकृष्टो मशान्द्रुजवति शमशानखलवत्तर्पवत्तुलिनेषु मेहेत्॥ नृताधारत्वादिति॥ तथा ग्रादीन् प्रतिश्र-
ग्रादीनामनिमुखो न मेहेत् नान्येता न्यप्यन्यथाह गौतमः॥ न वाद्यग्निविधादित्याद्यो देवतां गांश्च प्रतिपश्यन्
वा मूत्रपुरीषा मध्यानुशृजेत्॥ न एतान् प्रतिपादौ प्रसारयेत् इति एतद्देशव्यतिरेकेण नृमिमयज्ञियैस्त्वणैराह्वयो-
तर्धार्थमेहनं कार्यं॥ यथाह वसिष्ठः॥ परिष्ठितशिशून् नृमिमयज्ञियैस्त्वणैरंतर्हार्थं मूत्रपुरीषे कुर्यात्॥ छ॥ नेहेता-
र्कं न न ग्रास्त्री न च संस्पृष्टमेषुनां॥ न च मूत्रं पुरिषं वा नाशुचीं शक्यतां रकाः॥ नैवार्कमी॥ हेतुन यद्यथेतस्मात्तान्येनां कृतं
थाप्युदयास्तमयराज्यस्तोदकप्रतिबिंबमध्यान्तवर्तिन एवादित्यस्येक्षणां निषिध्यते न सर्वदा यथोक्तं मनुना नेहेते-
द्यतमादित्यनास्तेयं तं कदाचनानोपस्पृष्टं नवारिस्त्वनमध्यं न न सो गतं इति॥ उपनोगादन्यत्र न ग्रास्त्रियनेहेत॥ अ॥

न्यत्र मैथुनादित्याश्वलायनः संसृष्टमैथुनां कृतोयनो गते अनग्रामनेक्षे तच्च काराज्ञो जनादिकमाचरतीति तथा म
 उः नाश्रीयाज्ञार्थया सार्धं नैनामीक्षेत्तच्चाश्रमीः ह्युवती जृत्तमाणं च न वासीनां यथासुखं नाजयतीति स्वकेनेत्रेन च
 न्यक्ता मनाहतां न पश्येत्प्रसवेती च श्रेयस्मा मोक्षि ज्ञोतमः मृतिः मूत्रपुरीषे च न पश्येत्तथा अशुचिः सत्पराज नारक
 श्वन पश्येत् च उदके स्वप्रतिबिम्बं न चोदके निरीक्षेत्तत्स्वरूपमिति धारणेति च वचनात् ॥ छ ॥ अथ मेवज्र इत्येकं
 सर्वमत्र मुदीरयन् वर्षत्यवतोगच्छेत्स्वयेव त्यक् शिरान च वर्षति सत्यं यमेव ज्रः पाप्मो न मय हं उइति मंत्रमु
 धारयन् अग्रावतोगच्छेत् अनाच्छादिस इयात् न प्रधावेच्च वर्षतीति प्रषेधात् न च प्रत्यक् शिरा स्वपात्त च कारात् न
 मोन शयीत एकश्च श्रूत्य गृहे न च नमः शयीतेति न च स्वपादन्य गेह इति मनुस्मरणात् ॥ छ ॥ धीवनासृक् श ऊन
 त्रेतां स्पृशुन निक्षिपेत् पादौ प्रतापयेत्ताम्रौ न चैनपिलं पथेत् ॥ धीवनमुक्तीरणं असृक् करकं वा कृत्सुरीषं शेषां प्र
 सिद्धं अशुन निक्षिपेत् एवं उषादी न पियथा ह शंखः उषकेश करीष न स्मास्ति श्लेष्म न खलो मान्य सुनक्षिंति ये
 त न पादे न पाणिना वा जलम निह न्यादिति अग्नौ च पादौ न प्रतापयेत् नाप्युद्धयेत्तच्च कारात् धीवनादीन्यग्नौ
 न निक्षिपेत् मुखोपधमनादि चाग्नेर्न कर्तव्यं ॥ तथा च मनुः ॥ नाग्निं मुखे नोपधमेत् न ग्रांनेक्षेत्तच्च स्त्रियं नाम
 ध्ये प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनम तिलं धयेत् न चैनं पादत ऊर्ध्वं न प्राणा बाधा
 माचरेत् ॥ छ ॥ जलं पिबेत्तांजलिना न शयानां प्रबोधयेत् नाक्षेः क्रीडेन्न धर्मधैर्या न संविशेत् ॥ जलमंजलिना सं
 हतान्या पाणिभ्यां न पिबेत् ॥ जलग्रहणं पेयमात्रे यत्तद्वर्णं विद्यादिति रात्मनो धिकं शयानेन प्रबोधयेत् नो ज्ञाय

२६

येत् श्रेयांस न प्रबोधयेदिति विशेषात् ॥ अक्षादिनिर्न क्रीडेत् ॥ धर्मधैः पशुनादिनिर्न क्रीडेत् व्यधितैः ज्वराद्य
 निवृत्तैरेकत्र न संविशेत् ॥ छ विरुद्धं वर्ज्यं कर्म प्रेतधर्मं न दीतरं केशनस्म उषां गारक पादेषु च संस्थितिं जनप
 दकुलाचारां ग्रामविरुद्धं कर्म वर्जयेत् ॥ प्रेतधर्मं वा कुभ्यां न दीतरं वर्जयेत् इति संवध्यते केशादिषु च संस्थि
 ति च वर्जयेत् च कारादस्त्रिकथालामध्येषु च ॥ छ ॥ नाचहीत धयंती गां नाधारेण विशेषेत्कचित् नराज्ञः प्रतिसृ
 स्तीयाधुञ्जस्योवास्त्रवर्तिनः परस्पहीरादिपिर्वती गां परस्मै नाचहीत न च निवर्तयेत् ॥ अधारेण पथेन कचि
 दपिनगरग्रामे संदिरेवान प्रविशेत् न कृपणस्य शास्त्राति क्रमकारिणो सकाशात् प्रतिगृह्णीयात् ॥ छ ॥ प्रतिग्रहे
 स्तुतिचक्रिधजिवेश्या न राधियाः उष्टादशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथोत्तरं ॥ प्रतिग्रहे साध्ये स्तुत्या संदयः घचं पूर्वस्मात्
 त्पूर्वस्मात् परोदशगुणं उष्टः सूना प्राणिहिंसा सा अस्यास्तीति सूनी प्राणिहिंसा परः च क्रीतेलिकः धृजी सुरावि
 कायी वेश्याप्यस्त्री न राधियः अतन्तरोक्तः ॥ छ ॥ अध्यायनं धर्मानाह ॥ अध्यायानामुया कर्म प्राविण्यांश्रवणे
 न वा ॥ हस्तेनौषधिना वेवापंचम्यांश्रवणस्य च ॥ अधीयंत इत्यध्याया वेदास्तेषामुपाकर्म उपक्रमं धीना प्राहुर्न
 वे सति श्रावणमासस्य पौर्णमास्यश्रवण नक्षत्रयुक्ते वादिने हस्तेन युक्तायां पंचम्या वा स्वगृह्ये विधित कर्तव्यं ॥
 तत ऊर्ध्वं सार्धं श्वितुरो मासान् वेदानधीयीत तथा च मनुः ॥ श्रावण्यां प्रोक्ष्य यद्यां वाप्यपातय्यथा विधि युक्तं शुद्धं
 स्पधीयीत मासान् विप्रोर्ध्वं पंचमान् इति ॥ पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकाया मया पिवा जलाते छंदसां कयडि सर्गवि
 धिव हृदि ॥ पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकाया वा ग्रामा हृदि जलसमीपे बदासां वेदानां स्वगृह्ये कविधिना सर्गकृत्या

त्रयदाधुतर्जद्वयमासेउपाकर्मतदामाधशुक्लपक्षप्रथमदिवसेउसर्गकृत्यत्रयथोक्तंमनुनायोषेउहंदसाकृत्य
 हृदिरुसजनंदिजः॥माधशुक्लस्यवाप्रासेपूर्वाक्षेत्रथमेदनीति॥तदनंतरंपक्षिणीमहोरात्रंवाविरम्यशुक्लपक्षे
 वेदानरुक्षपक्षेक्षंगानिअधीयीता॥तथाचमनुःयथाशास्त्रोक्तत्वेवमुसर्गहंदसाबहिः॥विरमेत्यक्षिणीरात्रिय
 धाप्येकमहर्निशं॥अत ऊर्ध्वंउबंदासिधुक्तेनियतःपठेत्॥७॥अनाध्यायानाह॥अहंप्रेतेष्वनाध्यायःशिष्य
 त्विगुरुबंधुषु॥उपाकर्मणिचोसर्गस्वशाखश्रोत्रियेतथा॥उक्तेनमार्गेणाधीयानस्यशिष्यत्विगुरुबंधुषुप्रेतेषुम
 तेषुअहमनाध्यायः॥त्रीन्अहोरात्रान्अध्ययनंवर्जयेत्॥उपाकर्मण्युसर्गरव्येचकर्मणिक्ततेअहमनाध्यायना
 उसर्गेनमनुक्तपक्षिण्यहोरात्रान्यासहास्येतिविकल्पः॥स्वशाखाशोत्रिधेस्वशाखाध्यायिनिप्रेतेचअहमनाध्या
 यः॥७॥संध्यागर्जितनिर्घातनूकंषोक्तानिपातनोसमाप्यवेदंछानिशमारणकमधीत्यच॥संध्यायामेधधनो
 निधितेआकाशेउत्पातधनोन्मिचउनेउक्तापातनेमंत्रस्यब्राह्मणस्य॥वासमासोआरण्यकाध्ययनेचछानेच
 छानिशमहोरात्रेअनाध्यायः॥७॥पंचदश्यांचउर्ध्वंश्यामष्टम्याराजसूतके॥द्वउसंधिषुनुक्तावाश्रादिकंप्रति
 गृह्यच॥पंचदश्याममावास्यायांपूर्णमास्यांचउर्ध्वंश्यामष्टम्याराजसूतकोचंद्रसूर्योपरागेछानिशमानध्यायः
 यत्तुअहंनकीर्तयेद्ब्रह्मराज्ञोराहोश्चसूतकेइतितत्प्रस्तास्तविषयं॥द्वउसंधिगतासुचप्रतिपत्तुश्रादिकंनोज
 नेतत्प्रतिग्रहेचद्युनिशमनाध्यायः॥एतच्चैकोदिष्टमूर्तिकविषयं॥तत्रउत्रिरात्रं॥प्रतिगृह्यद्विजोविज्ञानेकोदि
 ष्टःस्यकेतनोअहंनकीर्तयेत्ब्रह्मइतिस्मरणात्॥७॥पशुमंडूकनकुलश्रादिमाकर्जरमूषकेः॥इतेतरेतदो

२७

रात्रंशक्रपातेतथोबुये॥अधोदृणांपश्चादिनिरंतरागमनेकृतेशक्रध्वजस्याचरोपणदिवसेउब्रायदिवसेचअहो
 रात्रमनाध्यायः॥छानिशमितिप्रकृतेशुनरहोरात्रग्रहणंसंध्यागर्जितनिर्घातनूकंषोक्तानिपातनेप्याकालिकत्व
 ज्ञापनार्थंआकालिकानिर्घातनूकंपाराजदशिनोक्ताइतिगौतमवचनात्॥निमित्तकालादारन्यापरेछयविशए
 वकालः॥तावत्कालः॥तत्रनवत्याकालिकोनाध्यायः॥एतच्चप्रातःसंध्यास्तनिते॥सायंसंध्यास्तनितेउत्रिरात्रमेव
 सायंसंध्यास्तनितेरात्रिः॥प्रातःसंध्यास्तनितेहोरात्रमितिहारीतस्मरणात्॥यत्तुनगौतमेनोक्तं॥श्वनकुलसर्पमं
 डूकमाकर्जराणांअहमुपवासेविप्रावासश्चेति॥तत्रथमाध्ययनएव॥७॥श्वक्रोष्टगर्दभोत्कसामवाणार्त्तनि
 स्वने॥अमेध्यश्चश्वशान्त्यश्मशानपतितान्त्यके॥क्रोष्टाष्टंगालः॥वाणेवंशः॥ऊलूकोलूकः॥आर्तोडः॥स्वितः॥ते
 षांश्वादीनानिस्वनेतावत्कालमनाध्यायः॥वीणादिनिस्वनेपिवेणुवीणानेरीमृदंगदंतिशब्देष्टितिगौतमनिचि
 ष्टस्मनितसंज्ञचे॥नुक्ताईपाणिस्तोतर्द्धरात्रेतिमारुते॥अशुचौदेशेअशुचावात्मनिच॥तथाविद्यसंज्ञवेपु
 नः॥पुनःमेघघोषेता॥त्कालिकोनाध्यायः॥नुक्ताईपाणिर्नाधीयीतजलमध्येव॥अर्द्धरात्रेमहानिशारव्यमध्यप्रहर
 द्येतिमारुतेहृत्पिनाधीयीत॥७॥यांशुप्रविर्षेदिग्दाहेसंध्यानीहारनीतिषु॥ध्रुवतः॥प्रतिगंधेचशिष्टेचगृहमा
 गते॥त्यातिकेरजावर्षेदिग्दाहेयत्रज्वलिताइवदिशोदृश्यते॥संध्यायानिहारेधूमिकायांनीतिषुचौरराज्ञादिकृत
 सुतावत्कालमनाध्यायः॥ध्रुवतस्वरितंगुतोनाध्यायः॥प्रतिगंधेऊसितगंधेअमध्यमद्यादिगंधेशिष्टेचश्रोत्रियादौ
 गृहंप्राप्तेतदनुज्ञावधिरनाध्यायः॥७॥खरोष्ठयानहस्यश्वनोदहोरिणरोदणे॥सप्तत्रिंशदनाध्यायान्एतान्ता

तत्तात्कालिकान्विडः। यानरेथादिर्हरणमृषरं। मरुत्तमिर्वास्वरादीनामारोहणेतावत्कालमनध्यायः। एवंश्वको।
 हृगर्होन्मूकेत्यस्मादस्यसमन्विशदनध्यायात्तावत्कालिकान्विडः। अध्ययनविधिज्ञाः विडरित्यनेतस्म
 त्यंतरोक्ता न्अन्या नपिसंगृह्णाति ॥ यथाहमनुः॥ शायानः प्रौढपादश्चकृत्वाचेवावसच्चिकां॥ नाधीयीता।
 निषंजग्धसूतकान्ताद्यमेवचेति॥ ७॥ एवमनध्यायाउक्ताप्रकृतानिस्नातकव्रतान्याह॥ देवर्त्तिकस्नातका
 चार्थराज्ञांछायां परस्त्रियाः। नाक्रमेडकविष्मृत्तणीवनोद्वर्तनानिच। देवानांज्ञात्तिकस्नातकाचार्थराज्ञां
 परस्त्रियाश्चछायांनक्रामेत्। नाधितिष्ठेत्तुनलंघयेत्तचबुद्धिपूर्वकं। यथाहमनुः॥ देवतानां गुरोराज्ञः स्ना
 तकाचार्थयोरपि। नाक्रमेत्कामतवायावन्नुणादीहितस्यचेति॥ वक्रणोनकुलवणस्ययस्यकस्यचित्तगा
 रस्यस्यावासोमादेर्वक्रणइतिनपुंसकेनिर्देशात्। रकादीनिचनाधितेष्टेत्। आदिग्रहणान्स्नानोदकादेय
 हणंउद्वर्तनमपस्नानंविष्मृत्तेरक्तमेवच। श्लेषनिष्कृतवानिनाधितिष्ठेत्कामइति॥ ८॥ विप्रादिहो
 त्रियात्मानोनावज्ञेयाः कदाचत॥ आनृत्योः श्रियमाकाहेतकंचिन्मर्मणिस्पृशेत्। विप्रोवज्रश्रुतो ब्राह्मणो
 अहिः सर्पः क्षत्रियो नृपतिरेते कदाचिदपि नावमंतव्याः॥ आत्मा च स्वप्नं नावमंतव्याः॥ आनृत्योर्वावजीवं श्रि
 यमिबेत्तनकंचिन्मर्मणिस्पृशेत्। कस्यचिदपि मर्मडुश्चरितं न प्रकाशयेत्॥ ९॥ हराडसिष्टविष्मृत्तपादो
 नांसिसमुश्चेत्। श्रुतिस्मृत्यहितं सम्यक् नित्यमाचारमाचरेत्। नोजनाद्यसिष्टविष्मृत्तेपादप्रक्षालनं
 दकंच। गृहात्हरासमुश्चेत्। श्रुतंस्मार्त्तंचाचारं नित्यं सम्यगुद्धेत्॥ १०॥ गोब्राह्मणानलान्तानिनोविष्टो।

२६

नपदास्पृशेत्। ननिंदाताडनेक्यत्पुत्रं शिष्यंचतडियेत्। गोब्राह्मणं अनलं वस्त्रं अन्नं अदनीयं विशेषतः। पकं अशु
 चिर्नस्पृशेत्। पादेनउअनुविष्टोपि। यदा पुनः प्रमादात्स्पृशति तदा आचमनोत्तरकालं स्पृष्ट्वा नानशुचिर्नित्यमहिः।
 प्राणाउस्पृशेत्। गात्राणि चैव सर्वाणि नाशियाणि तलेन त्वित्येवंप्राणादीनुपस्पृशेत्। कस्यचिदपि निंदाताडनेन ऊच्यते।
 एतच्चानपकारिणि॥ अयुध्यमानं स्यात्पाद्यब्राह्मणं स्पर्शंगतः। उः खंसुमहादाप्नोति प्रेत्या प्राज्ञतया नरइति। पुत्र
 शहाथमेवताडयेत्तचकाराहासादीनपि ताडनंचरज्वादिनोत्तमांगव्यतिरेकेण कार्यं। शिष्यशिष्टिरवधानाराज्ञीको
 रज्जुवेणुविदलान्यातउन्या अन्येनघ्नन्राज्ञाशस्यइतिगौतमवचनात्। एष्टतस्तुरारीरस्यनोत्तमांगेनवक्षसीति
 वचनात्॥ ११॥ कर्मणामनसावाचायनाधर्मसमाचरेत्। अस्वर्गेलोकविदिष्टं धर्ममप्याचरेन्नउ। कर्मणाकायेन।
 यथाशक्ति धर्ममउतिष्ठेत्। तमेवमनसाध्यायेत्तमेववाचाबुदेत्। धर्मविहितमपिलोकविदिष्टं लोकाभिशासिज
 ननंमधुपके गोवधादिकं नाचरेत्। यस्मादस्वर्गं अग्नीषोमीयवस्वर्गसाधनं ननवति॥ १२॥ मातृपितृतिथिवाटजा
 मिसंबंधिमाउलैः। वृद्धवालाउराचार्यवैद्यसंश्रितवांधवैः। सत्त्विकपुरोहितापत्यनार्यादोससनाजनिः। विवादव
 र्जयित्वाचसर्वालोकांजयेद्गृही। माताजननीपिताजनकः। अतिथिअधनीनः। आतरोजिनोदराअपिजासयो।
 विद्यमाननर्तकास्त्रियः संबंधिनोवैद्याः माउलोमाउज्जातावृद्धः समत्यवरवयस्कः बालआषोडशात्आउरोरोगी
 आचार्यः उपनेतावैद्योविद्वान्निषकवासंश्रितः उपजीवांधवाः पितृपक्षा मरुपक्षाश्चमाउलपृथगुपाहानमादरा
 र्थं सत्त्विकयाजकः पुरोहितः शांत्यादेः कर्त्ताअपत्यपुत्रादिनार्यासहधचारिणीदासः कर्मकरः सनाजयः सोदराः

वा

आठन्यः दृथगुपाशनमजानि। नगिनीप्राप्त्यर्थं एतेर्मात्रादिभिः सह वाक्कलहं परित्यज्य। सर्वाभ्यां जायत्यादीन् लोका
 न् प्राप्नोति॥ ४॥ पंचपिंडाननुधृत्य न स्नायात्परवारिषु। स्नायान्तदीदेव स्वातन्त्र्यं द्रष्टव्यं। परवारिषु परसंबा
 धिषु च सर्वसंबन्धे देशेनापरित्यक्तेषु तडागादिषु पंचपिंडाननुधृत्य न स्नायात्। अनेन स्नानेन ननु ज्ञातेषु पिंडोद्धर
 णमंतरेणापि स्नानमन्युज्जातं। नद्यादिषु कथं तदेत्याह॥ स्नायान्तदीतिसाक्षात्परं परयावासमुद्गताः श्रवंत्येन
 द्यः। देवस्वाते देवनिर्मितेषु करारादिउदकप्रवाहानिरवातकृतः। सजलो महाजिह्वादेशोक्तः। पर्वतादकचप्रदेशा
 त्प्रकृतउदकप्रश्रवणं एतेषु पंचपिंडाननुधरणेनैव स्नायात्। एतच्च नित्यस्नानविषयं। सति संजवेन दीषु देवस्वा
 तेषु तडागेषु सरस्वतस्तानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रश्रवणेषु चेति नित्यग्रहणात् शौचाद्यर्थं उच्यते। संजवं परवारिषु पिं
 डाबुद्धरणेपि सर्वस्य न निषेधः॥ ४॥ परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत्। अदत्तान्यग्निहीनस्य न चाश्रीयादना
 यद्दि। शय्याकशिषुः। आसनं पीठादिउद्यानमाश्रवणादि। गृहं प्रसिद्धं यानं रथादिपरसंबन्धीनान्यननुज्ञातानि व
 र्जयेत्। नोपयुंजीत अतो ज्यान्तानाह। अग्निहीनस्येति अग्निहीनस्य श्रोतस्मार्त्ताग्नधिकाररहितस्य शूद्रस्य प्रतिज्ञो
 मजस्य चाधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्यान्तमनापदिनं जुंजीत प्रतिगृह्णीयच्चेति गोतमवचनात्॥ ५॥ कदर्यबद्धचौ
 राणां क्लीवरं गावतारिणं। वैणानिशस्तवर्धुष्यगणिकागणदीहिणं। कदर्ये लुब्धः। आत्मानं धर्मद्वैत्यं च पुत्रदाराश्च
 पीडयेत्। लोभद्वयः पितरौ नृत्यान् सकदर्य इति स्मृतः॥ ५॥ इत्युक्तः॥ बद्धो निगडादिना वाचा सन्निरुद्धश्च चोरो ब्राह्म
 णसुर। वर्णव्यतिरिक्तपरस्वापहारी। क्लीबो ननु सकः। रंगावतारी नटचारणमध्यादि। वैणुषेदजीवी वैणुः॥ अनिश

२९

स्तः पतनीयैः कर्मनिरति युक्तः। बर्धुष्यो निषिद्धश्च पुंजीवी गणिकारपण्यस्त्री। गणदीही बद्धयाजयकः। इत्येषाम
 न्नं नाश्रीयादित्युवर्त्तते॥ ४॥ चिकिंशका उरकुं दपुंश्चली मत्तविहिषां। करोय पतितत्रात्यहंनिको। छिद्येनो जिनां चि
 किंशको निषकट्युपजीवी आउरोमहोरोमहोरो गोपसृष्टः वातव्याधश्च मरीकु हमेहोदरजगंदराः। अशंसिग्रहणी
 त्यष्टौ महारोगाः। प्रकीर्त्तिता इति। कुं दः ऊपितः। पुंश्चली व्यभिचारिणी मत्तोऽव्यादिना गर्विताः विहिट् शत्रुः। करोह
 दान्यंतरकषायः। वाक्यव्यापारेणोद्देजकः उग्रपतितो ब्रह्महादिः ब्राह्मणः पतितसावित्रीकः दान्तिको दंतः। उच्छिद्ये
 नो जीपरनुको जिताश्री एतेषां चिकिंशकादीनां अन्तनाश्रीयात्॥ ५॥ अवीरास्त्री स्वर्णकारस्त्री जितश्यामयाजिते
 शस्त्रविक्रयकर्मारतं उवायश्च वर्त्तिनां। अवीरास्त्री स्वर्णकारा व्यभिचारमंतरेणापि। पतिपुत्ररहितेत्यन्ये सुवर्णका
 रः। सुवर्णस्य विकारांतरकृत्स्त्री जितः सर्वत्र स्त्रीवशवर्ती ग्रामयाजी ग्रामस्य शांत्यादिकर्त्ता बह्वन्वा उपनेता शस्त्र
 विक्रयी शस्त्रविक्रयोपजीवी कर्मरौलोद्देकारः तद्वादिश्च तं उवायः सुची शिल्पोपजीवी श्वानि। वृत्तिवर्त्तनं जीवन
 स्यात्स्तीति श्ववर्ती एतेषामन्तनाश्रीयात्॥ ६॥ दृशं सराजरजककृतं ध्रुवधर्जीवनां। चेलधावसुराजीवसहोपपति
 वेश्मनां। पिशुनानृत्तिनोश्चैव तथा चाक्रिकं वंदिनां। एषामन्तनोक्तं व्यसोमविक्रयिणस्तथा। निर्दयो नृशंसः। राजा
 नृपतिस्तस्मादचर्यात्पुरोहितश्च। यथाशंखः॥ नीतावगीतरुदिताव ऊहस्तुत्परिभुक्तविस्मितो नमस्ताव धृतराज
 पुरोहितान्ता निवर्जयेदिति। रजको वस्त्रादीनां नीलादि रागकारकः। कृतं ध्रुवधर्जीवनां। ध्रुवधर्जीवी प्राणिनां वेध
 नवर्त्तकः। चोलाधावो वस्त्रनिर्णेजनकस्तसुराजीवो मद्यविक्रयजीवी उपपतिर्जरः। सह उपपतिता वेदस्य स्यासोस

होयपतिवेश्मापिशुनः परदोषस्वरूपायनः। अतृतीमिथ्यावादि। चाक्रिकः। सैलिकः। शाकटिकश्चेति अत्रिवास्तपतिना
 चाक्रिक इति नेदेनातिधानात्। अदिनः स्नावकाः। सोमविक्रयी सोमलताया विक्रेता एषामन्तननोक्तव्यं सर्वे चेतकेद
 र्योदर्यादयो द्विजी एव कदर्यत्वादिदोषउष्टा अनेज्यन्ताः। इतरेषां प्राप्तावात् प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च प्रतिषेधस्य॥ ७॥
 अग्निहीनस्य नान्तमद्यादनापदीति अत्र श्रुत्वा नो ज्यन्तत्वमुतत्र प्रतिप्रसवमाह। श्रुत्वा सुदास गोपालकलमित्रा
 र्द्धसारिणः। नो ज्यन्तानापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्। दासागर्भदासादयः। गोपालो गवां पालनेन नो जीवीति क
 लमित्रं पिष्टपितामहादिक्रमायातं। अर्द्धसीहं लपय्यासीरोपलक्षणं कषिफलनामहारीनापितः। यश्च वागमसः
 कायकर्मजिः। रात्मानं निवेदयति तवाहमिति। एते दासादयः। श्रुत्वा मध्ये नो ज्यन्ताः। ग्राह्यान्ताः च कारात्कुं न
 कारकलमित्रार्द्धरूपिनिवेदितमनो नो ज्यन्ता इति वचनात्॥ ॥ इति स्नातकव्रतप्रकरणं ॥ ॥ ७॥ न स्वाध्यायः
 विरोधार्थमित्यास्त्यब्राह्मणस्य स्नातकव्रतानि अतिक्षयं। दानीं द्विजातिधर्मानाह॥ अनर्चितं वृथा मां संकेशकीदस
 मन्वितं। शुक्लं पर्युषितो सिंघंश्च स्पृष्टं पतितेक्षितं। उदक्या स्पृष्टं संघुष्टं पर्यायानं च र्जयेत्। गोघ्राते शकुने सिंघं पदा
 स्पृष्टं च कामतः। अनर्चितं अर्चयित्वा यत् अवज्ञया दीयते वृथा मां संवक्ष्यामाणं प्राणायामादिव्यतिरेकेण देवाद्यर्च
 नशिष्टं यन्न न वति आत्मा र्थमेव साधितं। केशकीददिनिश्च समन्वितं संयुक्तं शुक्लं यमनन्तं केवलं कालपरिवासे
 न इव्यंतरं संसर्गकालपरिवासाभ्यां वा अग्नी न वति दधादिव्यतिरेकेण तत् शुक्लं न पापीय सोमं मश्रीयान् द्विपका
 शुक्लं न पर्युषितं। अन्यत्र रागघाडवतक्रदधिगुडगोक्ष्मथवपिष्टविकारेभ्य इति शंखस्मरणात्। पर्युषितं रात्र्यंतरितं

३७

नूक्तो हितमुषिष्टं शुनास्पृष्टं पतितेक्षितं पतितादिनिरीक्षितं। उदक्या रजस्वला नया स्पृष्टं उदक्या स्पृष्टं चांडालाकपला
 द्वाणार्थं। अमेधपतितचांडालपुष्कररजस्वला कुनखिकृष्टि संस्पृष्टान् वर्जयेदिति शंखस्मरणात्। कोतुं के इति यदुद
 बुधदीयते तत् संघुष्टान्। अंसं बंधन्यवपदेशेन यदीयते तत् पर्यायान्तं। यथा ब्राह्मणास्तददत्तश्च श्रुत्वा नो ज्यन्ता
 दत्तं। उजावेताव नो ज्यन्ता नो नूक्ता चांशयणं चरेदिति। पर्यायान्तमिति पाठे परिगतमाचोतं गंडधयहणं यस्मिन् तत् पर्यायान्तं
 तन्तनोक्तव्यं। एतदुक्तं न वति। गंडधयहणं इध्मा च मनात् प्राक् न नोक्तव्यं पार्श्वं चांतमिति पाठे एकस्यापंतौ पार्श्वं च
 आचान्ते न नोक्तव्यं। न सोदकादिविवेदं विना वर्जयेदित्येकं संवध्यते। तथा गोघ्राते गवा आघ्रातं राकुनेन काकादि
 नानुक्तं अस्वादितं शकुने सिंघं पदास्पृष्टं बुद्धिपूर्वपादेन स्पृष्टं वर्जयेत्॥ ७॥ पर्युषितस्य प्रवमाह॥ ॥ ७॥ अन्न
 पर्युषितं नो ज्यंस्तेदाकंचिरसंस्वितं। अस्तेदा अपि गोक्ष्मयवगोरसविक्रयाः। मंडकसक्तुकि लाटकचिकाद्या अन्न
 दा अपि चिरसंस्वितानो ज्यन्ताः। यदिविकारांतरमनापन्ताः। अप्रयधानाकरं न सक्तुयावकतैलपायसशाकानि न शुभ
 कानि वर्जयेदिति वसिष्ठस्मरणात्॥ ७॥ संधिन्यनिर्द्देशावसंगोपयः परिवर्जयेत्। प्रमेकशफलेण मारण्यकमथा
 विकं। यावदेषेण संधीयते सा संधिनी च शोवधा विजानीयात्। दृष्टाक्रान्ता च संधिनी मिति त्रिकांडस्मरणात्। याचैकां देवा
 मतिक्रम्य उह्यते या च वसांतरेण संधीयते सा संधिनी। प्रसूता अनतिक्रान्तदशाहानिर्द्देशात् तवसा अवसा संधिनी च
 अनिर्द्देशा च वसा ताश्च तागा वश्च तासां पयः क्षीरं परिवरिवर्जयेत्। संधिनी ग्रहणं स्पंदनीयमस्वोरुपलक्षणा र्थं यथाह गौ
 तमः। स्पंदनीयमसू संधिनी नां चेति। स्रवत्ययस्तनी स्पंदनीयमसूर्यमप्रसविनी एव मजामहिषो निर्द्देशयोः पर्यावर्जयंत

न

गोमहिषजानामनिर्देशानामिति वसिष्ठस्मरणान्। पयोग्रहणात्तद्विकाराणामपि दध्यादीनां निषेधः॥ अज्ज्ञान
 मोष्टं पयोमूत्रादि। एकशफचतुर्वाद्यतत्प्रभवमेकशफस्त्रीजवस्त्रेण। स्त्रीग्रहणमजाव्यतिरिक्तद्विस्त्रीनां व
 यत्तद्विषयार्थसर्वसिद्धिस्त्रीनां क्षीरमनोज्यमजावर्जमिति शंखस्मरणान्। अरण्येन वा आरण्याः ततदीयं आर
 ण्यकं क्षीरमादिष्यति रेकेण आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषां विनेति वचनात्॥ अवेर्जातमाविकं वर्जयेद्वि
 ति प्रत्येकं संबध्यते इति मित्यादिविकारप्रत्ययनिर्देशात्तद्विकारमात्रस्य पयोमूत्रादेः सर्वदा निषेधः नित्यमा
 विकसयेद्यमौष्ठमाविकशफं चेति गौतमस्मरणान्॥ ६॥ देवतार्थं हविः शिशुलोहितान् व्रश्चनां स्तथा। अनुपाक
 तमांसा निविद्धानि कवकानि च देवतार्थं वल्युपहारनिमित्तं साधितं॥ हविः देवतार्थं प्राकरोमात् शिशुः शौनां जन
 लोहितान् व्रश्चानिर्यासान् व्रश्चनप्रनवान् व्रश्चद्वेदजातान् लोहितान् यि। यथाह मनुः॥ लोहितान् व्रश्चानियासा
 न् व्रश्चनप्रनवान् स्तथा॥ इति लोहितग्रहणात्तद्विगुणकधरादीनां निषेधः॥ अनुपाकतमांसा नित्यं ज्ञेयाः
 तस्य पशोर्मांसा निविट्जानि मनुष्यादिजध्वीजपुत्रीषोत्पन्नानि पुत्रीषस्त्वाने उत्पन्नानि च लघुलीयकप्रवृत्ती
 नि च। कविकानि वत्रो कानि वर्जयेदिति प्रत्येकमनिसंबध्यते॥ ७॥ क्रव्यादपक्षिदास्यदशुकप्रवृद्धिहिता
 न्। सारसैकशफान् हंसां सर्वान् श्यामवासिनः॥ क्रव्यादाः आमसां सादनशीलाः पक्षिणो गृध्रादयः दास्यद
 श्वातकः शुक्रः कीरः॥ च्छाप्रवृद्धमक्षयंतीति प्रवृद्धाः श्वेतादयः रिहितः तवाहानुकारी। सारसोलक्ष्मणाः
 अश्वादयः हंसाः प्रसिद्धाः ग्रामवासिनः पारायतप्रवृत्तयः एतान् क्रव्यादादीन् वर्जयेत्॥ ८॥ कोयष्टिश्च

३१

काकवाजाकावकविक्रिशन। दृष्टाक्षशरसंयावपायसाधुपशकुलीः॥ कोयष्टिः --- प्रवः जलकुकुटः चक्राक्षश्च
 क्रवाकः॥ जलाकावको प्रसिद्धैर्नरैर्विकीर्य नक्षयंतीति विक्रिशश्चकोरादयः एव गृह्यंते जवाकमधुरादीनां नक्षत्वा
 त्ग्रामकुक्कुटस्य ग्रामवासित्वादेव निषेधः॥ एतान् कोयष्ट्यादीन् वर्जयेत्तद्व्यादेवाह देशमंतरेण साधितः क्षशरसंयाव
 पयसाधुपशकुलीर्वर्जयेत्॥ क्षशरं तिलमुक्तसिद्धनः संयावः क्षीरगुडदृष्टादिकृतः उक्तरितारवः। पायसं पायसासृ
 तमन्तः। अक्षुपः अस्नेहपको गोधूमविकारः॥ स्नेहपको गोधूमविकारः॥ शकुलीः नपचेदन्तमात्मन इति क्षशरादीनां
 निषेधे सिद्धे पुनरनिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थं॥ ९॥ कलविंकां सकाकोलं ऊरुरंजुदालकं। जालपादान् खंजरीदान्
 अज्ञानां मृगद्विजान्। कलविंको ग्रामचटकः॥ ग्रामवासित्वेन प्रतिषेधे सत्पुनयचरत्वात् पुनर्वचनं॥ कालो लोहोण
 काकः॥ ऊरुरंजुकोशः रंजुदालको वृक्षकुक्कुटः॥ जालपादा जालकारपादाः अजालपादाः अपि हंसाः संतीति दृष्ट
 कवचनं हंसां खंजरीदाः खंजनाः जातिनो यत्र अज्ञाना मृगयहिणश्च एतान् कलविंकादीन् वर्जयेत्॥ १०॥ चापंश्च
 रक्तपादाश्च सौनं वल्युरमेव चामस्याश्च कामतो जग्धा सोपवासस्त्राहवसेत। किंकिदीवयः रक्तपादाः कादंबकप्र
 वृत्तयः॥ सौनघातस्त्वानेन वंसां संनक्ष्णाणामपि। वल्युरंशुकमासमस्यामीनाः॥ एते वाश्वाषादीन् वर्जयेत्तच्चकारात्तना
 लिकाशलवत्राककंसुजालाबुविद्रवान्। ऊनीतकउहंताककोविदारंश्च वर्जयेत्॥ तथा कालप्ररुदानि पुण्याणि
 च फलानि च। विकारवच्च यत्किंचित्प्रयत्नेन वर्जयेत्। तथा वटलक्ष्मणश्च कपिश्चानि पमात्रलिङ्गफलानि वर्जयेत्तद्वि
 द्भिस्मरणान्। एतान् संधिनीक्षीरप्रवृत्तीन् अनुकातान् कामतो नक्षयित्वा शिरात्रमुपवसेत्। अकामतस्त्वहोरात्रं शेषे

शूयवसोदहरिति मनुस्मरणात् यत्सुनः शोशेनोक्तं बक बलाकाहं सन्नवचक्रवाककारंडवगृहचटककपोतपाराप
 तपाडशुकसारिकासारसहिदिनोक्तं कंक करक पादचारवना सवायसको किलशाडु लिङ्गकुटहारीतनक्षणे
 दशरात्रमनाहारपिवेजो मूत्रयावमिति तद्वज्रका लाभ्यासे मतिपूर्वः समस्तनक्षणे चैवितव्यः ॥ छ ॥ पलाङ्गु विद्वरा
 हंचलत्राकं ग्रामकुकुटः ॥ लशुनं गृजनं चैव जग्धा चोशयणं चरेत् ॥ पलाङ्गु लकंदना लोलशुनानुकारी ॥ विद्वराहो
 ग्रामभूकरः बत्राकं सयं छत्रं ॥ ग्रामकुकुटः प्रसिद्धः ॥ लशुनं शूद्रमश्वेतकंदनादल ॥ गृजनं लशुनानुकारि लोहित
 सूक्ष्मकंदः ॥ एतान् षट्सन्नत्कामतो जग्धानक्षयित्वा चोशयणं चक्षमाण ॥ लक्षणे चरेत् ॥ ग्रामकुकुटं बत्राकयोः
 पूर्वप्रतिषिद्धयोरिहानिधानं पलाङ्गादिसमानप्रायश्चित्तार्थं मतिपूर्वचिरतराभ्यासेनुवात्रकं विद्वराहंचलशुनं
 ग्रामकुकुटं ॥ पलाङ्गु गृजनं चैव मत्प्राजग्धापतेत् ॥ द्विज इति मनुक्तः ॥ अमतिपूर्वभ्यासे ॥ अमत्येतानि षट्सन्नत्काम
 क्षुद्रं सोतपनं चरेत् ॥ यतिचोशयणं चापीति ॥ द्विजं ॥ अमतिपूर्वभ्यासे उपाख्योक्तं लशुनं पलाङ्गु गृजनं विद्वरा
 हग्रामकुकुटं कंतीतकनक्षणे दशरात्रपयः पिवेदिति ॥ छ ॥ नक्ष्याः पंचनखाः संधागोधा कवयशस्त्रकाः ॥ रा
 शश्च मश्वेषपि हि सिद्धं उडकरोहिताः ॥ तथा पाटीनराजीवी सशक्ताश्च द्विजातिभिः ॥ संधाश्चावित् गोधा कलशा
 नुकारिणी मदनी कवयः कूर्मः शस्त्रकः शल्लो शशः प्रसिद्धः ॥ पंचनखानां मार्जारवानरादीनां मध्ये संधादयो नक्ष्याश्च
 कारात् स्वङ्गोपियथाह गौतमः ॥ पंचनखाः शस्त्रकश्चावित् गोधरवङ्गः कवय इति मनु रपि ॥ श्वाविधं शस्त्रिकं गोधा
 रवङ्गकर्मशशासथा ॥ नक्ष्यान् पंचनखे धाऊरनुष्टां श्वैकतो दत्त इति ॥ यत्सुनर्वसिष्ठेन खड्गेषु विवदं तद्वत् नक्ष्यत्

व

३२

मुक्तं ॥ तत्राद्याद न्यत्र खड्ग मां सैर्न वेदत्तमक्षयं पितृकर्मणीति श्राद्धे फलश्रुतिदर्शनात् ॥ तथा मध्यस्थानां मध्ये सिंह
 उडादयो नक्ष्याः ॥ सिंह उडः सिंह मुखः रोहितो रोहितवर्णः ॥ पाटीनः चंद्रकाख्यः राजीवः ॥ पमवर्णः ॥ सहशल्केया शुक्या
 कोरोवर्तत इति मन्त्राः काः एते च सिंह उडादयो नियुक्तस्यैव नक्ष्याः ॥ पाटीनरोहितावाद्यो नियुक्तो हव्यकव्ययोः ॥ राजीवः
 सिंह उडाश्च मन्त्राः काश्चैव सर्वशः ॥ इति मनुस्मरणात् ॥ द्विजातिग्रहणं शूद्रासाधार्थं ॥ छ ॥ अनर्चितं तद्वत्थामां समि
 त्यास्त्यद्विजातिधर्मानुकोदांनी चातुर्वर्ण्यप्रत्याह ॥ अतः शृणुधं मां सस्य विधिं नक्षणे वर्जने ॥ मां सस्य प्रोहितादेर्नक्षणे न
 क्षतिरिक्तस्य प्रतिषिद्धस्य च वर्जने प्रोहितादिव्यतिरेकेण मां संनक्षयामीत्येवं संकल्प्य रूपविधिं सामप्रवः प्रनृत
 यो देमुनयः शृणुधं ॥ छ ॥ तत्र नक्षणे विधिदृश्यति ॥ प्राणत्यये तथा श्राद्धे प्रोहितं द्विजकाम्यः या ॥ देवान् पितॄन् समस्य
 र्च्यवा दन् मां संनक्षयनाक ॥ अन्तानावे तथा व्यध्नि नवेन वामासनक्षणे मंतरेण प्राणवाधो न वति ॥ तदानियमेन
 मां संनक्षयेत् ॥ सर्वत एवात्मानं गोपायेदित्यात्मरक्षणे विधानात् ॥ तस्मादहनपुशयुषः स्वः कामी प्रेयादिति मरणनि
 धेधाम् ॥ तथा श्राद्धे निमंत्रितो मां संनियमेन नक्षयेत् ॥ अनक्षणे दोषप्रवणात् यथाविधि नियुक्तस्तु यो मां संनासि
 मानवः ॥ स प्रेत्य पशुतायाति संजावने कविशति मनुस्मरणात् ॥ प्रोक्षणाख्यः श्रात संस्कारस्तस्मिन् कृतस्य पशोर्वागा
 र्थस्याग्नीषोमीयादेर्जावनिष्ठस्तं प्रोक्षितं तद्वत्तयेत् ॥ अनक्षणे यागानिष्पत्तेः ॥ द्विजकाम्यया प्राण एव जायते दे
 वपित्रार्थं च यथाधितेन तानन्यथा ॥ वशिष्ठं नक्षयेन्मदोषनाकं न वति ॥ एवं नृत्यतरणावसिष्टमपि ॥ यज्ञार्थं ब्रा

तस्यैर्वध्याप्रशस्तान्तर्यामिणः। नृत्यानांचैव तत्पर्यं अगस्त्योत्थाचरन् पुरा इति मनुस्मरणात्। न दोषना गिति दोषाना
 वमात्रे वदता अतिथ्याद्यर्चनावशिष्टस्यान्यज्ञा मात्रं न प्रोक्षितादिव नित्यमश्रुतिदृष्टिरेवमप्रतिषिद्धानामपिशशादी
 नां प्राणान्यादिभ्यतिरेकेणानेकात्वावगमात् अहस्यापिमांसं प्रतिविधिनिषेधधिकारो गम्यते॥ ६॥ इदानीं प्रोक्षिता
 दव्यतिरिक्तस्य वृथा मांसमित्यनेन प्रतिषिद्धनृणे निंदार्थवादमाह। वसेन्नरके घोरे दिनानि पशुरोमनिः। संमिता
 निडराचारो यो हंत्यविधिना पशून्। अविधिना देवाश्च हेशं तरेण यः पशून् हंतिस तस्य यशो याचंति रोमाणि तावन्ति दि
 नानि घोरतरके वसेत्। हंत्येत्यष्टविधेऽपि घातको गृह्यते। यथाह मनुः। अनुमंता विशमितानि हंता क्रयविक्रयी। संस्क
 र्ता चोपहृता च रवादकश्चेति घातकः॥ ७॥ इदानीं वर्जने विधिमाह॥ सर्वान् कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा। गृहेऽपि नि
 वसन् विप्रो मुनिमं सि विवर्जनात्। यः प्रोक्षितादव्यतिरेकेण मया मांसं न नक्षयितव्यमिति सत्यं संकल्प्यो न वतिसा
 सर्वान् कामान् प्रवृत्ते निर्विघ्नं प्राप्नोति विशुद्धाशयत्वात् यथा हयध्यायनियं कुरुरुतिं ब्रह्माति यत्र च। तदवाप्नोत्यविघ्नेन
 यो हिनस्ति न किंचनेति। एतच्चात्र षिगिक फलं मुख्यं फलमाह। हयमेधफलं तथेति। एतच्च सां वसरक संकल्प्य स्पृशे
 वर्षे वर्षे भस्ममेधेन यो यजेत शतं समाः। मांसा निवन रवादेद्यस्तयो पुण्यफलं समं इति मनुस्मरणात्। तथा गृहेति वस
 न्निपि ब्राह्मणादिश्चात्र वर्णिको मुनिवन्माननीयो न वति मांसा सत्यागात् एतच्च न प्रतिषिद्धमांसविषयः। नापि प्रोक्षितादिवि
 षयं परियोष्यादतिथ्याद्यर्चनाशिष्टान्यनुज्ञातविषयं इति॥ ॥ इति नृद्व्यप्रकरणं ॥ ॥ ७॥ ॥ इति

ने

३३

दानी इव शुद्धिमाह॥ सौवर्णराजनाक्षौजानामूर्धपात्रग्रहाश्मनां। शाकरज्जु मूलफलवासा विदलचर्मणां। पात्राणां च
 समानां च वारिणां शुद्धिरिष्यते। सौवर्णसुवर्णकृतं। राजतरुजतकृतं अज्जमुक्ताफलशंखशुक्लादि। ऊर्ध्वपात्रयज्ञा
 बोत्तूषाः आदिग्रहादिमाह चर्याग्रहाः॥ षाडशि प्रकृतः अश्मादृषादादिशाकवास्तकादिरज्जु बल्लजादिनिर्मिता
 मूलमार्द्रकादिफलमात्रादिवासा विदलं वैणवादिचर्म अजादीनां॥ विदलचर्मणो ग्रहणं तद्विकाराणां च वरत्रादि
 नामुपलक्षणां पात्राणि प्रोक्षणीया व प्रकृती निवमसा होतृवमसा दय॥ एतेषां सौवर्णदीनां लेपरहितानामुक्तिः।
 ह्यस्यर्चनादौ वारिणां प्रक्षालनेन शुद्धिः॥ ८॥ चरुस्ककस्क वसस्नेहपात्राण्युष्टेन वारिणां। चरुं स्नात्वा। स्ककं सु
 वौ प्रसिद्धौ। सस्नेहानि पात्राणि प्राशित्रहरेण दीनि एता निचले परहितानि उष्टेन वारिणां। शुभ्यंति नि लेपं कांचनं नो
 डमद्भिरेव विमुध्यति॥ अज्जमश्ममयं चैव राजतं चात्र पस्कृतमिति मनुस्मरणात्। अनुपस्कृतं मखात पूरितं सलेपा
 नां तु तेजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च न स्मनाद्भिर्महा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिः इति मनुस्मरणात् इष्टव्यं म
 द्रस्मनेरेककार्यत्वाद्दिकल्पः। आयस्कसमुच्चयंते। काकादिमुखोपघाते तु कृष्णशक्नुनि मुखे वसुधे नि लिखेत्
 श्वापदमुखे वसुधे पात्रं न प्रयुजीतेति इष्टव्यं। एतच्च मार्जारादन्यत्र मार्जारश्चैव दवीचमारुचश्च सदा शुचिरिति मनु
 स्मरणात्॥ ९॥ स्पृशेत्तूर्यजिनधान्यानां मुसलोत्तरवज्रानसां। स्पृशेत्तूर्यजिनः शकटशेषप्रसिद्धः। एतेषां मुस
 नवारिणां शुद्धिः पुनरजिनग्रहणं यज्ञागजिनप्राप्त्यर्थं॥ १०॥ प्रोक्षेत्तूर्यजिनं च वज्रं नो धान्यवाससां। संहता नामुक्त
 शुद्धिश्चास्मावयविनां वज्रनावाससावसो ग्रहणमुक्तशुद्धीनामुपलक्षणां॥ उक्तशुद्धीनां धान्यवासप्रकृतीनां च

कृतांशोऽतः तानि तत्र चोडादिस्थानि अज्यानि वक्तुं चास्पृष्टानां मुक्तैव शुद्धिरितरेषां प्रोक्षणमिति तथा च ।
 स्मृत्यंतरं । वस्त्रधान्यराशीनामेकदेशस्य दूषणे । तावन्मानं समुद्धृत्य रोषं प्रोक्षणमर्हतीति । यदा पुनः स्पृष्टानां वक्तुं
 त्वं स्पृष्टानां चाप्यत्वं । तदा सर्वेषामेव क्षालनायथाहमनुः । अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचवत् कृतां धान्यवाससा । प्रक्षा-
 लनेन त्वज्यानां अङ्गिः शौचं विधियते । इति स्पृष्टानां स्पृष्टानां समत्वे प्रोक्षणमेव वक्तुं प्रोक्षणविधानेनाज्यानां ।
 क्षालनेन शुद्धिः । पुनरज्यानां क्षालनवचनस्य समेषु क्षालननिवृत्त्यर्थत्वात् । इत्यत्र स्पृष्टमित्यदस्पृष्टमित्यविवेक-
 केन क्षालनमेव पाक्षिकस्यापि दोषपरिहर्तव्यत्वात् । अनेकपुरुषो धार्यमाणानां धान्यवासप्रचरतीनां स्पृष्टानां
 च प्रोक्षणमेवेति निबन्धकतः ॥ छ ॥ निर्लेपानां स्पर्शमात्रेण धान्यां शुद्धिमुक्ते दानी सलेपानां शुद्धिमाह । तच्छृणुं दारु-
 ष्टगच्छां गोवालैः फलसंभुवां । मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि । दारुणमेव महिषादिष्टृणां करिवराहा-
 द्यम्बु । अस्त्रियदण्डं तजानामपि ग्रहणं उच्छिष्टस्नेहादिलिप्तानां मृदस्मोदकादिनिरतपगतलेपानां यवन्तापेन
 मेध्याकातृगंधलेपश्च तत्कृतः । तावन्मृद्वारिवादेयं सुवसुद्वयशुद्धिर्धितिः । सामान्यशुद्धिविधानात् । तच्छृणुं ताव-
 मात्राणां गोवालैरुद्धर्षणात् शुद्धिः । यज्ञपात्रां कृत्स्नवादीनां यज्ञकर्मणि प्रयुज्यमानानां दक्षिणेन हस्तेन दर्जेर्ह-
 शापवित्रेण वा यथाशास्त्रं कर्मगत्या मार्जनं कर्तव्यं एतच्च श्रौतमुदाहरणं । अन्येषामपि सुवर्णादीनां पात्राणां स्मा-
 र्त्तलौकिककर्मसु कृतशौचानामेवांगित्वमिति दर्शयितुं यज्ञांगानां पुनः कृतशौचमिदं दशापवित्रादिमार्जनं संस्कार- ३४
 र्थमिति विशेषः ॥ छ ॥ इदानीं सलेपानामेव केषां चिद्धे पायकवर्षणे विशेषहेतुनाह । सोषैरुदकगोमूत्रैः । शुद्ध्या विक-

कौशिकं । समीकलेरंशुपदं सारिष्टैः कृतपंतथा । ऊषारमृत्तिका साहितेन गोमूत्रेणोदकेन वा लेपापेक्षया आविक-
 मूर्णमयं कौशिकं कौशप्रनवं । तसरीयादिप्रक्षालितं शुध्यति । उदकगोमूत्रेरिति वक्तुं वचनं पश्चादुदकप्राप्त्यर्थं
 त्रंशुपदवत्कलतउक्तं समीकलेः बिल्वफलसहितैः कृतपंत । पर्वतीयबागरोमनिर्मितः कंबलः अरिष्टफलस-
 हितैः फलेन कसहितैरुदकगोमूत्रैः शुध्यतीत्यनुवर्तते एतच्चोच्छिष्टस्नेहादियोगे सति वेदितव्यं । अत्रोपधातेन प्रो-
 क्षणादिक्षालनासहत्वात् । सर्वत्र इत्यादिना रोने वक्षुद्धेरिष्टत्वात् । तथा च देवलः । अर्णकोरोय कृतपपदक्षौचातवं
 त्येतेशोषणप्रोक्षणादिनिरित्यनिधायाह । तान्येवामेधयुक्तानि क्षालयेद्यो धनैः स्वकैः । धान्यकल्कैस्तु फलकैरसैः च ।
 रात्रौ गरीयानि क्षौमवदेव शाणस्य समानयो नित्वात् । अर्णदिग्रहणं तदारब्धतलिकादिप्राप्त्यर्थं अतः तस्याप्योपधातेनै-
 व क्षालनं कार्यं अमेधलेपादन्यत्र तलिकामुपधानं बुध्वरकं वरंतथा शोषयित्वा तपे किंचित्करैः सन्मार्जयेन्मुक्त-
 यश्चाच्चवारिणा प्रोक्ष्य विनियुंजीत कर्मणि । तान्यप्यतिमलिष्टानि यथावत्परिशोधयेदिति देवलस्मरणात् । बुध्वरका-
 निकं ऊमऊं सुनादिरक्तानि बुध्वरक्तं । ग्रहणं अन्यस्यापि दरिद्रादिरक्तस्य क्षालनासहस्यप्राप्त्यर्थं न मां जिष्ठादेः तस्य
 क्षानसहत्वात् शरवेनाप्युक्तं । रागइत्यादिप्रोक्षितानि शुचीनीति । सगौरसर्पयैः क्षौमं पुनः पाकान्महीमयं गौरसर्प-
 पसहितैरुदकगोमूत्रैः क्षौमं क्षुमा अतसीतश्च निर्मितं क्षौमं शुध्यति पुनः पाकेन च मृन्मयं घटादि एतच्चोच्छिष्टस्ने-
 हल्लिप्ते वेदितव्यं । चंडाळाद्यपधातेन त्याग एव यथाह पराशरः । चंडाळाद्येस्तु संस्पृष्टं धान्यवस्त्रमथापि वा । प्रक्षालनेन
 शुध्येत परित्यागान्महीमयमिति ॥ छ ॥ कारुदस्तः शुचिः पण्यैश्च योषितुं रवं तथा । कारवोरजकचैः । लधावकरूप

काराद्यास्तेषां सदाहस्तः शुचिः शुचित्वंचतसाध्ये कर्मणि वस्त्रधावनादौ सतकादि संनवनापि तथाच स्मृत्यंतरे कारवः
 शिल्पिनो वैद्या दासी दासास्तथैव च राजानो राजनृत्याश्च सद्यः शौचाप्रकीर्तिना इति पण्यपणादं विक्रेयं यवव्रीह्यादि ।
 अनेक कर्तृजनकरपरिघटितमप्यपवित्रं न नवति । सतकादिनिमित्ते च वणिजानि क्षाणं समूहो नैवं तद्वत्तथायादिग
 तं अनाचांतस्त्रीप्रदानाशुचिरथ्याक्रमणादिनापि न डध्यति । तथा योषिभिरुखं संनोगकालेषु शुचिस्त्रियश्चरति संसर्गं
 तिस्मरणात् ॥ ७ ॥ इदं निरुद्धं शुद्धिमाह ॥ नृशुद्धिर्मर्जनाद्वाहात्कालाजोरक्रमणमथा ॥ सेकाद्धरेखनालेपाद्दं मार्जन
 लेपनात् ॥ मार्जन्यापांशुटणादीनां प्रोसारणं मार्जनं ॥ दाहः चणकाष्टाद्यैः ॥ कालोद्यावता काले न लेपादिह्येन नवतितावा
 न् ॥ गोकमणंगवापादपरिघटनं ॥ सेकः क्षीरगोमूत्रगोमयवारिभिः प्रवर्षणं वा ॥ उद्धरेखनंतद्वेणं खनंतद्वेणं खननं वा
 लेपोगोमयादिभिः ॥ एतैः समस्तैवामर्जनादिभिः अमेध्याडष्टामलिना च नृमिशुद्धति इति तथा देवतः ॥ यत्र प्रसूयते ता
 रीम्रियतेपि वा ॥ चंडालाध्वषितं यद्यविष्टादिसंगतिः ॥ एवं कश्मलं नृपिष्टान् रमेध्याप्रकीर्तिना ॥ श्वश्रुकरखरोष्टादिसंस्
 ष्टाडष्टतां व्रजेत् ॥ अंगारवृषकेशादिनस्माद्यैर्मलिना न वेत् ॥ अमेध्याडष्टामलिनेति शोधनं सैवैव विध्यमनियं शुद्धि
 विनागंदर्शयति स्मिष्टाडष्टतां व्रजेत् ॥ अंगारवृषकेशादिनस्माद्यैर्मलिना न वेत् ॥ अमेध्याडष्टामलिनेति शो ॥ पंचधा वाच
 उर्ध्वा वा नृरमेध्याविशुध्यति ॥ डष्टान्वितादिधात्रेधाशुध्यते मलिने कथेति ॥ यत्र मनुष्यादयं ते यत्र चंडालौ रधुषितं ॥ तथा
 पंच निर्दहनकालगोकमसेकोद्धरेखनैः शुद्धिः ॥ यत्र मनुष्या जायंते यत्र चम्रियंते यत्र चात्यंतं विष्टादिसंगतिस्तस्मादाह
 वर्जितैस्तैरेव च उर्निःश्वस्करखरैश्चिरकालमध्वषिताया गोकमणसेकोद्धरेखनौ स्त्रिभिरुष्टाग्रामककुटादिभिश्च

रकालमधिवासितायाः ॥ सेकोद्धरेखनाभ्यां शुद्धिः ॥ अंगारवृषादिभिश्चिरकालमधिवासिताया उद्धरेखनेन शुद्धिः ॥ मार्जनाडु
 लेपनेन सर्वत्र समुच्चीयेत एव ॥ इदं मार्जनाडुलेपनाभ्यां शुध्यति इह स्पष्टं गुणादानं ॥ समार्जनलेपनयोः प्रतिदिवसं प्रा
 म्यर्थं ॥ च ॥ गोघ्रातेने तथा केशमक्षिका कीट इषिते ॥ सलिलं न स्मृष्टारिप्रक्षोत्पथं विशुध्यते ॥ गोघ्राते गो निश्वासापहर्तं
 ने अदनीयमात्रे तथा केशकीटमक्षिकादिषिते केशग्रहणं लोमादिप्राप्त्यर्थं ॥ कीटाः पिपीलिकादयः ॥ उदकं न स्मृष्टा
 पियथा संनवप्रक्षेप्यं ॥ शुध्यर्थं ॥ यत्तु गौतमेनोक्तं नित्यमनोज्यं केशकीटावपनमिति तत्कीटकेशादिभिः सह यत्प
 कंतदिष्यं ॥ त्रुसी सकताम्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥ नस्माद्भिः कांस्पलोहानां शुद्धिं प्रावोडवस्पु ॥ त्रुप्रकृतीति ॥
 प्रमिष्टानितेषां क्षारोदकेन आम्लोदकेन वारिणा चोपधातापेक्षया समस्तैर्वस्त्रैर्विशुद्धिः ॥ कार्या कांस्पलोहानां नस्मा
 दकेन ताम्रग्रहणादीति पित्तज्वराज्वरयोर्ग्रहणं ॥ एकयोनित्वात् ॥ एतच्च ताम्रादीनामम्लोदकादिभिः शुध्यति धानं
 नतियमार्थं ॥ मलसंयोगजं तज्जयस्य येनोपहत्यते ॥ तंतस्य तबोधनं प्रोक्तं ॥ सामान्यं व्यशुद्धिं कृदित्यविशेषेण ॥
 स्मरणात् ॥ अतो न ताम्रादेरुच्छिष्टोदकादिलेपस्याप्येनापगमसंनवेनियमेनाम्लादिभिः शुद्धिः ॥ कार्या ॥ अतएव म
 नुना सामान्येनोक्तं ॥ ताम्रायस्कांस्परोत्यानां त्रुणः सी सकस्य च ॥ शौचं यथोर्दं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिरिति
 नस्मना शुध्यते कास्यं ताम्रमम्लेन शुध्यतीति तत्रास्यं ताम्रमम्लेन शुध्यतीति तत्राग्रादेः शौचस्य परां काष्ठाप्रतिपादयितुं
 नान्यनिषेधाय यदात्र पधातातिशयस्तदा म्लोदकादीनामाहृतिः ॥ गवां प्रातानि कांस्यानि प्रक्षोभिष्टानिया भिड ॥ शु
 ध्यंति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि चेति स्मरणात् ॥ शुद्धिः प्रावोडवस्पुत्तिति इव स्पष्टतादेः प्रसूप्रमाणाधिक

न

स्यश्च का काद्य पदतस्य अमेध संसृष्ट इह वस्य सृष्टस्य च प्रावः । प्रावनं । समानजातीयेन इव इव्येण नोडस्यातिधुरणं ।
यावन्तिः सरणं शुद्धिरित्यनुवर्तते । ततोऽप्यस्य त्यागः । अकल्प्यत्वचदेशकालाद्यपेक्षयापि वेदितव्यं । यथा ह वै का
यनः । देशकाले तथा मानं इव इव्यप्रयोजनं । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् । इति कीटाद्यकपदतस्य उ
त्पन्नं । यथा ह मनुः । इवाणं चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पन्नं स्मृतं । इति उत्पन्नं च तत्र वस्त्रान्तरिते पात्रे प्रक्षेपः । अन्यथा
कीटाद्यकपगमस्यासंज्ञात् । शुद्धनां हि स्थितस्य मधुदकादेः पात्रांतरानयना बुद्धिः । मधुदके पयस्तद्विकाराश्च
पात्रात्यात्रांतरानयने शुद्धा इति बोधायनस्मरणात् । मधुना देही न वर्णाहस्तात्प्राप्तस्य पात्रांतरानयनं युक्तं । पु
नः पचनं च कार्यं यथा ह शंखः । अन्यवहार्थाणां घृतेनाभिघारितानां पुनः पचनं सेव । स्नाहानां स्नाहवद्वसाना
मिति एवं सौवर्षराजतादीनां ऐश्वर्यकरणप्रतिपादितानां सर्वेषां उच्छिष्टे हाद्य यथा तेषु शुद्धिमुत्वा इदानीं तेष
मेव मेधोपहतानां शुद्धिमाह ॥ ६ ॥ अमेध्यात्कस्य मृतोयेः शुद्धिर्गंधापकर्षणान् अमेध्याः शरीरजाः मलाव
साः शुक्रादयः । वसा शुक्रं मसृग्मेज्जामूत्रं विट्कर्णवि- - श्लेष्माश्च इषिकास्वेदोद्वाहशैतेनृणां मलाः । तथा मा
नुषास्त्रिशवविष्टरेतो मूत्रार्तव वसा स्वेदाश्च इषिकाश्च मेधमुच्यते । इति मनुदेवतादिप्रतिपादिताः । तैर्व
सादिभिरक्तं लिप्तं मेधोक्तं तस्य मृदा तोयेन च शुद्धिः कर्तव्याः । गंधापकर्षणेन गंधग्रहणेन लेपस्यापि ग्रहणं
॥ यथा ह गौतमः । लेपापकर्षणं कार्यं । अशक्ता वन्येन न दक्षिः पूर्वमृदा चेति गोतमस्मरणात् । वसादिग्रहणं च स
र्वेषाममेधत्वं प्रतिपादयितुं न समनोपधातायामद्यैर्मन्त्रपुरीषैश्च श्लेष्मभूयाश्च शोणितैः संसृष्टैर्नैव शुद्धयेत पुनः

३६

पकेतमृन्मयमिति उत्पाद्यातविशेषानिधानात् । अमेधत्वं चैषां देहाच्चैव मलाश्च ता इति वचनात् । देहचकृता ना
मेव न स्वस्वाना वस्त्वितानां । पुरुषस्य नाने रूढं करव्यतिरिक्तं गानामन्यामेधं स्य शैस्नानं । यथा ह देवतः । म
नुषास्त्रिशवसां विष्टामर्तवं मूर्त्तरेतसी । मज्जानां शोणितं सृष्ट्वा परस्पस्तानमाचरेत् । तान्येव स्वानि संसृष्ट्य प्रक्षा
त्याचम्य शुध्यतीति । तथा । ऊर्ध्वना नेधे करौ मुक्ताय दंगमुपहन्यते तत्रास्तानमधस्तात् प्रक्षाल्याचम्य शुध्यती
ती ॥ ७ ॥ वाकशस्तमं बुनिर्लिकं मन्यातं च सदा शुचि । कृतेष्विषयो के शौचे मनसोपरितोषाद्यत्र शुद्धिर्न देहा
नवचित्वाकरास्तं शुद्धिमेतदस्त्विति ब्राह्मणवचनेन शुद्धं न वतीत्यर्थः । अंबुनिर्लिकं यत्र प्रतिपादोक्तं शुद्धि
र्नास्ति तस्य प्रक्षालनेन शुद्धिर्नः । प्रक्षालनासहस्यप्रोक्षणेनाज्ञातं च सदा यत्का काद्य पदतमुपयुक्तं न
कदाचिदपि ज्ञायते । तत्र शुचितोपयोगाददृष्टदोषो नास्तीत्यर्थः । न चैतद्विरुध्यते । संवत्सरस्यैकमपि चरेत्
कृद्धिजोत्तमः । अज्ञातं तु के शुद्ध्यर्थं रु- - स्येति विशेषतः । इत्यदृष्टदोषेऽपि प्रायश्चित्तप्रतिपादनात् । नेतत्
। प्रायश्चित्तस्याजग्धि विषयत्वात् । दोषानावस्यचो नोपयोगविषयत्वात् ॥ ८ ॥ शुचिगो रूषिकृतो यं प्रकृति
स्वमहीगतं । तथा मां संश्रवां डालकं व्यादादिनिपातितं । महीगतं नृमिस्त्वमुदकं एकगविरुमिजननसम
र्थं वां डालादिभिरसंसृष्टं प्रकृतिस्त्वा रूपरसगंधस्पर्शांतरमधेन पेनं शुचि । आचमनादियोग्यं न वति म
हीगतमिति अशुद्धिर्नृगतस्य शुचित्वनिषेधार्थं तच्चान्तरिक्षोदकस्य शुद्धत्वव्यवृत्त्यर्थं नाप्युद्यतस्य उध
ताश्चापि शुद्धानि शुद्धैः पात्रैः समुधृताः । एकरात्रोषिता आपस्याः शुद्धा अपि स्वयमिति देवतवचना

त तथा चोडा लादिके ते तडागादौ न दोषः ॥ अतएव पिकुते कये सतौ वा पादिके तथा ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायाश्चित्तं न
 विद्यत इति शातानयस्मरणत् ॥ तथा मांसांश्च चोडा लक व्यादौ दिनि पातितं शुचिः ॥ आदिग्रहणात् शुक्ल सादे रग्रहणं
 ॥ निपातितं ग्रहणं न क्षितं स्य निराकरणार्थं ॥ छ ॥ राशिरग्रहीरजः वाया गोरश्वो वसुधानिलः ॥ विक्रमो मक्षिकास्यर्जो
 वसः प्रस्रवने शुचिः ॥ रश्मयः सूर्यादेः प्रकारां वस्य अग्निप्रसिद्धः ॥ रजः अजादिसंबंधिव्यतिरेकेण तत्र मृका
 कोष्ठं खरोत्कस्तकरा मपक्षिणां ॥ अजाविरेणु संस्पर्शाद्युत्तं क्षीश्च हीयत इति दोषस्मरणत् ॥ समार्जनादि
 कार्यं छाया ॥ दृष्टादेः गोरश्वः वसुधान्मिः ॥ अनिलो वायुः ॥ विक्रमः अवस्था य विंदवः ॥ सुखजानां वसुमाणां त्वा
 त् ॥ मक्षिश्च ॥ एते चोडा लादि स्पृष्टा अपि स्पृशे शुचयः ॥ वसुः प्रस्रवने ॥ ऊर्ध्वगितङ्गधा कर्षणे शुचिप्रवस्य ग्रह
 णं बालस्योपलक्षणार्थं ॥ बालैरनुपरिक्रान्तं नित्यमेधमिति स्थिति वचनात् ॥ छ ॥ अजाश्वसुखतो मेध्यं न गौर्न रजा
 मलाः ॥ पंथानश्च विष्णुधंति सोमसूर्यांश्च मारुतैः ॥ अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं न गौर्न रजामलाः ॥ नरशाले लक्ष्यादे
 दमनिधने ॥ तज्जामला वसादयो मेध्यान न वंति ॥ पंथानो मार्गश्चोडा लादिनिः स्पृष्टा अपि रात्रौ सोमांश्च निर्मिते
 न उसूर्यांश्च निर्मितेन ॥ छ ॥ सुखजा विष्णुधो मेधास्तथा च मन विंदवः ॥ शमश्च वास्य गतं दंत सकं त्याक्ता ततः ॥
 शुचिः सुखजा तो सुखजाः ॥ श्वेषं विष्णुधो मेधानो विष्टं कुर्वंति ॥ अपतिताश्च दंतेन मुख्या विष्णुधंति कुर्वंति ॥ न
 चेदं गे निपति ॥ तीति गौ तम वचनात् ॥ आतया आचमनतो य विंदवः ॥ पादौ स्पृशंति ते पि मेधाः ॥ शमश्च वास्य प्रविष्टं उ
 छिष्टं न करोति ॥ दंत सकं चान्तादिकं स्वयमेव च्युतं त्यक्ता शुचिर्न वति ॥ अमुं ते रित्येके ॥ च्युतेषां च वदि प्रातान्तिग

३७

तं च्युते रित्येके ॥ च्युतेषां च वदि प्रातान्तिगरत्ने वतत् ॥ शुचीति निगरणं पुनरनेन याज्ञवल्क्यो केन त्यागेन विकल्प्यते ॥
 गिरत्ने वेक्ष्य चकारः ॥ चर्वणे त्वाचमे नित्यमुक्ता तां लुचवर्णं ॥ ह्येविलोमकौ स्पृष्ट्वा वा सो विपरिधा य चेति ॥ विष्णुत्वाचमन
 निषेधार्थं तां लुचग्रहणं फलाद्युपलक्षणार्थं ॥ यथा दशातातपः ॥ तां लुचै च फले चैव नुक्तं स्नेहा वसिष्ठाक ॥ दंतलेग्रस्य सं
 स्पर्शेनोच्छिष्टो न वति द्विज इति ॥ छ ॥ स्नात्वा पीत्वा द्युते सुमेनुके रथ्या प्रसुपर्णे ॥ वा सो विपरिधाने शुभ्राचानः पुनराचमनं
 ॥ द्विराचमेदित्यर्थः ॥ चकारादौ दनोध्ययनारंभाचापत्या नृतोक्त्यादिषु तथा वसिष्ठः ॥ सुत्वा नुक्ता द्युत्वा स्नात्वा पीत्वा रूदि
 त्वाचाचानः पुनराचमेदिति ॥ मनुरपि ॥ सुत्वा द्युत्वा च नुक्ता च पीत्वा चानृतं वचः ॥ पीत्वा ॥ योष्यमाणश्च आचमेत्प्रय
 तोऽपि सन्निति ॥ नो जनेत्वादावपि द्विराचमनं ॥ नोध्यमाणस्तु प्रयतोपि द्विराचमेदित्वा पस्तंब स्मरणत् ॥ स्नानपानयो
 रादौ सन्नदध्यने त्वारं नेधिः ॥ शेषेष्टतः ॥ एव यथोक्तं द्विराचमनं ॥ छ ॥ रथ्या कर्दमतो यानि स्पृष्टान्यं त्यश्वा य सैः ॥ मारुतेनै
 व शुध्यंति पक्वेष्ट कचित्तानि च ॥ रथ्या स्थितानि कर्दमतो यानि अंत्यैश्चोडा लादिनिः ॥ श्वनिर्वाय सैश्च स्पृष्टानि मारुतेनैव
 शुब्धिमुपयांति वक्तु वचनं तत्त गोमयशर्करादि प्रास्पर्थं पक्वेष्टकादिनिश्चितानि धवलग्रहादीनि श्वचोडा लादि स्पृ
 ष्टानि मारुतेनैव शुध्यंति ॥ एतच्च प्रोक्षणं संहतानां मित्युक्तं प्रोक्षणं निषेधार्थं ॥ दणकाष्टपर्णादि मयानां प्रोक्षणे मेव ॥
 ॥ इति द्रव्यशुद्धिप्रकरणं ॥ ॥ इदानीं दानधर्मं प्रातिपादयिष्यन्तं दंगन्तपात्रप्रतिपादनार्थं तत्प्रशंसा माह ॥ न
 पस्तस्वास्त्यज इत्याद्याद्याणान् वेदगुप्तये ॥ इत्यर्थं पिष्टदेवानां धर्मसंज्ञका यच ॥ इत्यादिर एव गतः ॥ कत्यादौ तपस्तस्वा
 ध्यानं कृत्वा कान् मुख्यान् सृजामीति पूर्वब्राह्मणान् सृष्टवान् किमर्थं चेदगुप्तये वेदरक्षणार्थं पिष्टे देवतानां चट

७

स्थयी अनुष्ठानोपदेशद्वारेण धर्मरक्षणार्थं च । अतस्तेनोदत्तमक्षयफलं तवतीत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥ सर्वस्य प्रपन्नो विप्राः श्रु-
 ताध्ययनशालिनः । तेन्यः क्रियापराश्रेष्ठास्तेनोपध्यात्मविन्नमाः । सर्वस्य क्षत्रियादेर्विप्राः । प्रपन्नैवः श्रेष्ठाः जात्या कर्मणा
 च । ब्राह्मणेष्वपि श्रुताध्ययनशालिनः । श्रुताध्ययसंनयन्ता उक्तेष्टाः । तेनोपि क्रियापराः विहिता उष्टानशीलाः । तेनोपि
 ध्यात्मवित्तमाः । वक्ष्यमाणेण शमदमादियोगेन तम तव ज्ञाननिरताः । श्रेष्ठा इत्यनुष्यन्ते ॥ ७ ॥ एवं जातिविद्यानुष्ठानत-
 पसां प्रशसासुरेनैकैकयोगे पात्रताम् । निधाय तेषां समुच्चये संपूर्णपात्रतामाह ॥ न विद्यया केवलतया तपसा वा यिया-
 त्रता । यत्र ह तमिमेवोनेत हि पात्रं प्रकीर्तितं । केवलतया विद्यया अध्ययनसंपत्त्या नैव संपूर्णपात्रत्वं । नापि केवलेन तप-
 सा शमदमादिना । अपि शब्दात्केवलेनानुष्ठानेन केवलतया जात्या वा नैव संपूर्णपात्रता । कथं न हि यत्र पुरुषे ह तमनुष्ठा-
 नं इमेवोने विद्यातपसि हस्तः । शब्दाद्ब्राह्मणजातिश्च । तदेव मन्वादिभिः संपूर्णपात्रं प्रकीर्तितं हि यस्मादतः । परमुक्तं
 हं यात्रं नास्ति । अत्र जातिविद्यानुष्ठानतपः समुच्चयानामुत्तरोत्तरे प्राशस्त्यफलतारतम्यं दृष्टव्यं ॥ ८ ॥ गोत्रतिलहिर-
 ण्यादिपात्रे दानव्यमर्चितं । नापात्रे विड्वां किंचिदात्मनश्चेत्यद्वयता । पूर्वोक्ते पात्रे गवादिकं मर्चितं शास्त्रोक्तो दकदाना-
 दीतिकर्तव्या ता सहितं देयं । अपात्रक्षत्रियवैश्यादौ ब्राह्मणे च पतितादौ विड्वापात्रविशेषेण फलविशेषं जानता श्रे-
 यः ॥ संपूर्णफलमिदं ता किंचिदत्यमपि न दानव्यं । श्रेयो ग्रहणात् पात्रदानेपि किमपि तामसं फलमस्तीति सूचितं यथ २
 दृक्छापायनः । अदेशं कालौ यद्दानमपात्रे न्यश्च दीयते । असकृत्तमवक्ष्यामि तत्तामसमुदाहृतं । अपात्रे न दान-
 व्यतामिति वदता विशिष्टदेशकालसन्निधौ पात्रस्यासन्निधाने इव स्यवात् । देशेन त्यागं तस्मै प्रतिश्रवणं वा कृत्वा सम-

पयेत् नत्वपात्रे दातव्यमिति सूचितं । तथा प्रतिश्रुतमपि चेत्त्यात । कादिसंयोगे जाते न देयं । प्रतिश्रुत्यापधर्मसंयुक्ताय
नदद्यादिति निषेधात् ॥ **हृ॥ आपात्रे दातुं निषेधे मुक्तं दानीं प्रतिग्रहीतारं प्रत्याह ॥** विद्यातयो न्याहीने न न उयाह्यः प्र
तिग्रहं न दत्तात्तारमधो न यत्पात्मानमेव च । विद्यातयो न्याहीने न प्रतिग्रहो हिरण्यादिर्न ग्रह्यः । यस्माद्विद्याहीनप्रतिग्र
हं न दत्तात्तारमात्मानं चाधो न रक्तं प्रापयति ॥ **हृ॥ गवादिपात्रे दातव्यमस्युक्तं तत्र विशेषमाह ॥** दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमि
त्रेषु विशेषतः । याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूर्तं शक्ति । प्रतिदिवसं शक्त्यनुसारेण यथोक्तविधिना पात्रे गवादिकं स्वक
टं वा विरोधेन दातव्यमिति मितेषु चंद्रसूर्ये यरागादिषु विशेषतो धिकयत्नेन दातव्यं याचितेनापि श्रद्धापूर्तं अनस्य
यापवित्रीकृतं शक्त्या दातव्यं । याचितेनापि दातव्यमिति वदता यथोक्तं पात्रं स्वयमेव गत्वा आकृत्य वा यद्दानं तत्तस्मा
फलमुक्तं ॥ **तथा स्मरणं ॥** गत्वा यद्दीयते दानं तदनेन फलं स्मृतं । सहस्रगुणमाह यथाचिते उत दर्शकं । गवादिकं दे
यमित्युक्तं तत्र गोदानविशेषमाह ॥ **हृ॥ मष्टंगीशफैरूपैः सुशीला वसंयुता ॥** सत्कांस्यपात्रादातव्याहीरिणी गौः स
दक्षिणा । देसमयेष्टंगे यस्याः सा देसमष्टंगी । शफैरूपैराजतैरुवुरैः संयुता । वस्त्रेण च संयुता कास्यपात्रसहिता । बज्रं क
रागौर्यथाशक्ति दक्षिणा सहिता दातव्या ॥ **हृ॥ गोदाने फलमाह ॥** दाता स्याः स्वर्गमाप्नोति वशरानुरोमसं स्मितान् । कपि
लाक्षेणारयति नृत्यश्चासप्तमं कुलं ॥ अस्या गौरोमसं स्मितानुरोमसं रव्याकान् वशरान् स्वर्गमाप्नोति दाना । सायदि
कपिला तदा केवलं दातारं न तारयति किं कुलं मया सप्तमासमसममनि व्याप्य पित्राहीनं षट्पुत्राहीनं षट् आत्मानं
च सप्तमं कुलं ॥ अथार्थे नृत्यः शब्दः ॥ **हृ॥** सवशरो मउत्पानि युगान्पतयतो मुखी । दाता स्याः स्वर्गमाप्नोति सर्वेण वि

धिनाददत्तं सव आरोम उत्यानि वस्त्रे नंदवर्तत इति सव आत स्यारोमा उत्यानि वस्त्रे गोश्रयावेति रोमाणि नावस्त्रं
 रमा कानियुगानि कृतत्रेवादी निउत्तय सुखी ददत्त स्वर्गमाप्नोत्यनुनवति पूर्वण विधिना तादावेत् ॥ ७ ॥ का पुनरुत्त
 यतो सुखी कथं वा तदानं महा फलमित्यत आह यवदस्य पादौ सुखं यान्यं च दृश्यते तावज्जोष्टि वीजो यायाव
 फलं न मुच्यति गर्भान्निर्गच्छतो वस्त्रस्य धौ पादौ सुखं च यावत्कालं यो ज्ञा दृश्यते तावत्कालमुत्तयतो सुखं अस्यास्तीति उ
 त्तयतो सुखी यावत्कालं गर्भं न मुच्यति तावत्त आगौः पृथिवी समा ज्ञेया अतः फलानि शयो युक्तः ॥ ८ ॥ यथा कथं चिदा
 त्वांगां धेनुं वा धेनुं मेव वा ॥ अरोगा मपिरिक्लिष्टां दाता स्वर्गं महीयते यथा कथं चित् देमष्टं गाद्यसे न वेपि यथा स न
 वं पूर्वोक्त विधिना ॥ धां उद्दो ग्धी अधेनुं वा अवंध्यां अरोगां रोगरहितान् अपरिक्लिष्टान् ॥ तादुर्वलां गां दत्वा दाता स्व
 र्गं महीयते ॥ ९ ॥ गोदानं समान्याह ॥ श्रांत संवाहनं रोगि परिचर्या सुरार्चनं ॥ पदशौचं द्विजो सिद्धमार्जनं गोदानं वा
 त् समं ॥ श्रांतस्य सनशयनादिदानेन श्रमापत्तयनं श्रांत संवाहनं रोगिणां परिचर्या यथा शक्यो पधादिदानेना
 सुरार्चनं हरिहरः हिरण्यगर्भादीनां गंधमाद्यादि निरा राधनं ॥ पादशौचं द्विजातीनां समाना मधिकानां च तेषामेव
 द्विष्टमार्जनं द्विष्टस्यापत्तयनं एतान्य ॥ नंतरोक्तेन गोदानेन समानि ॥ १० ॥ नृदीपाश्चान्ता वस्त्रां नस्तिलसर्पिः प्रति
 श्रयात् ॥ नैवेदिकं स्वर्णं धुयत्ति दत्वा स्वर्गं महीयते ॥ फलप्रदा दीपो देवाय तत्तादिषु प्रतिश्रयः प्रवासिनां श्र
 यः ॥ निवेशनार्थं गार्हस्थ्याथं यत्कन्यादी दियते नैवेदिकं स्वर्णं सुवर्णं धुर्यो नारमहो बली बर्हः शेषं प्रसिद्धं ए
 तान् नृदीपादीन् दत्वा स्वर्गलोके महीयते नृज्यते ॥ स्वर्गफलत्वं चेन्मिदानादीनां न फलां नृकदा सार्थं या

३९

त्किं चित्कुरुते पापज्ञानतो ज्ञानतो ज्ञानतोपि वा ॥ अपि गोचर्ममात्रेण नृमिदानेन शुध्यति तथा ॥ करिदस्त्रमिमांशोति
 सुखमक्षय्यमन्तदः ॥ तिलप्रदं प्रजामिष्टां दीपदीः ॥ श्वरुत्तमं वा सो दश्वं सायोज्यमश्वि सायोज्यमश्वदः ॥ इत्यादि फ
 लांतरस्मरणत् ॥ गोचर्म लक्षणं च दृश्यति नादं शिंतां दशहस्तेन दंडेन त्रिंशद्दंडनिवर्तनं ॥ दशानां न्येव गोचर्मदत्वा
 स्वर्गं महीयते ॥ ११ ॥ गृहधान्या नयोपानं च त्रमा व्याउलेपनां ॥ यानं वृक्षं प्रियं शय्यां दत्वा त्यंतं सुखी भवेत् ॥ गृहं प्रसिद्धं
 धान्यानि च शालिगोधूमादीनि ॥ अन्नयनी तत्राणं उपानदौ ॥ च त्रमा त्यं मच्चिकादेः ॥ अउलेपनं कंकुमचंदनादि ॥ यानं
 रथादि वृक्ष उपजीव्य ॥ आमादि ॥ प्रियं यद्यस्य प्रियं अनीष्टं धर्मादिकं ॥ शय्यां च दत्वा अत्यंतं दमति शयेन सुखी भवति
 न च हिरण्यादिवत् हस्ते दातुमशक्यत्वात् ॥ धर्मस्य दाना स नवः ॥ नृमिदानादावपि समानत्वात् ॥ १२ ॥ नृत्यंतरे पि धर्मदानं
 ॥ देवतानां गुरुणां च मानापित्रोस्तथैव च ॥ पुण्यं देयं प्रयश्चेन नापुण्यं चोदितं क्वचित् ॥ अपुण्यदानेन देववर्धने
 प्रतिग्रहीतुरपिलेनादिना प्रवृत्तस्य यः पापमवलं ज्ञात्वा प्रतिगर्हिता चरणा गृह्णाति दुर्मति स्यापतामाश्रयेत्पुनः ॥ स
 महिगुणसाहस्रमानं तं च प्रदाता सिद्धिस्मरणात् ॥ इह च ॥ सर्वत्र देशकालपात्रविशेषात् देयविशेषाद्वा दृविशेषा
 च फलतारतम्यं दृष्टव्यं ॥ १३ ॥ सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेनोधिकं यतः ॥ तत्तददक्षमवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतं ॥ यस्मात्स
 र्वधर्ममयं ब्रह्म अवबोधकत्वेन तस्मात्तदानं सर्वदानेनोधिकं ॥ अतस्तद्ददध्यापनादिद्वारेण ब्रह्मलोकमवाप्नोति ॥
 अविच्युतं च्युतिर्यथान भवति ॥ आनृतं संस्तवं ब्रह्मलोके अवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ अत्र ब्रह्मदाने परस्वत्वापादानमात्रदानं
 स्वत्वनिवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् ॥ १४ ॥ दानात्फलमुक्तमिदानीं उदानव्यतिरेकेणापि दानफलावाप्तिहेतुमाह ॥ प्रतिय

हसमार्थोपिनादनेयः प्रतिग्रहं ये लोकादानशीलानां सतानां नोतिष्ठकत्वात् यः पात्रन्तेनोपि ॥ आसंप्रतियहं सुवर्ण
 दिकं नादनेन स्वीकरोति ॥ असौ यद्यत्र प्राप्तो नादने सतन् नृदानशीलानां ये लोकास्तान् समग्रान् अवाप्नोति ॥
 इदानीं सर्वप्रतिग्रहनिवृत्तिप्रसंगे पवादमाह ॥ कुशाः शाकं पयो मस्या गंधा पुष्पा ॥ दधि क्षितिः ॥ मांसं जय्या सनेधानां
 प्रत्याख्येयं न वारिचधानाः ॥ अष्टाः तं यवा उज्ज्वलाः ॥ क्षितिः मृत्तिका रोषं प्रासिद्धं ॥ एतत्कुशादिकं स्वयमुपनीतं न प्रत्याख्ये
 यंच काराहृद्दि + शय्या गृहात् कुशात् गंधात् अपः पुष्पं मणी नृदधि ॥ मस्यात्धानाः पयो मांसं शाकं चैव न निवृत्ते
 तथा एधोदकं मूलफलं मन्तं मृत्पुद्गलं च यत् ॥ सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् न ध्यायन् यदक्षिणातिमिदं स्मरणम् ॥ ६ ॥ कि
 मिति न प्रत्याख्येयमित्याह ॥ अयाचितं हतं ग्राह्यमपि ॥ कृतकर्मणः ॥ अन्यत्र कुलवाघं पतितेन्यस्तथादिषः ॥ यस्मा
 दयाचितमेतत् कुशादिकं माहृतं ॥ कृतकारिणोपि संबन्धिग्राह्यं किमु न यथोक्तकारिणः ॥ तस्मान्न प्रत्याख्येयं ॥
 अन्यत्र कुलवाघं पतितेन्यत्रोश्वकुलमटतीति कुलरासैरिणादिका ॥ षट्कुलीया प्रकृतिः ॥ ७ ॥ प्रतिग्रहनिवृ
 त्तेरपवादो नरमाह ॥ देवानिथ्यर्चनं कृते गुरुहत्यादिहृतये ॥ सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् न हतं न्यर्थमेव च ॥ देवानिथ्यर्चनादेवा
 वश्यं कृत्वा तदर्थं अनापत्तकरणत्पत्तिना त्वं न कुस्मिन् वज्रं सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ॥ गुरवो माता पित्रादयः ॥ नृत्या नर
 णीजायां पुत्रादयः ॥ ॥ इति दानप्रकरणं ॥ १० ॥ इदानीं प्राद्वप्रकरणमारभ्यते ॥ प्राद्वं नाम यादनीयस्य तत्त्वा
 नीयस्य वा इव्यस्य प्रेतोद्देशेन श्रद्धया त्यागः ॥ तच्च द्विविधं ॥ पार्वणमेकोद्दिष्टमिति ॥ तत्र त्रिषु रूपाद्देशेन यत्क्रियते तत्प्रा
 वणं ॥ एकषु रूपाद्देशेन क्रियमाणमेकोद्दिष्टं ॥ पुनश्च त्रिविधं नित्यं नैमि ॥ त्रिकं काम्यमिति ॥ तत्र नित्यं नियतं निमित्तोपाक्षौ ॥

चोदितं अहरहरमावास्याष्टकादिषु ॥ अनियतं निमित्तोपाक्षौ चोदितं नैमित्तिकं ॥ यथा पुत्रजन्मादिषु ॥ फलकामनोपा
 क्षौ चोदितं काम्यं यथा स्वर्गादिका मनायां ॥ रुजिकादिषु ॥ पुनश्च पंचविधं ॥ अहरहः ॥ प्राद्वं पार्वणं ॥ रुद्रि ॥ प्राद्वं एकोद्दि
 ष्टं सपिंडीकरणं चेति ॥ तत्राहरहः ॥ प्राद्वं पार्वणं ॥ रुद्रि ॥ प्राद्वं एकोद्दिष्टं सपिंडीकरणं चेति ॥ तत्राहरहः ॥ प्राद्वं अनापिष्टं मनुष्येन्य
 इत्यादिनां कं ॥ अथुना पार्वणं रुद्रि ॥ प्राद्वं च दर्शयिष्यंस्तयोः कालानाह ॥ ८ ॥ अमावास्याष्टका रुद्रिः कृष्णपक्षो यनद्वयं ॥
 इयं ब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवे सूर्यसंक्रमः ॥ व्यतीपातो गजछाया ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः ॥ प्राद्वं प्रतिरुचिश्चैव प्राद्वं कालाः प्र
 कीर्तिताः ॥ यत्रदिने चंद्रमानं दृश्यते सा अमावास्या तस्या महर्द्धं व्यापिन्यामपराह्णं व्यापिनीयासाग्राह्या अपराह्णः
 पितृणामिति वचनात् ॥ अपराह्णं स्कपंच धाविन केदिने च उर्थे नागस्त्रि मूर्कृतेः ॥ अष्टकाश्च तत्र हेमंत शिशिरयो
 श्वतुर्णमयं रयक्षणा अष्टमी षष्ठ्या इत्याश्च लायनोक्ताः ॥ रुद्रिः पुत्रजन्मादिः ॥ कृष्णपक्षो परपक्षः ॥ अयनद्वयं द
 क्षिणे नरसंतकं ॥ इयं कृशा रामासादि ॥ ब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवमाणा ॥ विषुवत् मेघजलयोः ॥ सूर्यगमनं सूर्यसंक्रमः
 आदित्यस्य शशोराश्वं नरगमनं ॥ अयनं विषुवतोः संक्रांतौ सिद्धे पितृयगुपादानं फलातिशयं प्रतिपादनायं व्य
 तीपातयोगविशेषः ॥ गजछायायदं ॥ पितृदेवत्ये हं सश्चैव करे स्थितः ॥ याम्यातिथिर्न वेद्या हि गजजया प्रकीर्तिता ॥
 इति परिभाषितं ॥ हस्तिबायेति केचित् ॥ सेहन गृह्यते कालप्रक्रमात् ॥ ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः ॥ उपरागः ॥ पराकर्तुं प्राद्वं
 प्रतिरुचिर्न वतितदापि च शब्दादुक्तं गादिप्रवृत्तयः ॥ एते प्राद्वकाः ॥ यद्यपि चंद्रसूर्यग्रहेनाद्यादिति ग्रहणेनो जनविषे
 धस्तथापि नोक्तोद्देशोदात्तरस्युदयः ॥ अहरहः प्राद्वं व्यतिरिक्तं वक्ष्यमाणेषु च उर्विधं प्राद्वं पुनश्च ब्राह्मणसंपत्तिमाह ॥

॥७॥ अग्राः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्वा वेदार्थचिन्त्येष्टसामात्रिमधुः त्रिसुपर्णकः सर्वेषु वेदेषु सवेदविद्वत्
नन्यमनस्कं तयाप्यस्रवता ध्ययनं हमाः अग्राः श्रोत्रियः कृता ध्ययनं संपन्नः वक्ष्यमाणं ब्रह्म यो वेत्त्यसौ ब्रह्मविद्वा युवा
मध्यवयस्कः सर्वेपिविशेषणं मंत्रब्राह्मणयोरर्थवेत्तीति वेदार्थविद्वा ज्येष्ठसामेति सामविशेषस्तदध्ययनागव्रतं च न
द्वृताचरणेन यस्तदधीते स ज्येष्ठसामा त्रिवधुः साग्वेदे कदेशतद्व्रतं च न द्वृताचरणेन तदध्यायी त्रिमधुः त्रिसुपर्णः स
जुषोरेकदेशस्तद्व्रतं च न द्वृताचरणेन यस्तदधीते स त्रिसुपर्णकः एते ब्राह्मणाः प्रादु संपदोति वक्ष्यमाणं किं यथा संप
धः ॥८॥ स्वस्ती यज्ञं त्विजामावृथा ज्यश्वसुरमावृताः त्रिणाचिकेतदौ हि त्रिशिष्यसंबंधिना धवाः स्वस्ती यो नागिनेयः स
त्रिगुक्तो ब्रह्मणा जामाता उदिउर्नर्ता त्रिणाः चिकेत यजुर्वेदे कदेशस्तद्व्रतं च न द्वृताचरणेन तदध्यायी त्रिणा
चिकेतः अन्यत्प्रसिद्धं एते हर्वोऽप्यश्रोत्रियाद्यनावेवेदितया अनुकल्पस्तथोक्तं सदा सद्गिरा हिंसः इत्य
निधाय मनुना स्वस्तीयादीनामनिहितत्वात् ॥९॥ कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पंचाग्निब्रह्मचारिणः पितृमातृपराश्रम
ब्राह्मणाः प्रादु संपदे कर्मनिष्ठा विहिता उष्टनपराः तपोनिष्ठाः तपःशीला सन्यासस्थौत्रेताग्रयश्च यस्य संति
संपंचाग्निः पंचाग्निविद्याध्यायी च ब्रह्मचारी उपकुर्वण को नैष्टिकश्च पितृमातृपराः तज्जायराः चकारात्तज्ज्ञाननिष्ठा
दयः ब्राह्मणान् ब्रह्मत्रियादयश्च प्रादु संपदे प्रादु संपदं यफलसंपत्तिहेतवः ॥१०॥ वर्यानाह रोगीहितातिरिक्तांगः का
णः पौनर्नवस्तथा अवकीर्णं कुंडगोलौ कुनखीश्यावदंतकः रोगी महारोगोपेक्ष्यः हीनं अतिरिक्तं च अंगं यस्या
सौहीनातिक्तांगः एकेनाक्षणाद्योसौ न पश्यति सकाणः एतस्मादेवांधवधिरविध्वज न नखलति दुश्चर्म प्रवृत्तयो

निरस्ताः पुनर्नरुक्तलक्षणा तस्यां जातः पौनर्नवः अवकीर्णं ब्रह्मचर्यो वसुवर्जित ब्रह्मचर्यः कुंडल गोलौ परदार
जायेते क्षौसुतौ कुंडगोलौ पत्यौ जीवति कुंडल मृते नर्तारिगोलक इत्येवमुक्तलक्षणं कुंडगोलौ पत्यौ जीवति कु
डल मृते नर्तारिगोलक इत्येवमुक्तलक्षणं कुंडगोलौ कुनखीसं कुचितनखः श्यावदंतकः स्वजावान् रुद्रश्च दशतः एते प्रा
दु निहिता इति वक्ष्यमाणे संबधः ॥११॥ नृत्तकाध्यापकः क्लीबः कन्याहृष्यनिशस्तकः मित्रं कृपिषुतः सोमविक्रयी
परिविद्वकः वेतनग्रहणेन यो ध्यायेयति स नृत्तकाध्यापकः वेतनदानेन यो धीते सो पितृपौत्रपुंसकः असद्भिः स
द्भिर्वा दोषैर्य कन्याहृष्यति सकन्याहृषी सता सता वा ब्रह्महत्यादिजिघृक्षो निशस्तः मिदुवक मित्रशेही पिषुनः
परदोषसंकीर्तनशीलः सोमविक्रयी यज्ञे सोमस्या विक्रेता परिवेत्ता ज्येष्ठस्तु परिचिन्तिः यथाह मनुः ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगे ऊरुते यो अजेष्ठि
रपरिग्रहं अग्निपरिग्रहं वा कुर्यात् स परिवेत्ता ज्येष्ठस्तु परिचिन्तिः यथाह मनुः ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगे ऊरुते यो अजेष्ठि
ते परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविन्तिस्तु सर्वजः इति एवं दारयाजका वपि परिविन्तिः परिवेत्ता च यथाच परिविद्यते स
र्वे ते नरकयाति दारयाजक पंचमा इति ॥१२॥ मातृपितृगुरुत्यागी कुंडाशीरुषलात्मजः परपूर्वापतिस्तेन कर्मदृष्टाभ्य
निहिताः विनाकारेण न माता पितृगुरुन्यस्य जति समाना पितृगुरुत्यागी एवं तार्या सुतत्याग्यपितृदोच माता पितरौ
साधीनार्या सुतः शिष्यः अकार्यमपिशतं कृत्वा नर्तत्यामनुरव्वीत् इति समाननिर्देशात् कुंडस्यान्तमश्रतातीति असौ
कुंडाशी एवं गोलकस्यापि यस्तयोरन्तमश्रति स कुंडाशी प्रकीर्तित इति वचनात् रुषलो निर्धर्मः तस्य तो रुषलात्मजः पर
पूर्वः तस्याः पतिः परपूर्वापतिः अदत्तादायी स्तेनः कर्मदृष्टाः शास्त्रविरुद्धकारिणः चकारात् किं तव देव लक प्रवृत्त

यः एते श्राद्धे निदिताः ॥ प्रतिषिद्धाः ॥ अग्नाः सर्वेषु वेदेषु इत्यादिना श्राद्धयोग्यप्रतिपादिने नैव लब्धः ॥ तिरिका नाम योग्यत्वे
 सिद्धे ॥ पुनः केषांचित् श्राद्धादीनां प्रतिषेधकं नमुक्तं लक्षणं ब्राह्मणसंज्ञे प्रतिषेधरहितानां प्राप्तिर्था श्राद्धकालान्तरा
 लक्षणं श्राद्धाधुना पार्वणप्रयोगप्रेमाह ॥ ७ ॥ निमंत्रयति पूर्वैर्होत्राणां नामान् शुचिः ॥ तैश्चापि संयुज्जेनायं मनोवा
 कायकर्मणिः ॥ पूर्वोक्तान् ब्राह्मणान् श्राद्धे ह्येव क्रियातामिति पूर्वैर्निमंत्रयेत् ॥ प्रार्थनया ह्येव मनुष्यगमयेत् ॥ अपरे
 द्यवा ॥ पूर्वैर्ह्यपरैर्ह्यवा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते निमंत्रयेत् ॥ अवरान् सम्यक् विप्रान् यथोदितान् ॥ ८ ॥ तस्मिन् श्राद्धे ॥
 ॥ ॥ आत्मवाश्रितो कोन्मादादि ॥ हितवेत् ॥ यदा आत्मवान् नियतेन्द्रियो न वेत् ॥ शुचिः प्रयत्नश्च ॥ तेरपि निमंत्रिते ब्रह्म
 णैर्मनोवाकाययापारैः संयते न वितथं ॥ ९ ॥ अपरास्ते समन्यर्थस्वागतेनागतास्तु तान् ॥ पवित्रपाणि राचां तानासनेषु
 पवेशयेत् ॥ अपरास्ते उक्तलक्षणे तान् निमंत्रितान् ब्राह्मणानां स्वस्वागतवचनेन ह्यजिपित्वा कृतपादधावनानां चांता
 न् कृत्वा सनेषु पवित्रपाणिः पवित्रपाणिं तु पवेशयेत् ॥ यद्यपि सामान्येनापरास्ते उक्तः ॥ तथापि कृतये प्रारभ्यता
 दादिपंचसु मुक्तर्तुपरिसमापनश्चेत्यस्करं ॥ अलो मुक्तर्तुव्याख्यानादशपंचचसर्वदा ॥ तत्राह मो मुक्तर्तुयः सकालः
 कृतपः स्मृतः ॥ मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्दीनवतिना स्करः ॥ तस्मादनंतफलदस्तत्रारंभो विशिष्यते ॥ ऊर्ध्वमुक्तां कि
 तपाद्यत् मुक्तर्तुचउष्टय ॥ मुक्तर्तुपंचयेत्तत्स्वधानवनमिष्यत् इति वचनात् ॥ तथाप्यदपि श्राद्धोपयोगिकृतपस
 सकमुक्तः ॥ मध्याह्नः खड्गपात्रं च तथा नेपालकवत् ॥ रूपदन्तिलिङ्गागवोदो हिरण्यमः स्मृतः ॥ पापं कुञ्जितमि
 त्याज्यस्तस्य संतापकारिणः ॥ अष्टावेते यतस्तस्मात्कृतपाद इति विष्कृतेति ॥ १० ॥ युगमान् देवे यथाशक्ति पित्रे युगमा

सथेव च ॥ परिष्कृतेषु चोद्देशे दण्डिप्रवणे तथा ॥ देवे आन्मदपिके श्राद्धे युगमान् समान् ब्राह्मणानुपवेशयेत् ॥ कथं यथा
 शक्तिः ॥ अस्मिन् तत्क्रिय ॥ तत्रैवैश्वदेवे दौ ॥ मात्रादीनां निवृत्ता एके कस्मादौ दौ ॥ तिसृणां दौ वा ॥ एवं पित्रादीनां एकैकस्य दौ
 दौ ॥ एवं मातामहानं च ॥ वर्गत्रये पितृवैश्वदेवं तंत्रं वा ॥ कर्मणं युगपद्भावस्तंत्रं ॥ पित्रे पार्वणे श्राद्धे ॥ अयुगमान् विष्णुमानुपवेशये
 त् ॥ इति च संबध्यते ॥ एतच्च परिष्कृते सर्वतः प्रवृत्तिषु चो गोमयादिनोपलिप्ते दक्षिणा प्रवणे ॥ दक्षिणतो वनते देवोक्तं
 ॥ ११ ॥ दौ देवैराकत्रयः पित्रे उदगे कैकमेव च ॥ मातामहानामप्येवं तंत्रं वा वैश्वदेविकं ॥ अयुगमान् पित्रे इति पार्वणश्राद्धा
 गन्तव्ये वैश्वदेवे पित्रे अयुगमप्रसंगे इदमारभ्यते ॥ दौ देव इति ॥ देवे वैश्वदेवे ब्राह्मणौ प्राड् ॥ मुखानुपवेश्यौ ॥ पित्रे अयुगमानिति
 अविशेषप्रसंगे विशेष उच्यते ॥ त्रयः पित्रे इति पित्रादिस्थाने ॥ त्रय उदङ् मुखानुपवेश्योः पंचांतरमाह ॥ एकैकमेव वा ॥ वैश्व
 देवे ब्राह्मणौ प्राड् ॥ मुखानुपवेश्यौ ॥ पित्रे अयुगमानिति अविशेषप्रसंगे विशेष उच्यते ॥ त्रयः पित्रे इति पित्रादिस्थाने त्रय उ
 दङ् मुखानुपवेश्योः पंचांतरमाह ॥ एकैकमेव वा ॥ वैश्वदेव पित्रे च एकमेव मुपवेशयेत् ॥ संजवतो विकल्पः ॥ मातामहानाम
 पित्रादे निमंत्रणादिना दौ देवैराकत्रयः ॥ पित्रे उदगे कैकमेव संपिष्टश्राद्धवत् कर्त्तव्यं पित्रे श्राद्धे मातामहश्राद्धे चावै
 श्वदेविकं वैश्वदेवं तंत्रेण वा कर्त्तव्यं ॥ यदा उद्भावेन ब्राह्मणौ लब्धौ तदा वैश्वदेवपात्रं प्रकल्प्यो नयत्र एकैकं ब्राह्मणं नित्युज्या
 त् ॥ यथाह विमिश्रः ॥ यद्येकं नो जयेद्ब्राह्मणे देवं तत्र कथं न वेत् ॥ अन्तयात्रे समुह्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायतने क
 त्वाततः श्राद्धं प्रवर्त्तयेत् ॥ प्रास्येदग्नौ तदन्त उदद्याद्वा ब्रह्मचारिणे इति ॥ १२ ॥ पाणिप्रक्षालनं दत्ताविष्टारार्थं कुशातपि
 आवाहयेदनुज्ञानो विष्टे देवासंस्तुवा ॥ तदनंतरं वैश्वदेवार्थं ब्राह्मणदत्ते जले विष्टारार्थं कुशाश्वयुगमान् अदिगुणिता

न आसने दक्षिणतो दत्वा विश्वान् देवानां वाहयिष्ये इति ब्राह्मणान् दृष्ट्वा तैरा वाहयेत्युज्ज्वातो विश्वे देवाः स आगत इत्यन्ता
 यर्वा आगतं उमहा नागा विश्वे देवा महावलाः ॥ ये यत्र विदिता आधे सावधाना न वंजते इत्यनेन च स्मार्त्तेन मंत्रेण ताना वा
 हयेत् ॥ एतच्च यज्ञोपवितीना प्रदक्षिणं च कार्यं अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणमिति पित्रे विशेषप्रवणत्वात्
 ॥ ६ ॥ यवैरन्वकीर्याथ नाजने सपवित्रके ॥ शनो देव्याः ॥ पयस्त्रिस्त्रायवो सीतियवो स्तथा ॥ यादिव्या इति मंत्रेण दक्षे
 र्धं विनिक्षिपेत् ॥ ततो वैश्वदेवार्धं ब्राह्मणसमीपं नृमिप्रादक्षिणेन नयवैरासीथानं तं रतेजसादिना जने सपवित्रके ऊरु
 युग्मानर्हिते शनो देवीरनिष्ठय इति अनयश्च पितृस्त्रिस्त्रायवो सि इत्यनेन मंत्रेण यवान् ततो गंधपुष्पाणि च दक्षिस्त्रानंतरं
 अर्धपात्रपवित्रांतर्हितेषु ब्राह्मणहस्ते पुथा दिव्या आपः ॥ पयसेत्यादिना मंत्रेण वैश्वदेवा इदं वो र्धमिति पृथोदिकं विनि
 क्षिपेत् ॥ ७ ॥ दत्त्वा दकं गंधमात्मां धूपदानं सहिपकं ॥ अथ करशौचार्थं मुदकं दत्त्वा यथाक्रमं गंधपुष्पधूपदीपदानं कुर
 यात् ॥ तथा वादानदानं च गंधदीपां च स्मृत्यंतरोक्तो विशेषो हृष्टयः ॥ चंदनागुरुकर्पूरकं कृमापप्रकानुलेपनार्थो ह
 तिविष्णुनोक्तं ॥ पुष्पाणि च ॥ आधे जातु प्रशस्ताः सुर्मन्त्रिकाश्चेतयुधिकाः ॥ जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चंपकं इत्य
 र्धकानि ॥ वज्रानि च ॥ उग्रगंधी न्यग्रंधी निवैत्यहोद्भवानि च ॥ पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि च ॥ नच कंकिजं ॥ कंटकिजम
 मिश्रकं सुगंधियद् दद्यात् ॥ नरकंदद्यात् रक्तमपि ॥ कुंकुमं च जलजं च दद्यात् इत्यादीनि इव्यानि ॥ धूपे च विशेषः ॥ विष्णुनोक्तः
 ॥ प्राण्यं सर्वधूपार्थेन दद्यात् ॥ एतमधुसंयुक्तं गुगुलुम् श्रीखंडागुरुदेवदारुसरलादि दद्यादिति ॥ देपे च विशेषः ॥ शंखेन
 दर्शितः ॥ एतेन दीपो दातव्यस्तिलैस्तेन वाधुनः ॥ वसामे दोद्दवंदीपं प्रपन्नेन विवर्जयेत् ॥ अवादनं च शुभं च न वमनं पदं तस

४३

दशं दद्यादिति ॥ एत सर्वं वैश्वदेवानुष्ठानकांडमुद्मुखः ॥ कुर्यात् ॥ पितृकांडं दक्षिणामुखः ॥ यथाहृष्टशानात्तपः ॥ उद्
 द्मुखस्त्वदेवानां पितृणां दक्षिणामुखः ॥ प्रदद्यात् पूर्वले सर्वं देवं पूर्वविधानत इति अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षि
 णं ॥ द्विगुणं स्तुक्कशान्दत्त्वा कशंतस्वेत्युचापितुं ॥ आवह्य तदनुज्ञातो जपेदायं उजस्ततः ॥ ततो वैश्वदेवकांडानंतरं सप
 सव्यं यज्ञोपवीतं प्राचीनावीतं कृत्वा अत्र तत इति वदतां कांडा उमसमयो दर्शितः ॥ पितृादीनां त्रयाणां अयुग्मानुज्ज्वातं द्विगु
 णान् ॥ अग्रान् प्रदक्षिणां वामतो विधरार्थमासने धूदकं पूर्वदत्त्वा दद्यात् ॥ पुनरुदकं दद्यात् ॥ अपः प्रदाय द्विगुणान् अग्र
 नृकशान्दत्त्वा पः ॥ प्रदायेत्याश्वलायनस्मरणत् ॥ एतच्चाद्यंतयो रुदकदानं वैश्वदेवे पित्रे च प्रतिपादार्थं हृष्टयं ॥ अथ
 पितृनृपितामहानृप्रपितामहान् आवहयिष्ये इति ब्राह्मणान् दृष्ट्वा वाहयेत् तितैरनुज्ञात उजस्तस्त्वानिधीमदित्यनयर्वा
 पितृादीनां वाह्यायं उतः पितर इत्यादिना मंत्रेणोपतिष्ठेत् ॥ ८ ॥ यवार्थास्तु तिलैः कायकिर्यादिर्घादि पूर्ववत् ॥ दत्त्वा र्धं संश्र
 वांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ॥ पितृभ्यः ॥ स्नानमसीति नृकुजे पात्रं करोत्यधः ॥ यवार्था वसाध्यानि कयालि अवकिरणादि
 निविलैः ॥ कर्त्तव्यानि ॥ ततो र्धपात्रसाधनाद्या दद्यात् तं पूर्वं ॥ वक्तुं यात् तत्रायं विशेषः ॥ तिलानपदता असुरारक्षासि इत्यादि
 नामंत्रेण ब्राह्मणान् परितो प्रादक्षिणमन्वकीर्य राजतादि पात्रेषु अयुग्मऊशानिर्मकं वांतिर्हितेषु शान्ता देवी रिति मंत्रेण
 पः दक्षिस्त्रास्वधा र्ध्या इति ब्राह्मणानां पुरतो र्धपात्राणि स्थापयिष्यायादि व्या इति मंत्रांते पितरि दंते र्धं ॥ पितामहा देते र्धं ॥ प्रपि
 तामहा इदं ते अर्धमिति ॥ ब्राह्मणानां दक्षे र्धं दत्त्वा देवैकमुनयत्र वा इत्यस्मिन् पात्रे पात्रत्रयं कार्यं ॥ एवमर्धं दत्त्वा त
 षामर्ध्याणां संश्रवान् ब्राह्मणहस्तगलिता र्धोदकानि पित्रो र्धपात्रे गृहीत्वा दक्षिणाग्रऊशस्तं बन्धमौनिधाय तस्योपरि पितृ

न्यः स्नानमसीत्यनेन संत्रेण तत्प्राप्तं सुखमधोमुखं कुर्यात् । तस्योपरि अर्घपात्रपवित्राणि निदध्यात् । अनंतरं गंधधूपदी
 पावादनानि पितरयंते गंधः पितरि देते पुष्पमित्यादिना प्रयोगेण दद्यात् ॥ ४ ॥ अग्नौ करिष्यन्तादाय एछत्यनष्टतत्पुत्रं ॥
 कुरुष्वेत्यन्यनुज्ञातोक्तत्वाग्नौ पितृयज्ञवत् । उक्तशेषं प्रदद्यात्तु नाजनेषु समाहितः । यथाऽग्नौ पपन्नेषु रौप्येषु उविशेष
 नः । अनंतरं अग्नौ करिष्यन्तु तत्पुत्रं हताकं अन्नमादाय ब्राह्मणान् एतेन अग्नौ करिष्यन्ति हतग्रहणं रूपश्राकादिनि
 वृत्त्यर्थं ततस्तैः कुरुष्वेत्यन्यनुज्ञातः । प्राचीनावीतिधनुषसमाधाय मेक्षणेनावदायावदानसपदानसपराजुं कुर्यात्
 सोमाय पितृमते स्वधानमोग्रये कथं वदनाय स्वहातमः । इति पिंडपितृयज्ञकृत्येनाग्नौ कृत्वा मेक्षणमनुप्रकृत्य उक्त
 शेषं मन्मयं वर्जं । यथाऽग्नौ पपन्नेषु विशेषतो रौप्येषु पित्रादिनाजनेषु दद्यात्तवैश्वदेवनाजनेषु समाहितो नान्यमन
 स्कः । अत्र पद्यग्रविन्यविशेषेणोक्तं । तथा षाहिताग्नेः सर्वाधानपक्षेऽप्यसना रत्नावात् पिंडपितृयज्ञानंतरं नाविनिर्वा
 णश्राद्धे विद्वत्तदक्षिणाग्नेः सन्निधानादक्षिणाग्नौ समाहितः । कर्मस्मार्त्तविवाहाग्रविन्यस्यापवाददर्शनात् यथाह
 मार्कंडेयः । अहिताग्निस्तु कुर्यादक्षिणाग्नौ समाहितः । अनाहिताग्निस्तौ पसदेद्यग्नावेदिनेषु चेति । अर्धाधानपक्षे तौ
 पासनाग्निसंज्ञावाद् अहिताग्नेः रत्नाग्नेरप्यौ पासनाग्रावेवाग्नौ करणहोमः । एवमन्वष्टकादिषु त्रिषु पिंडपितृयज्ञकृत्या देश
 त्काम्यादिषु च त्र्युब्राह्मणपाणावेकहोमः । यथाऽङ्गुल्यकारः । अन्वष्टकं च पूर्वैर्हमासिमास्यथयार्चणं । काम्यमन्वष्टके
 ष्टमासे कोद्विष्टमथाष्टमां च उर्ध्वदिषु भाग्रीनां वक्तो होमो विधीयते । पित्र ब्राह्मणहस्ते स्यात्तरेषु च उर्ध्वपीति अस्यर्थः । हे
 मत शिशिरयोश्च उर्णमपरयक्षाणां मष्टमिषमीषका इत्यष्टकाविहितास्तत्र नवम्यां क्रियते तदन्वष्टकं । समम्यां तु क्रियमाणं

पूर्वैर्हमासिमास्यथयार्चणं । ऋक्षपक्षे पंच प्रवृत्तिषु यस्यां कस्यां चिन्निधावन्वष्टक्यानि देशेन यद्विहितं । अमावास्यायां
 पिंडपिंडायज्ञानंतरं यद्विहितं तत्पार्चणं । स्वागदिकामानां रुतिकादिषु नक्षत्रेषु यद्विहितं तत्काम्यं । अदयेषु पुत्रोत्प
 त्यादिषु तडागारा मदेवता प्रतिष्ठादिषु च यद्विहितं । अष्टम्यायाष्टकाविहिता एकोद्विष्टं अत्रैकोद्विष्टशब्देन सपिंडीक
 रणं लक्षयति । तत्रैकोद्विष्टस्यापि सज्ञावात्साक्षादकोद्विष्टेन दनावात् । अथ वा गृह्यनाष्टकारमतेन साक्षादेकोद्विष्टे
 पिपाणिहोमस्य सज्ञावात्साक्षादेकोद्विष्टमेवा एतद्विष्टमष्टानामाद्येषु च त्र्युब्राह्मणिकस्याग्नौ होमः । उत्तरेषु च उर्ध्वपि अ
 ब्राह्मणहस्ते निरग्निकस्यापि प्रमीतपितृकस्य हि जस्यार्चणं नित्यमिति । तस्यापि पाणावेव होमः । न निर्वपति यज्ञ
 क्षं प्रमीतपितृकोद्विजः । इदं लक्ष्ये मासिमासि प्रायश्चित्तीयने स इति वचनात् । एवं काम्यान्वष्टक्यैकोद्विष्टेषु पाणावेव
 । अग्नौ वेनुविप्रस्य पाणावेवोपपादयेदिति मनुस्मरणात् । पाणिदत्तस्य षष्ठ्या सप्रतिषेधश्च उच्यते । यथाऽङ्गु
 ल्यकारः । अन्नं पाणिनवेदं तं पूर्वमश्नत्युद्धयः । पितरस्ते नृप्यंति शेषान्नं नृजंति । यज्ञपाणि तले दत्तं यज्ञा
 न्युपकपितं । एकीनावेन नोक्तं यं एथ कजावो न विद्यत इति ॥ ४ ॥ दत्त्वान्नं पृथिवी स्वात्रमिति पात्राणि संत्रया
 कृत्वेद्विष्णुरित्यनेदिजां गुहं निवेशयेत् । अन्नं दनस्य पायसं हृते । दिकं नो जनेषु दत्त्वा पृथ्वी तेषां त्रिमित्यादिना म
 त्रेण पात्राणि संत्रण कृत्वा । इदं विष्णुर्विचक्रम इत्येतय चान्तेदिजां गुहं निवेशयेत् । तत्र वैश्वदेवे यज्ञोपवीती विष्णो ह
 वरक्षेति पित्रे माची नावीति विष्णो क अं रक्षेति विष्णो ह वं च क अं च ब्रूयाद्वक्षेति वैक्रममात् इति स्मरणात् ॥ ४ ॥ स या
 हतिका गायत्री मधुवाता इति श्रुचं । जस्य यथा मुखं वाचं नृजी रस्ते पियोगताः । अनंतरं विश्वेभ्यो देवेभ्यो इदं मन्त्रं

परिविष्टं परिवेषमाणं चाहमेरितियवोदकेन निवेद्य तथा पित्रे अमुकगोत्राय अमुकशर्मणे इदमन्तःपरिविष्टं परिवे
षमाणं चाहमेरिति तिलोदकप्रदानेन येन निवेद्य एवं पिता महायप्रपिता महाचनिवेद्यान्तरं अथोशानदत्त्वा पूर्वोक्ता
नित्या कृतिभिः सहितं गायत्री मधुवाता इत्युचं मधुमधुमधु इति त्रिवारं जप्त्वा यथासुखं जुषधमिति ब्रूयात् सकल्य
पिशुवेभ्यः सावित्री मधुमजुपः । आह निवेद्या योशानं जपप्रेषोपनोजनं । तथा गायत्री सकृदपि जपेद्या इति पूर्वोक्ता
मधुवाता इति श्रुचं । मधित्येतन्निकं तथोपारस्करवचनात् । नुजीरं सेविवागृताः । ते विद्यात्याणा वाग्यताः मौनिनेनु
जीरन् ॥ ६ ॥ अन्तमिष्टं द्विविधं च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः । आह मेस्तपवित्राणि जप्त्वा पूर्वजयंतथा । अन्तं न द्यतो ज्यजेत्य
चोषयेयात् सकं पंचविधं । इष्टयद्वाह्येणायप्रेताय कर्तृवारे च ते ह विध्यं आह हविर्याग्यं द्वीहि शालियवगोधूममुजमा
षमुत्पन्नका लशाकमहाशकौ जासुंठी मरीचहिं गुग्गुलुशर्करा कर्पूरसेधवसंनारपनसनालकेरकदलीबदरगव्यय
योदधिष्टतपायसमधुमांसादिप्रचृती मृत्युं तरं प्रसिद्धं वेदितव्यं । हविष्यमित्यनेनैवायोग्यं । स्पृष्टं तत्तरं प्रसिद्धं स्यको
इव मयूरचणककुल्लुलकनिषाचकराजमाषकृष्णाडवार्त्तकटुहतीक्ष्णयोदकीवंशाकरपिष्यलीवचाशत
पुष्पोषाबिडलवणमाहिषचामरदीरदधिष्टतपायसादिनो निवृत्तिः । अक्रोधनः । क्रोधहेतुसंनवेपि । अत्वरोऽवयः ॥
आह मेर्दद्यादिति संबंधः । उत्राह्यथा किंचिदुत्तिष्ठते । तथा दद्यात् । उच्छेष्टेण स्य दासवर्गनागधेयत्वात् । उच्छेष्टेण
मिगतमजिह्वास्याशठस्य च । दासवर्गस्य तत्पित्रेनागधेयं प्रकृत इति मनुस्मरणान्न । तथा आह मेः पवित्राणि पुरुष
सूक्तपाठनप्रवृत्तिः । निजस्वाह्यज्ञात्वा पूर्वोक्तं च जपंच सव्याकृतिकामित्याह कंजयेत् ॥ ६ ॥ अन्तमादायट्टसाः स्व

४५

शेषं चैवानुमन्य चातदन्तावोकेरेहमौदद्याच्चापः सन्नसक्तत् । अन्तरं सर्ववर्णमन्नमादायट्टसास्वेतितान्ष्टुष्टा । टा
मास्मेतितैः प्रसुक्तः शेषमन्नमप्यस्ति किंचिदयतामितिष्टुष्टा इष्टैः । सद्योपनुज्यतामित्यनुपगम्ये मयत्तदन्तं पितृस्वान
ब्राह्मणस्य पुरस्तादुच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणायादन्तिरितायां नूमौ तिलोदकप्रक्षेपपूर्वकं येऽग्निदग्धा इत्यनयचानि
क्षिप्य पुनः तिलोदकं प्राक्षिपेत् । तदनंतरं ब्राह्मणहस्तेषु गङ्गुषार्थं सकृत् सकृदपोदद्यात् ॥ ७ ॥ सर्वमन्नमुपादाय ।
सतितं दक्षिणामुखः । उच्छिष्टसंनिधौ पिंडान् दद्यादपि त्रयज्ञवत् । पिंडपितृयज्ञा । कल्यातिदेशेन च रुश्रपणसञ्ज्ञावे
अग्नौ करणशिष्टचरुशेषेण सह सर्वमन्नमुपादाय ग्निसन्तिसन्निधौ पिंडान् दद्यात् । तदन्तावे ब्राह्मणार्थं सार्ववर्णि
के मन्नमुपादाय सतितं तिलमिश्रं दक्षिणामुख उच्छिष्टसंनिधौ पिंडपित्रयज्ञकल्पेन पिंडान् दद्यात् ॥ ८ ॥ मातामहा
नामप्येवं दद्यादाचमनंततः । स्वस्तिवाच्यंततः कुर्यादक्षयोदकमेव च । मातामहानामपि विश्वे देवावाहनादिपिंड
दानपर्यंतं कर्मैवमेव कर्तव्यं । अनंतरं ब्राह्मणानामाचमनं दद्यात् । स्वस्तिवाच्यंततः कुर्यात्ततः स्वस्तीति ब्रूमेति
ब्राह्मणं स्वस्तिवाचयेत् । तैश्च स्वस्तीत्युक्तेऽक्षयमस्त्विति ब्रूतेति । ब्राह्मणहस्तेषु दकदानं कुर्यात् । तैश्चाक्षय
मस्त्विति वक्तव्यं ॥ ९ ॥ दत्त्वा उदक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् । वाच्यतामित्यनुज्ञातः । प्रकृतं तेभ्यः स्वधोच्यता
अनंतरं यथाशक्ति हिरण्यरजतादिदक्षिणा दत्त्वा स्वधावाचयिष्ये इत्युक्ता तैर्ब्राह्मणैर्वाच्यतामित्यनुज्ञातः । प्रकृतं
तेभ्यः पित्रादित्यो मातामहादिभ्यश्च स्वधाच्यतामिस्वधाकारमुदाहरेत् ॥ १० ॥ ब्रूयुरस्तस्वधेत्युक्ते नूमौ सिंचेन्न तोजले

विश्वे देवा इत्येकं दमनं तरोक्तं जयेत् ॥ **३॥** दातारो मिच्छयात् ॥ ब्राह्मणैश्च प्रीयतां ॥ विश्वे देवा इत्येकं दमनं तरोक्तं ज
 यंच नोस्त्विति ॥ दातारो हिरण्णादेनोऽस्माकं कुले वर्द्धतां ॥ बहवो न वं कुवेदश्च वर्द्धतां मध्यमाध्यापनतदर्थं ज्ञानानु
 ष्ठानद्वारेण ॥ संततिश्च पुत्रपौत्रादिपरंपरया ॥ अथाच पित्रे कमणा स्नानोऽस्माकं माव्यगव्यगमत्मा अपगत्तु
 देयं च हिरण्णादिव कथं तं मस्माकं न वतिति जयेदित्ययः ॥ **३॥** इत्युक्त्वा ते प्रियावाचः प्रणिपत्य विसर्जयेत्
 वाजे वाजे इति प्रीतः ॥ पितृपूर्वं विसर्जयेत् ॥ एवं पूर्वोक्तं प्रार्थना मंत्रं जप्त्वा उक्त्वा च प्रियावाचः धन्यावयं न वक्ष्ये
 कमलं युगलं रजः पवित्रीकृतं मस्मिन् मंदिरं शाकाद्याशनं केशमवगणयन् न वक्षिरे उद्गीता वयमित्येवं रूपाः
 प्रियावाचः प्रणियत्युद्दिष्टं पूर्वकं न मस्कृत्य विसर्जयेत् ॥ कथं विसर्जयेदित्याह ॥ वाजे वर्द्धते न बाजिनो
 न इत्यनयं च पितृपूर्वं विश्वे देवान् तदर्थं न्वा रं न एनो न्नि सत पितर इति प्रीतः सुप्रीतमनाः विसर्जनं कुर्यात् ॥ **३॥**
 यस्मिंस्तसंश्रवाः पूर्वमर्घपात्रे निवेशिताः ॥ पितृपात्रं तदुत्तमं कृत्वा विप्रात् विसर्जयेत् ॥ यस्मिन् नर्घपात्रे च पूर्वपूर्व
 दानानंतरं ते संश्रवा ब्राह्मणदस्तगलिता द्योतका नि निवेशिताः स्वापिनास्तत्पितृपात्रं मुञ्जं सडनान् मूर्ध्नि मुखं कृ
 त्वा विप्रात् विसर्जयेत् ॥ तच्चाग्नीर्मंत्रजया इर्ध्वं वाजे वाज इत्यतः प्राग् दृष्टव्यं ॥ एवं कृत्वा विसर्जयेदिति क्त्वा प्रत्यय
 श्रवणात् ॥ **३॥** प्रदक्षिणमनुव्रज्य मुञ्जीत पितृसेवितं ॥ वस्त्रचारी न चेत्तं तुरज नैर्वाहणेः महा अतन्तर आसी
 मांत ब्राह्मणानुव्रज्य तैरास्पतामित्यनुज्ञातस्तान् प्रदक्षिणी कृत्य पितृनिवृत्य पितृसेवितं श्राद्धावशिष्टमिष्टैः स

४६

दचुं जीत नियम एवायं ॥ न परिसंख्या मांसे उयथा रुची तिद्धिजकाम्ययेत्यत्रोक्तं यस्मिं दिने श्राद्धे न तं संबं
 धनी रात्रि नोक्तं हिः ब्राह्मणैः सह कर्त्तव्यं वस्त्रचारी न वेत् ॥ उवाचात्सु न न जिनादिरहितो न वेत् ॥ पुनर्नेजिनम
 ध्ययनं नारमधानमैथनं ॥ दानं प्रतिगृह्ये होमः ॥ श्राद्धं कृत्वा विसर्जयेत् ॥ **इति वचनात् ॥** एवं पूर्वोक्तं श्राद्धमुक्त्वा
 दानीं दक्षिणां श्राद्धमाह ॥ एवं प्रदक्षिणां दत्त्वा दक्षिणं द्वा द्वौ नंदी मुखान् पितृन् ॥ यजेत दधिकं कंधुमिश्रान् पिडा न्ययवैः
 क्रियाः ॥ द्वा द्वौ पुत्रजन्मादिनिमित्ते दक्षिणां दत्त्वा दक्षिणं द्वा द्वौ नंदी मुखान् पितृन् ॥ यजेत दधिकं कंधुमिश्रान् पिडा न्ययवैः
 दक्षिणां दत्त्वा इति प्रदक्षिणां दत्त्वा अनुष्ठानपद्धतिर्यस्यासौ प्रदक्षिणा दत्त्वा ॥ प्रदक्षिणा प्रचार इति यावत् ॥ ना
 दी मुखानि ति पितृणां विशेषणं ॥ अतश्चावाहनादौ नादी मुखान् पितृना वा दयिष्ये नादी मुखान्माता महान्ता
 वा दयिष्ये इत्यादि प्रयोगो दृष्टव्यः ॥ कथं यजेत्याह ॥ दधिकं कंधुमिश्रान् कर्त्तव्यं कंधुचदरीफलं दक्षिणं दक्षिणं
 मिश्रान् पिडा न्ययवैः कर्त्तव्यं ॥ अत्र ब्राह्मण संख्या दर्शित्वैव युग्मं
 देवे यथा शक्ति इत्यत्र ॥ प्रदक्षिणा दत्त्वा परिगणनमन्येषां स्मृत्यंतरोक्तानां विशेषधर्माणां प्रदर्शनार्थं ॥ **३॥**
 श्राद्धं दत्त्वा दधिकं युग्मा ब्राह्मणा अमृतादऽर्चाः प्राडः मुखो यज्ञोपवीतीत्यात्प्रदक्षिणमुपचारोप
 वैस्तिजार्थाः गंधादिदानं हि हिंसां नृनां आसने दद्यात् ॥ यवो मिसो मदेवत्यो गोसवो देव निर्मेतः ॥ प्रन्नमद्भिः
 दत्तः पुष्ट्या नादी मुखान् पितृन् लोकान्प्रीणादिनः स्वाहा इति यावत् पतं विश्वे देवा इदं वोर्ध्वनादी मुखः ॥ पित

रइदं बोध्यं इति यथा लिगमर्धदानं पाणौ होमो ग्रये कथं वा दनाय स्वाहा सोमाय पिरुमते स्वादेति मधुवाता रुताय त इ
 ति अच स्वाने उपास्मै गायतेति पंचमधुमतीः। **आवायेदं दत्तमीमदत्तते विषष्टीमावातेषु नुक्ता शयात् गोमयेनोप**
ल्लेपेः प्राचीनाया नृदना नृसंस्तीयतेषु षष्ठ्या ज्यमिश्रेण नुक्करोषेण एके कस्य षो षो पिंडो दद्यादित्यादियद्यपि
हृन्त्यजेतेति सामान्येनोक्तं। तथापि श्राद्धत्रयं क्रमशः स्मृत्यंतरादवगंतव्यं। यथा श्राद्धात् प्रातः। मातुः श्राद्धं तु पूर्व
 स्यात्पिष्टं तदन्तरं। ततो माता महा नोच हृत् श्राद्धत्रयं स्मृतमिति॥ **॥॥ एको हिष्टमाद॥** एको हिष्टदेवहीनमे
 कार्धकपवित्रकं। **आवाहनाग्नौ करणे रहितं पसव्यवत्।** एको हिष्टा एक एवा हिष्टो यस्मिन् श्राद्धे तदेको हि
 ष्टं इति कर्मना मधेया शेषं पूर्ववदाचरेत्। इत्थं पसं हारा न्यार्चण सकल धर्म प्राप्तौ विशेषो निधीयते। देवही।
 न चैश्वदेवरहितं। एकपात्रमेकदत्तं पवित्रकं च। **आवाहने नाग्नौ करणे होमेन च रहितं।** अपसव्यवत्। प्राची।
 नावीति ब्रह्म सूचवत्। अनेनांतरोक्तं श्रौतं दयिके यज्ञोपवीतित्वं सूचयति॥ **॥॥ किंचा उपतिष्ठतामह**
यस्वाने विमविमर्ज नो अनिरम्यतामिति वदेत्। कृत्युस्तेनिरताः स्मदाय उक्तं स्वस्ति वाच्यं ततः कुर्याद्दद्या
 दकमेव चेति। तत्राह यस्वाने उपतिष्ठतामिवदेत्। विप्रविमर्जने कर्त्तव्ये वा जेवाज इति सच जया चानंतरं दर्श
 रं नानिरम्यतामिब्रूयात्। तेवानिरतास्मेति वदेयुः। **हमसिद्धौ।** शेषं प्रसिद्धं पूर्ववदित्याचत्। एतच्च मध्यं क
 र्त्तव्यं॥ **यथाह देवतः॥** पूर्वाह्णे देवक श्राद्धं अपराह्णे उपैष्टके एको हिष्टं मध्याह्णे प्रातर्हृदि निमित्तकमिति नु

यम

जीतपितृसेविकमित्यस्यैको हिष्टविशेषे निषेधो दृश्यते न वश्राद्धोक्त्यतिशङ्क्य गृहे पर्युषितं चयत् दंपत्योर्भुक्तं।
 शिष्टं ननु जीतकदाचनेति न वश्राद्धं दर्शितं। प्रथमे हि तृतीये पंचमे सममेतथा नवमेकादशे चैव न वश्रा।
 इमुच्यते इति॥ **॥॥ सपिंडीकरणमाद॥** गंधोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रं च तृष्टयं। अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रप्र
 सेचयेत्। ये समाना इति क्षात्र्या शेषां पूर्ववदाचरेत्। एतच्च सपिंडीकरणं एको हिष्टस्त्रिया अपि गंधोदकतिलैर्युक्तं
 पात्रं च तृष्टयं पूर्वोक्तविधिना कुर्यात्। तिलैर्युक्तं पात्रं च तृष्टयं वदता पितृवर्गे च त्वारो ब्राह्मणा दर्शिताः चैश्वदेवे
 दौ स्वितावेवा तत्र प्रेतपात्रादकं किंचिद्दशेषं त्रिधा विनश्य पितृपात्रेषु स्तेचयेत्। ये समाना इति क्षात्र्या मंत्रान्या। से
 षं चैश्वदेवा वाहनादिविमर्जनात् पूर्ववत्प्राच्यवदाचरेत्। प्रेतार्थं पात्रावशिष्टौ दकेन प्रेतस्वान ब्राह्मणहस्ते ध
 दत्वा शेषमेको हिष्टं चत्तुः समाचयेत्। पितृषु पार्वणवत्। एतच्च सपिंडीकरणं नंतरं एको हिष्टं चततः प्र
 गुक्तस्त्रिया अपि मातुः पिकर्त्तव्यं। एववा दताया रणे मातुः श्राद्धं पृथक् कर्त्तव्यमिति युक्तं॥ न वति॥ अत्र प्रे
 तश्राद्धं पितृप्रपितामहविषयं केचिद्वर्णयंति। तस्य त्रिष्वन्तावेन सपिंडीकरणं नरकात् पिंडदानादि निवृत्त्यु
 पपत्तेः। समनंतरं मृतस्य उत्तरं त्रिपिंडोदकदानात्तु हृत्तेन नित्युक्तः॥ **अतएवाह यमनायः सपिंडीकृतं प्रेतपृ**
थक् पिंडे निमित्तं योजयेत्। विधिस्तस्मै न वति पितृदा चोपजायते इति। प्रकर्षेण इतः प्रेत इति च तृष्टयं प्रेतश्राद्धे
 पयत्तेः। प्रेतैरन्य एव निवृत्तीयादिति च प्रयोगदर्शनात्। अपिच सपिंडीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं नित्यं योजयेत्। पितृने

वाशयेन त्रयः प्रेतं न निर्दिशेत् इति सपिंडीकरणेन रक्तं प्रेतस्य आहोदि प्रतिषेधो दृश्यते सचानंतमृतस्य न
 संभवत्यभावात् आहोदि विधानात् सपिंडतुषु रुषे सममेवेति वर्तत इत्येतदपि वचनं चतुर्थस्य त्रिषु तर्जाव एव ध
 रते चतुर्थस्य पिंडत्रयव्यापित्वं पंचमस्य पिंडद्वय व्यापित्वं षष्ठस्य कपिंडव्यापित्वं सममेवेति निवृत्तिरिति पिटपात्रे
 त्येतदपि पिटमुख्यत्वादस्मिन्नेव पक्षे घटते नान्यथा पितामहप्रमुखत्वात् तस्मात्पिटपात्रेषु तत्रेतया त्रयं प्रसेचये
 दिति पितुः प्रपितामहपात्रपित्रादि पात्रेषु प्रसेचयेदिति तदयुक्तं न ह्यत्र पितुः संयोजनमुत्तरत्र पितुः दानादि निवृत्ति
 प्रयोजनं अपि तु प्रेतनिवृत्त्या पितृत्वप्राप्त्यर्थं प्रेतत्वं चक्षुःश्रोत्रपान्नितां त्यतः स्वानुनवाचस्वा यथा दमा कंठे य
 ॥ ॥ प्रेतलोके तु वसतिर्दणं वर्षं प्रकीर्तिता क्षुद्रं प्रत्यहं तत्र न वेतां नृगुणं दनेति पितृत्वप्राप्तिश्च वरवादि आह
 देवतासंबंधः प्रोक्तैकोदिष्टसहितेन सपिंडीकरणेन प्रेतत्वं निवृत्त्या पितृत्वं प्राप्तोतीत्यवगम्यते यस्यैतानि
 न दत्तानि प्रेतश्राद्धा निषोडश प्रेतत्वं सुस्तिरंतस्य दत्तैश्चाह शतैरपि तथा चतुशे निर्वपेत्पिंडान् पूर्वतेषु समा
 वयेत् ततः प्रवृत्तिवै प्रेतः पितृसमात्म्यमश्नुते इत्यादि वचनात् यः सपिंडीकृतं प्रेतमित्यात्यनेनापि पृथगेकोदि
 ष्टविधानेन पितुः दाननिषेधात् पार्वणविधानेन सह पितुः दानमवगम्यते तच्चेसाव सरिकपाक्षिकैकोदिष्टवि
 धानेन पितुः दाननिषेधात् पार्वणविधानेन सह पितुः दानमवगम्यते तच्चेसाव सरिकपाक्षिकैकोदिष्टविधा
 नेनापोह्यते यदपि पुनः प्रेतं न निर्दिशेत् इति तदपि प्रेतशब्देनोच्चारयेत् अपि तु पितृशब्दमेवेत्यर्थः न च प्र

४८

कर्षणमना तत्रैव तत्र प्रेतशब्दः यतो विशिष्टः स्वानुनावावस्वा प्रेतशब्देन रूढा निधीयत इत्युक्तं तथापि प्रमीता
 मात्रे प्रेतशब्दप्रयोगः सोपि पूर्वगत्या सपिंडा तुषु रुषे सममेवेति निवर्तत इति च प्रथमस्य पितुः चतुर्थव्यापित्वात्
 द्वितीयस्य पंचमव्यापित्वात् अपित्वेकशरीरावयवान्वयेनेत्युक्तं पितृशब्दश्च प्रेतत्वं निवृत्त्या आह देवतान्नयं
 गते युवर्तत इति पिटपात्रे द्वित्यविरुद्धं तस्मादनंतरमृतपात्रोदकस्य तत्पिंडस्य च पिटपात्रेषु तत्पिंडेषु च सं
 सर्जनमिति स्थितं आचार्यस्तु परमतमेवोच्यते स्तवात् एतच्च पितुः सपिंडीकरणेन पितामहादिषु त्रिषु प्र
 मीतेषु वेदितव्यं यत्तरि प्रेते पितामहे प्रपितामहे वा जीवति सपिंडीकरणेन तस्य वात्सुक्यमात्रं प्रमीतानां
 नैव कार्यं सपिंडता इति वचनात् यच्च मउ वचनात् पिताय स्पुतृतस्यात् जीवे चापि पितामहः पितुः
 सनामसंकीर्त्यं कीर्तयेत् प्रपितामहमिति यत्तदपि शब्दप्रयोगनियमनपिंडद्वयदानार्थं कथं धियमाणे उ पि
 तरि पूर्वेषामेव निर्वयेत् पिताय स्पुतृतः स्यात् जीवे चापि पितामहः सोपि पूर्वेषामेव निर्वयेदित्यान्वयः य
 द्द्वयेपि कथं निर्वयेत्त्याह पितुः सनामसंकीर्त्यं कीर्तयेत् प्रपितामहमित्याद्यंतग्रहणेन सर्वत्र पितृभ्यः पिता
 महेभ्यः प्रपितामहेभ्य इत्येवंप्रयोन पुनः कदाचिदपि पितामहस्य प्रपितामहस्य चादित्वं दृष्टं प्रपितामहस्य
 तत्पितुर्विअंतत्वं मसश्च पित्रादिशब्दानां संबधिवचनात्वात् ध्रियमाणे उ पितरि पितुः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्र
 पितामहेभ्यः इति पितामहे ध्रियमाणे पितामहस्य पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इत्यतश्च पितुः पितृभ्यः

केकुधंतापितर इत्यादिमंत्राणि मूहो न न विष्यति ॥ यदपि विष्णुस्मरणं ॥ यस्य पिता प्रेतः स्यात् सपिंडं निधाय पिताम
 हात् परान्या धान्या दद्यादिति ॥ तस्याप्ययमर्थः पितामहे द्वितीय माणेषु ते च पितरि पित्रे कं पिंडे एको द्विष्ट विधानेन ॥
 निधाय पित्र्यः पितामहः ततः परान्या धान्या दद्यात् पितामह आसने प्रपितामहः संप्रदानं नूतस्त्रित एवेति प्रपि
 तामहाय तत्परान्या धान्या दद्यात् ॥ इति ॥ शब्दप्रयोगनियमस्तु पूर्वोक्त एवा एव गोब्राह्मणादिह तस्यापि सपिंडी
 करणात्तावो वेदितव्याः ॥ यथाह कात्यायनः ब्राह्मणादिह ते ताते पतिते संगवर्जिते ॥ युक्रमाच्च मृतदेयं येन एव द
 दात्यसाविति ॥ गोब्राह्मणादिह तस्य पित्रः सपिंडीकरणं न वेत्तमुद्धेय पितामहादिभ्यः पार्वणविधानं युपयन्तमिति
 सपिंडीकरणं तावेव गम्यते ॥ मातुः पिंडदानादौ गोत्रे विप्रतिपत्तिर्न तिर्तु गोत्रेण पित्र गोत्रेण चादातव्यमिति ॥ उन्नयत्र
 वचनात् ॥ स्वगोत्रात् न स्यते नारी विवाहा सममेव दे ॥ स्वामि गोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिंडोदकक्रिया ॥ वचनं ॥ पित्र
 गोत्रसमुद्भूतं न कुर्यात् ॥ गोत्रतः ॥ जन्मत्येव विपत्तौ च नारीणां पैत्रककुलमित्यादि पित्र गोत्रविषयं ॥ इत्यादि
 नर्तु गोत्रविषया एव विप्रतिपत्ता वासुरादि विवाहेषु ॥ पुत्रिकाकरणे च पित्र गोत्रमेव ॥ तत्र ॥ तत्र विशेषवचना
 त् ॥ दानस्यानिर्दिष्टे ब्राह्मणादि विवाहेषु त्रीहियवचनं ॥ हृदयं पितरवत् विकल्प एव ॥ तत्र च येनास्य पितरो
 याता येन याताः पितामहाः तिनय यात् सतां मार्गं ते न गच्छन्तु इत्यतीति वचनात् ॥ वंशपरंपराया तसमाचारे
 ण व्यवस्था ॥ एवं विधिविषयव्यतिरेकेणास्य वचनस्य विषयांतरतावात् ॥ यत्र पुनः शास्त्रतो न व्यवस्था ना ॥

षाचरस्तत्रात्मनस्कृष्टिरेव चेति वचनात् ॥ आत्मनुष्ठारेव चेव व्यवस्थापिका ॥ यथागर्जाष्टमेष्टमेवाह इति मातुः स
 पिंडीकरणं स्मृतं ॥ तथा नर्तपितार्यायाः स्वमात्रादिभिः सह ॥ सपिंडीकरणं कर्तव्यमिति पैत्रीनसिराह ॥ अत्र पुत्राया उमृता
 यां उपतिः कुर्यात् सपिंडतां ॥ श्वश्रादिभिः सहैवास्याः सपिंडीकरणं न वेदिति ॥ पत्या सह सपिंडीकरणं यम आह ॥
 पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः ॥ सामृतापितापितृहि तेनैकं गतामात्रा कुर्यात् इति ॥ उशनसात् ॥ मातामहेन
 सपिंडीकरणं मुक्तं ॥ पित्र पितामहेन सपिंडीकरणं मुक्तं ॥ पित्र पितामहे यद्वत्पूर्णे संवत्सरे सुतैः ॥ मातुर्मातामहे तद्व
 देषाकार्या सपिंडता ॥ तथा पितापितामहे योज्यः पूर्णसंवत्सरे सुतैः ॥ मातामातामहे तद्वदित्याह न गवाक्षिचः ॥ इत्येवं
 विधेषु वचनेषु ससु अत्र पुत्रायां नार्यायां प्रमीतायां नर्तस्वमात्रेव सापिंडं कुर्यात् ॥ अन्वारोहणेऽमुत्रः स्वपित्रैव ॥
 मातुः सापिंडं कुर्यात् ॥ आसुरादि विवाहेत्यन्तः पुत्रिकादिमुत्तममातामहेनैव ॥ ब्राह्मणादि विवाहेत्यन्तः पुत्रो माता
 महेन पितामहा वा विकल्पेन कुर्यात् ॥ अत्रापि यद्विनियतो वंशसमाचारः ॥ तदानीं तथैव कुर्यात् ॥ वंशसमाचरोऽप्यनि
 यतश्चेदात्मनस्कृष्टिरेव चेति ॥ यथा रुचि कुर्यात् ॥ तत्र येन केनापि मातुः सापिंडो यत्राष्टकादिषु मातृश्राद्धं एव कर्तु
 र्यादन्यत्र पतिता सह ॥ तत्रापि ता मद्यादिनिरेव पार्वणश्राद्धं कर्तव्यं ॥ अन्यत्र पतिता सहैति पतितापिंडो तदंशां नागित्वा
 त्मातामहेन श्राद्धे सापिंडे ॥ तदंशं नागित्वा तत्तेनैव सह ॥ यथाह शास्त्रात् ॥ एकमूर्तित्वमायाति सपिंडीकरणे
 कृतोपनीपतिपिष्टाण्डतस्मादंशेषु नागिनीति ॥ एवं च सति ॥ मातामहेन मातुः सापिंडो मातामहश्राद्धं पित्रश्राद्धं च

तनित्यमेव। पत्यापितामह्यावामातः सापिंड्ये मातामहश्चाहं पिंडं प्राहं वं तं नित्यं मे न नित्यं कृते न कृदयोऽकृते न प्रत्य
 वायः ॥ इति निर्णयः ॥ अर्वाकसपिंडीकरणं यस्य संवत्सरं हवेत् तस्याप्यन्तं सोदकं नंदद्या संवत्सरं द्विजे संव
 त्सरादर्वाक्यस्य सपिंडीकरणं कृतं तस्याकृते प्रतिमा संवायावत् संवत्सरं शक्त्यनुसारेणान्तमुदकं न सहितं ब्रा
 ह्मणाय दद्यात् अर्वाकसंवत्सरे पूर्णं प्रायेति दर्शितं ॥ यथाह्यथायनः ॥ अथ सपिंडीकरणं संवत्सरं तद्वा दशा
 हेवेति कात्यायनोप्याह ततः संवत्सरे पूर्णं सपिंडीकरणं त्रिपक्षे वायदहर्वाहृदि एष्येत इति द्वादशे त्रिपक्षे हृदि
 प्राप्ते संवत्सरे चेति चत्वारः पादा दर्शिताः तत्र द्वादशे पिंडः सपिंडीकरणं साक्षिकेन कार्यं सपिंडीकरणं विनापिंड
 पिंडयज्ञासिद्धिः साक्षिकस्तथा दाकर्त्तव्ये तो वाप्यग्निमान्नवेत् द्वादशाहेतदा कार्यं सपिंडीकरणं पिंडरिति
 वचनात् निरसिकस्तत्रिपक्षे हृदि प्राप्ते संवत्सरे वा कर्त्तव्यं यदा प्राक् संवत्सरात् सपिंडीकरणं तदा षोडश
 श्राधानि कृत्वा सपिंडीकरणं कार्यं ततः सपिंडी कृत्वा स्वकाले तानि श्राधानि कर्त्तव्यानीति संशयः उक्तं यथा वचन
 दर्शनात् श्राधानि षोडशादत्त्वा न उक्तं यत् सपिंडं तं श्राधानि षोडशापाद्य विदधीत सपिंडं तं इति षोडशश्रा
 धानि च द्वादशाहे त्रिपक्षे वर्षणमा समासिके ह्येके श्राधानि षोडशानि संस्मृतानि मम नीषिन्निरिति दर्शितानि
 तथापि यस्यापि वत्सरादर्वाकसपिंडीकरणं न वेत् मासिकं वोदकं न च दंयं तस्यापि वत्सरमिति तत्र सपिंडीक
 रणं कृत्वा स्वकाले तानि कर्त्तव्यानीति प्रथमविकल्पः अप्राप्तकाले न प्रागनधिकारात् यदपि वचनं षोडशश्रा

धानि कृत्वा सपिंडीकरणं संवत्सरात् प्रागपि कर्त्तव्यमिति सायमापत्कल्पः यदा त्वायत्काले न प्राक् सपिंडीक
 रणात् प्रेतश्राधानि करोति तदैको हिष्टविधानेन कर्त्तव्यं यदा मुं रव्यकाले न स्वकाले एव तानि करोति तदा
 हिं कं प्राह्यो यथा करोति पार्वण्ये को हिष्टं वा तथा मासिकानि कर्त्तव्यात् सपिंडीकरणं दर्वाकं कर्त्तव्यं श्राधानि
 षोडशा एको हिष्टविधानेन कर्त्तव्यं श्राधानि तानि उक्तं सपिंडीकरणं हर्षय द्वादश कर्त्तव्यं दा पुनः प्रत्यहं यो यथा कर्त्तव्यं
 तथा कर्त्तव्यं सतान्यपीति स्मरणात् एतच्च प्रेतश्राद्धं सहितं सपिंडीकरणं विनक्त धनेषु त्राष्टुसंस्तु एकेनैव
 कृतेनालन सर्वैः कर्त्तव्यं न वत्सरादसपिंडं त्वं श्राद्धान्यपि च षोडश एकेनैव उक्तं कार्यं णि संविनक्त धने रपीति
 स्मरणात् इदं च प्रेतश्राद्धं सहितं सहितं सपिंडीकरणं मस न्यासिनां पुत्रादिभिर्नित्यमेव कर्त्तव्यं प्रेतत्वविमो
 क्षार्थं त्वात् सन्यासिनां न कर्त्तव्यं ॥ यथाह्यथायनः ॥ एको हिष्टं न कर्त्तव्यं तयतीनामेव सर्वदा अह न्येकादशे
 प्राप्ते पार्वण्यं विधीयते सपिंडीकरणं तपान कर्त्तव्यं सुतादिभिः त्रिदंडग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायत इति
 पुत्रासन्निधानो येन सगोत्रादिना दाह संस्कारः कृतस्तै नैव दशाहात् प्रेतकर्म कर्त्तव्यं असगोत्रो सगोत्रो वा
 स्त्री दद्याद्यदि वा पुमान् प्रथमे हनियो दद्यात् अहं समासयेदिति स्मरणात् श्राद्धानामप्येतत्कर्त्तव्यं
 ममंत्रकं द्वादशे हि एवं सपिंडीकरणं मंत्रवर्जं श्राद्धानां द्वादशे स्त्रीति विष्णुस्मरणात् सपिंडीकरणं हर्षं सांव
 त्रिकपार्वणादीनि पुत्रस्य नियमेनैव अन्येषामनियतानि ॥ एको हिष्टं कालमाहासृते हनि उक्तं कर्त्तव्यं प्रति

मासं संवत्सरं यावत् एकोद्दिष्टं कार्यं संपिंडीकरणं हर्षं प्रति संवत्सरमेकोद्दिष्टमेव कर्तव्यं । आद्यं सर्वेकोद्दिष्टप्रकृतिस्तु
 तमेकोद्दिष्टमेकादशे हनि । मृतदिवसापरिज्ञाने तत्त्ववर्णदिवसे अमावास्यायां वा कर्तव्यं । अपरिज्ञाने हनि अमावा
 स्यायां श्रवणदिवसे वेति स्मरणात् । अमावास्यायामिति गमनमाससंबन्धिन्या अमावास्यायां प्रवासवासरे ज्ञेयं तन्मा
 सेंडुह्येपि वेति स्मरणात् । मृते हनीत्यत्राहिताग्नेविशेषो जातकर्मणोक्तः । ऊर्ध्वं त्रिपक्षात् यत्तत् श्रावणं मृते हन्येव ।
 तद्भवेत् । अधस्तकारयेद्वा हारयेद्वा हिताग्नेर्हि जन्म न इति । त्रिपक्षादर्वाक्यत्वे तत् कर्म तद्वा हदिवसा
 दारभ्याद्वा हिताग्नेर्हि जन्म न इति । कार्यं त्रिपक्षाद् हर्षं यत्तत् श्राद्धं तन्मरणदिसे एवेत्यर्थः । अनाहिताग्नेस्तु सर्वमृता
 ह एव । आद्यमेकादशे हनीति त्वाशौचोपलक्षणमिति केचित् शुचिना कर्म कर्तव्यमिति शुद्धेरंगत्वात् । अथाशौचो
 पगम इति सामान्येनोपक्रमे एकोद्दिष्टस्य विष्णुना विहितत्वाच्च । तदयुक्तं । एकादशे ह्नियद्वा हंत सामान्यमुदाह
 रं चतुर्णां सूतकं च पृथक् पृथक् इति पैठीनसि स्मरणविरोधात् । अथ श्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकादशे हनि क
 र्त्तुं तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव स इति शंखवचनविशेषाच्च । सामान्योपक्रमं विष्णुवचनं दशाशौचविष
 यमपि धट्ट इति प्रति संवत्सरं मृते हन्येकोद्दिष्टमुद्यद्दिष्टयोगीश्वरेण । तथा च स्मृत्यन्तरं । वर्षे वर्षे उक्तं कर्तव्यमातापि
 त्रोक्तं स — — : । अदेवतो जयेच्छाद्धं पिंडमेकं निर्वपेदिति । यमोप्याह । संपिंडीकरणं हर्षं प्रति संवत्सरं सुतेः । मा
 तापित्रोः पृथक् कार्यमेकोद्दिष्टं मृते हनि इति । व्यासस्तु । पार्वणं प्रतिषेध इति । एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते

नरः । अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच्चापि वृथा तत्क इति । जम । दग्निस्तु पार्वणमाह । आपाद्य सह पिंडत्वं उ । र सो वि
 धिव सुतः । ऊर्ध्वं तदश्विब्राह्ममातापित्रो ह्नये हनीति । श्राता तयोप्याह । संपिंडीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत् । प्र
 तिसंवत्सरं विधानं गच्छेद्यौ दितो विधिरित्येवं वचनविप्रतिपत्तौ दाक्षिणात्या व्यवस्था माहुः । अर सक्षेत्रजाभ्यामाता
 पित्रोः क्षयाद्देवपार्वणमेव कर्तव्यं । दत्तकादिनिरेकोद्दिष्टमिति जातकर्मण्यवचनात् । प्रत्यहं पार्वणे नैव विधिना क्षेत्रजो
 रसं कुर्यात्तामिरेकं युरेकोद्दिष्टं सुतादशेति । तदसत् । न ह्यत्र क्षयाद्भवचनं मस्यपि उ प्रत्यहं मिति संति वाक्ष्य
 दव्यतिरिक्तानित्यहं श्राद्धानि अक्षयवती यामाधी वैशाखी प्रभृतिषु अतो न क्षयाद् विषयपार्वणैकोद्दिष्टव्य
 वस्थापनायात् । यत्तु पराशरवचनं पिंडगतिरस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषं । सर्वत्रानेकगोत्राणामेकोद्दिष्टं मृते ह
 नीति । तदपि न व्यवस्थापकं । यस्मादस्यायमर्थः । देवत्वगतस्य संपिंडीकृतस्य पिंडः सर्वत्र अर सस्य अरसे
 न त्रिपौरुषपार्वणं कार्यं अनेकगोत्राणां निन्तगोत्राणां मातुलादीनां ह्नये हनियद्वा हंत देकस्यैव एकोद्दिष्टं
 मेवेति । किंच संपिंडीकरणं हर्षं मात्रापित्रोर्न पार्वणमिति । उदीच्याः पुनरेव व्यवस्थापयंति । याहि अमावा
 स्यायां नाश्वदक्षप्रपक्षे वा मृताद्देवपार्वणमन्यत्र मृता हन्येकोद्दिष्टं वेति । अमावास्याक्षयो यस्य प्रेतपक्षे
 थवा पुनः । पार्वणं तत्र कर्तव्यं नेकोद्दिष्टं कदाचनेति स्मरणात् । एतदपि नादियं ते ह्यत्र अनिश्चितमूलं नानेन
 वचनेन विहितमूलानां बहूनां क्षयाद्मात्रपार्वणविषयाणां वचनानां अमावास्या प्रेतपक्षमृताहविषय

तेनातिसंकोचस्यायुक्तत्वात्। सामान्यवचनानर्थक्याच्चतत्रदिसामान्यवचस्यविशेषवचनेनोपसंहारोयत्रसामान्ये
 विशेषसंबंधज्ञानेनवचनद्वयमथवत्तथासप्तदशसामिधेनीरुक्त्यादित्यनारन्याधीयीतस्यविकृतिमात्रयस्य
 सामदशवाक्यस्यसामिधेनीरुक्त्यादित्यनारन्याधीयीतस्यविकृतिमात्रयस्यसामदशवाक्यस्यसामिधेनीलक्षणा
 द्वारसंबंधेनार्थवतोमित्रविंदाप्रकदिप्रकरणपठितेनसप्तदशवाक्येनविदद्यधिकारापूर्वसंबंधबोध्यनेनार्थवता
 मित्रविदादिप्रकरणपठितेनसप्तदशवाक्येनोपसंहारः। इहउद्योमृताहमात्रविषयत्वान्तार्थवतेतिअतो।
 त्रपाक्षिकएकोद्दिष्टनिवृत्तिफलतयापार्वणनियमविधानयुक्तं। नचैकोद्दिष्टवचनानामातापितृद्वयादिविष
 यत्वेन। पार्वणवचनानां वत्तदन्वयाहविषयत्वेनव्यवस्थायुक्तात्रनयत्रापिमातृपितृयदणस्यविद्यमानत्वा
 त्सपिंडीकरणाहहंप्रतिसंवसरंसुतः। मातापित्रोः प्रथकार्यएकोद्दिष्टमतेहनीति। तथाआपाद्यसहपिंड
 त्वंअरसोविधिवसुतः। ऊर्वीतदशविंशमातापित्रोः द्वायेहनीतियदपिकैश्चिदुच्यते। मातापित्रोः द्वायाहेसाग्निः
 पार्वणंऊर्यात्निरग्निरेकोद्दिष्टमिति। वर्षेवर्षेसुतः ऊर्यात्पार्वणंसाग्निमान्द्विजः। पित्रोरनग्निमान्धीरएको
 दिष्टमतेहनीतिसुमनुस्मरणत्। तदपिसम्रतिपक्षत्वाद्येक्षणीयं वक्ष्यमयम्येपिप्रायेचैकाग्रयएववा। ते
 षांसपिंडोनाहहंप्रतिसंवसरंसुतः। सपिंडीकरणान्वात्पार्वणंतस्यसर्वदेतिप्रचेतःस्मरणत्।
 अमावास्याहयाहेप्रेतहयाहेचपार्वणमेव। अमावास्याहयाह्यस्यप्रेतपक्षेयदानरित्यादिवचनस्योक्तनित्या

५२

नियमपरत्वात्। अन्यत्रहयाहेपार्वणेकोद्दिष्टयोत्रहियवद्विकल्पारवः। तत्रापिंशसमाकारव्यवस्थायांसं
 नैतिकइत्यलमतिप्रसंगेन॥४॥ नित्यश्राद्धवृत्तिरिक्तसर्वश्राद्धोपसिद्धमभिधीयते। पिंडोस्तुगोजविप्रेन्यो
 दद्यादग्नौजलेपिवा। प्रक्षियेसमुविप्रेषुक्षिजोतिष्टंमार्जयेत्। पूर्वदत्तानांपिंडानांपिंडस्यवाप्रतियत्तिरिक्त्वा
 वेऽजायत्राक्षणायवातदर्थिनेपिडान्दद्यात्। अथावपिजलेवाप्रक्षियेत्किंचसमुविप्रेषुजोजनदेशवस्थिते
 सुक्षिजोक्षिष्टंमार्जयेत्नोदासयेत्॥५॥ नोज्यविशेषेणफलविशेषमाहहविष्यान्तेनचैमासंपायसेनउव
 सरं। मासहारिणकौरुशकुनगपार्षतैः। एणरौरववाराहशसैर्मसैर्यथाक्रमं। मासृध्यानिट्यंतिदत्तै।
 रिहपितामहैः। हविष्यं हविर्योग्यं तिलव्रीह्यादि॥ यथाहमनुः॥ तिलव्रीहियवेमर्षैरक्षिर्मुलफलेनवादत्तेनमा
 संप्रीयेतेविधिवत्पितरोहृणामिति। तदन्तद्विष्यान्तेनमासंपितरस्तृप्यंतिअनागतेनान्वयः॥ पायसेनगव्य
 यः। सिद्धेन। संवसरंउगयेनययसापायसेनचेतिस्मरणत्। मस्योन्नतः पृथीतादीस्तस्यमांसमास्यहरिणस्तां
 ब्रह्मगः। एणरुक्षस्तयोर्ज्ञेयः तांब्रोहरिणच्यते। इत्याद्युर्वेदस्मरणत्। तस्येदहारिणकांअविरुस्तस्यमांस
 ऊरुशकुनंनक्षपाक्षिसंबंधि। कागोजः तस्यवागंक्षिचमृगः। तन्मासंपार्षत्तं। एणः रुक्षमृगस्तस्यपिशितमै
 णं रुक्षशंवरस्तत्प्रनावेशेरवं। वाराहआरण्यस्तत्तज्जं वाराहं॥ शशश्चदंशशांनिर्मासैः पिष्टन्योदत्तैहविषो
 नेनमासमित्युक्तात्ततऊर्हयथाक्रमंएकैकमासृध्यापितरस्तृप्यंति॥६॥ किंचारवक्षाभिषमहात्कमधु

मुन्यन्तमेववालोहामिषमहाशाकं। मासवाध्रीणसस्यच। यद्दातिगयास्त्वश्वसर्वमानंत्यमश्रुते। तथावर्ष
 त्रयोदश्यामघासुचविशेषतः। स्वज्ञेगडकः तस्यमासमहाशाकोमस्यजेदः। मधुमाहिकं। मुन्यन्तसर्वमा
 रण्यनीवारादि। लोहोरक्तबागस्तदाभिषंलोहामिषं। महाशाकं कालशाकं। वाध्रीणसोद्वेदश्चेतखागः। त्रिपि
 चंत्विंदिपक्षीणश्चेतद्वंमजायति। वाध्रीणसंतं प्राज्याज्ञिकाः। आरु कर्मणि। इति याज्ञिकप्रसिद्धः।
 त्रिभिपिबतीति त्रिपिवः। पिबत कर्णजिह्वयस्यजलं स्पृशतिसत्रिभिः पिब इति त्रिपिवः तस्य वाध्रीणस
 स्यमासं यद्दातिगयास्त्वश्वयत्किंचिच्छागादिकं मपि गयास्तोददातिचशब्दात्तगादाराविषुचगंगादारेप्रया
 गेचनेमिषेषुकरेबुद्धे। संनिहतंगयायांचप्राधमक्ष्यतां वजेत्। आनंत्यमश्रुते अनंतफलहेतुत्वप्रा
 पोति। आनंत्यफलमश्रुत इति प्रत्येकं अनिसंबध्यतो तथावर्षत्रयोदश्यानादपदकृष्णपक्षत्रयोदश्याविशे
 षतोमघायुकायां यत्किंचि। दीयते तस्य सर्वमानंत्यमश्रुत इति गते तसंबधः। अत्र यद्यपि मुन्यन्तमासमधा
 दीति सर्ववर्णानां सामान्येन प्राधयोग्यानिदर्शितानि तथापि पुलस्तोकावस्वा आदरीणीया। मुन्यन्तं ब्राह्म
 णस्योक्तं मासं त्रिधा वैश्ययोः मधुप्रधानं शूद्रस्य सर्वेषांचाविरांधियदिति अस्मार्थः। मुन्यन्तनीवारादिया
 ब्राधयोग्यमुक्तं तस्मात्तस्य प्रधानं समयफलं। यच्च मासं ताश्चि यवैश्ययोः प्रधानं। यत्तद्वोदमुक्तं तद्
 इत्य। एतत्र पच्यतिरिक्तं यदप्रतिषिद्धं वास्तुकादियच्च विहितं हविष्यकालशाकालं दित सर्वेषां समग्रफल

५२

दमिति॥३॥ तिथिविशेषफलविशेषमाह कन्यावेदिनश्च पशून्वैमश्रुतानपि। दूतं रुषिवाणिज्यं द्विशकैक
 शकास्तथा॥ ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्गं रुषे सकृत्पुके। ज्ञातिश्रेष्ठं सर्वकामान् प्राप्नोति सर्वदः सदा॥ प्रतिपत्प्र
 नृतिष्वेकावर्जपितृचतुर्दशी। शस्त्रेण च हतायेव ते न्यस्तप्रदीयते। कन्यारूपलक्षणशीलवती। कन्यावेदिनो
 जामातरो रूपलक्षणसंपन्नः॥ पशवः क्षुद्राश्च जादयः संश्रुतान् सिन्धुमार्गगः॥ दूतं दूतविजयः॥ क्षुद्रः रुषिफला
 वाणिज्यजनः द्विशकागवादयः॥ एकशकाः। अश्वदयः। ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्राः वेदाध्ययनतदर्थनिष्ठान् व्रतितं
 तद्ब्रह्मवर्चतेजः तेजः तदंतः स्वर्गं रुषे हेमरजतेतद्यतिरिक्तं त्रपुसीसादि कुप्यंचाज्ञातिश्रेष्ठं जातिशूक्तं स
 र्वकामाः काम्यंत इति कामाः स्वर्गपुत्रपश्चादयः तानि कन्यादीनि चतुर्दशफलानि कृत्वा प्रतिपत्प्रनृतिनिष्ठमा
 वास्याययंता सुचतुर्दशीवर्जिता सुचतुर्दशसु तिथिषु प्राधादे। यथाक्रममाप्नोति। ये केचन शस्त्रेण हतास्तैन्यक्त
 सपक्षचतुर्दश्यां एकोद्विष्टविधानेन प्राधं दद्यात् समत्वमागतस्यापि पित्रः शस्त्रहतस्यैव एकोद्विष्टसुतैः कार्यं चतु
 र्दश्यामहालय इति स्मरणत्। यदि ब्राह्मणादिहतान न वंति समत्वमागतस्य सपिंडी कृत्वा तस्य महालयेनाद
 पदकृष्णपक्षे चतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यैव नान्यस्येति नियमात्। न पुनः शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यामेवेति। अतश्च क्षयाद्
 दोशस्त्रहतस्यापि यथाप्राप्तमेव प्राधं न च नादपदकृष्णपक्षे एकयं विधिरिति मंतव्यं। प्रोष्टपदापरपक्षे मासि वै

वमिति शौनकस्मरणम् ॥ ३ ॥ तद्वत्तविशेषात्फलविशेषमाह स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं च लंतथा पुत्रान्मे
 धं ससौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभं प्रवृत्तं चक्रतां चैव वाणिज्यं प्रवृत्तीनपि अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गति
 धनं वेदान्निषकसिद्धं कृष्णं गच्छति ॥ अश्वानाद्युश्च विधिवन्त्यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥ कृत्तिकादिनरण्यांत
 सकामानां पुत्रादिमान् आस्तिकः श्राद्धं धानं श्रेष्ठं पेतमदमसरः ॥ कृत्तिकादिनरण्यांत प्रतिनक्षत्रयः श्राद्धं द
 दातिसयथाक्रमं स्वर्गादि आद्युः पर्याप्तान् कामानाप्नोति ॥ यद्यस्तिकः श्राद्धं धानं श्रेष्ठं पेतमदमसरः मदमसरश्च न
 वति ॥ आस्तिको विश्वासवान् श्राद्धं धानं आदरातिशययुक्तः ॥ व्यपेतमदमसरः मदो गर्वः मसरश्च धर्मात्पारहि
 तः स्वर्गो निरतिशयसुखं ॥ अपत्यं विशेषेण जनः आत्मशक्त्यतिशयः शौर्यं निर्जयत्वं क्षेत्रं फलवत् ॥ वलं शरीरं
 पुत्रो गुणवान् श्रेष्ठं ज्ञातिषु सौभाग्यं जनप्रियता ॥ समृद्धिः धनदेः मुख्यता अग्रता शुभां सामान्येन प्रवृत्तं चक्रता अप्र
 तहता ज्ञाता ॥ वाणिज्यं प्रवृत्तयः वाणिज्यं कृषिं सीदगोरक्षा ॥ अरोगित्वं अनामयत्वं यशः प्रख्यातिः वीतशोकता
 इष्टवियोगादिजनितसुः खभावः परमागतिः ब्रह्मलोक प्राप्तिः धनं सुवर्णं दिवेदाश्च वेदादयः निषकसिद्धिः श्राव
 धफलं ॥ कृष्णं सुवर्णं रजतव्यतिरिक्ततामादि गावः प्रसिद्धाः अजाः अवयवश्च ॥ अश्वश्च आद्युर्दीर्घजीवितं मास
 वृष्ट्या निवृत्त्यंति दत्तैरिह पितामहा इति अनेन पित्रां श्राद्धेऽपि निर्जयतीति उक्तं तदनुपपन्नं ॥ प्रातिस्विकं पुत्रां कर्मव

५४

शौनस्वर्गतरकादिगतानां मनुष्याणां पुत्रादि निर्दत्तैरन्तपानादि निरुत्पत्त्यं संभवत् ॥ संनवेपि स्वयमात्माना मप्यनीशाना
 कथं स्वर्गादिफलं प्रयच्छतीति अत आह ॥ ३ ॥ वसुरुद्रादिति सुताः पितरः श्राद्धदेवताः ॥ प्रीणयन्ति मनुष्याणां पि
 तृन् श्राद्धेन तर्पिताः ॥ आयुः प्रजाधनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ॥ प्रयच्छति तथा राज्ञ्यप्रीता नृणां पितामहा नक्षत्रदे
 वदत्ता एव श्राद्धकर्मणि संप्रदानं नृताः पित्रादि शब्दैरुच्यंते ॥ किं त्वधिष्ठातृवस्वादिदेवता एव ॥ यथा देवदत्तादि शब्दै
 र्नाशरीरमात्रं नाप्यात्मा किं तु शरीरविशिष्टा आत्मान उच्यंते ॥ एवं ॥ धिष्ठातृदेवता सहिता एव देवदत्तादयः पित्रा
 दि शब्दैरुच्यंते ॥ अत आधिष्ठातृदेवता वस्वादयः पुत्रादि निर्दत्तैरान्तयादिना नृणां संतस्तानपि देवदत्तादींस्तर्प
 यतिकर्तुं पुत्रादीन् फलनसंयोजयन्ति ॥ यथामातागर्तपोषणायान्यदत्तैरन्तपानादिना स्वयं सुपुत्रकै न नृ
 मासती स्वजठरगतमपत्यं तर्पयति ॥ देहदानं दायित्वं प्रत्यपकारेण फलेन संयोजते ॥ तद्वद्वैवोरुद्राश्चादिति सु
 ता आदित्या एतरेः ॥ पितृपितामहप्रपितामहशब्दावाच्याः न केवलं देवदत्तादय एव श्राद्धदेवताः श्राद्धकर्मणि प्रसंदा
 नं नृताः किं पुन मनुष्याणां पितृदेवदत्तादीन् स्वयं श्राद्धेन तर्पितास्तर्पयति ॥ ज्ञानशत्रुपतिशययोगेन किंचन के
 वलं पितृस्तर्पयति अपि तु श्राद्धकारिण्यः आयुः प्रजाधनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि राज्ञ्यचकारात्तत्तत्तत्र शास्त्रोक्त
 मन्यदिपि फलस्वयंप्रीताः ॥ पितामहा वस्वादयः प्रयच्छन्तीति ॥ ॥ इति श्राद्धप्रकरणं ॥ २० ॥ दृष्टादृष्टफलसा
 धनानि कर्मणि निहितानि अनिधास्यंते च तेषां स्वरूपं निष्पत्तिफलसाधनत्वं चाविज्ञेन न वतीत्यविश्वार्थकर्मविधा

स

स्पन्विघ्नस्यकारकज्ञापकहेतुनाह॥ विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थमित्यादिनाउनयविधहेतुपरिज्ञानात्॥ विघ्न
 स्प्राग्भवनपरिपालयोनापस्वितस्यप्रधुंसायवाप्रेक्षापूर्वकारिणः प्रवर्तते॥ रोगस्यैवोनयदेविधहेतुपरिज्ञाना
 त्॥ ३॥ विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थविनियोजितः॥ गणानामाधियत्येचरुद्रेणब्रह्मणतथा॥ विनायकोविघ्नो
 श्वरः॥ पुरुषार्थसाधनांकर्मणांविघ्नसिद्ध्यर्थस्वरूपफलसाधनत्वविधातसिद्ध्यविनियोजितोनियुक्तः॥ रुद्रेण
 ब्रह्मणचकारात्विघ्ननाचगणानांपुष्पदंतप्रभृतीनांआधिपत्येस्वामेच॥ ४॥ एवंविघ्नस्यकारकहेतुमुक्त्वा
 ज्ञापकहेतुदर्शनार्थमाह॥ तेनोपसृष्टोयस्तस्यलक्षणानिनिबोधमेत॥ स्वप्नेवगाहतेत्यर्थजलमुंडांश्चपश्यति
 कषायवाससश्चैवक्रवादांश्चाधिरोहति॥ अंत्यजैर्गर्ह्यैरुद्धैःसदैकत्रावतिष्ठतेवजन्तपितृयात्मानंमन्यते
 नुगतंपरैः॥ तेनविनायकोनोपसृष्टोऽहंतांयस्तस्यलक्षणानिज्ञापकीनिजानीधहेतुनयः॥ पुनर्मुनीनांप्रत्यव
 र्मशःशांतिप्रकरणप्रारंभार्थः॥ स्वप्नेस्वप्नावस्थायांजलमन्यर्थमवगाहते॥ श्रोतसाकृत्यतेनिमज्जतिवामुडितशिरः
 सःपुरुषान्पश्यति॥ कषायवाससोरक्तनीलप्रावरणंश्च॥ क्रवादात्त्राममांसाशिनःपक्षिणोऽगृध्रादीन्मृगान्श्च
 घ्रादीन्धिरोहति॥ तथांत्यजैश्चांडालादिभिःगर्ह्यैःरवरैरुद्धैःक्रमेणकैश्चसहपरिहृतः॥ एकत्रतिष्ठति॥ ब्रजन्गच्छ
 तात्मानंपरैः॥ शत्रुभिःपृष्टतोधावद्भिरनुगतमनिन्त्यमानंमन्यते॥ ५॥ एवंउपसृष्टदर्शनामुक्त्वाप्रत्यक्षलिंगात्मा
 ह॥ विमनाविफलारंभःसंसीदत्यनिमित्ततः॥ तेनोपसृष्टोऽनतेनराज्यराजनंदनः॥ कमारीनचनर्त्तारमयत्यंगः॥

५५

नमंगना॥ आचार्यत्वंश्रोत्रियश्चनशिष्योध्ययनंतथा॥ वाणिकलानंतचासोतिःकृषिचापिकृषीवलः॥ विमनावि
 दिसचित्रः॥ विफलारंभः॥ विफलाअरंभस्यासाविफलारंभः॥ नकचित्फलमाप्नोति॥ संसीदत्यनिमित्ततः
 विनाकारेणहीनमनस्कोभवति॥ राजनंदनोराजकुलेजातः॥ श्रुतशौर्यादिगुणयुक्तोराज्यंनलनते॥ कमारीरू
 पलक्षणानिज॥ नादिसंपन्नापीक्षितंनर्त्तारि॥ अंगनागर्भिणीअपत्यसुतमतीगर्भीअध्ययनतदर्थज्ञानेसत्यपि
 आचार्यत्वंश्रोत्रियः॥ विनयाचारादियुक्तोपिशिष्योध्ययनश्रवणवा॥ नलनतइतिसर्वत्रसंबध्यते॥ वाणिकवा
 णिज्यायवीजीतत्रऊशलोपिधान्यादिकयविक्रयादिपुलानं॥ कृषीवलःकृषिकस्तत्रानियुक्तोपिकृषिफलना
 प्नोति॥ एवंयोयथावृत्त्याजीवतितत्रनिष्फलारंभश्चेत्तमेतेनोपसृष्टोवेदितव्यः॥ एवंकारकज्ञापकहेतुननिधाय
 विघ्नोपशतयेकर्मविधाउमाह॥ स्तपनंतस्यकर्तव्यंपुण्येऽस्तिविधिपूर्वकं॥ गौरसर्षपकल्केनसाज्येनोसादितस्य
 सर्वोषधीःसर्वगंधिर्विलिप्तशिरसस्तथा॥ नशसनोपविष्टस्यस्तिवाचाद्विजाशुभाः॥ तस्यविनायकोयसृष्ट
 स्यानागतविनायकोयसर्गपरिहारार्थिनोवास्तपनमभिषेचनंकर्तव्यंपुण्येस्वानुकूलनादियुक्तेऽस्तिदिवसेन
 रात्रौविधिपूर्वकंशास्त्रोक्तैतिकर्तव्यतासहितंस्तपनविधिमाह॥ गौरसर्षपकल्केनसिद्ध्यर्थविष्टेनसाज्येनशृत
 लोलीकृतंनसादितस्योद्धर्त्तांगस्यतथासचैषिधैःप्रियंगुगोरोचनकेसरदिभिःसर्वगंधैश्चदत्तायुरुकूर्परक
 स्तूरिकादिभिर्विलिप्तशिरसोवह्यमाणस्तशसनोपविष्टस्यद्विजाशुभाःशुभाःश्रुताध्ययनवृत्तसपन्नाः॥

शोभनकृतयश्च। चत्वारोऽस्य स्वस्तिनवतोऽङ्कवन्त इति वाचाः। अस्मिन् समये गृह्योक्तमार्गेण पुण्याहवाचनं कुर्यादि
 त्यर्थः॥३॥ अथ स्नानाङ्गजस्नानाहोमीकात्। संगमात् रुदात्। मृत्तिका रोचनं गंधात् गुग्गुलाचा सुनिक्षिपेत्
 यत्र हताद्येकवर्णैश्च उर्निःकलशैर् रुदात्। चर्मणान्दुहेरके स्थाप्य न द्वा सनंततः॥ अथ स्नानगजस्नानच।
 ल्मीकसरिसंगमाशेषसंदेह्य आकृतं पंचविधं मृदगोरोचनाधानं चंदनं ऊज्जमागुरुप्रवृत्तीन् गुग्गुलंचतास्व
 सुनिक्षिपेत्॥ यत्राप्यत्र हता एकवर्णैः समानवर्णैश्च उर्निःकलशैर् वृणास्फुटिकातालकैः। रुदात् अशोषात्
 संगमाद्वा। ततश्चान्दुहे चर्मणिरक्तलोहितवर्णैर् उत्तरलोमिप्राचीनयीवेत इमनोरममासनं श्रीपणीनिर्मितं स्था
 प्य। तत उक्तोदकमृत्तिकागंधादिसहितां श्रुतादिपध्ववोपशो नितान् स्वगादिवेष्टितं कंठान् चंदनचर्चितान् नवा
 हतवस्त्रनूषितान् च तसृषु पूर्वादिदिक्षु स्थापयित्वा शुचौ सुलिप्ते स्वत्रिलेखितं पंचवर्णस्वस्तिके लोहितमान्दु
 हं चर्मोत्तरलोमप्राचीवमासीत्यतस्योपरि श्वेतवस्त्रप्रबाहितं आसनं स्थापयेत्॥ इत्येतद् द्वा सनंत। एतस्मिन् न पवि
 त्रस्य स्वस्तिवाच्या धिजाः॥४॥ सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतं तेन त्वामभिषिचामि पावमान्यः पुनंतुते।
 स्वस्तिवाचनांतरं जीवत्यतिपुत्रानिरूपशालिनीभिः सुवेषाभिः कृतमंगलं पूर्वादिदिक्षु शवस्त्रितं कलशमादायाने
 न मंत्रेण निषेचयेत्तुलुः। सहस्रमनेकशक्तिकं शतधारं वज्रप्रवाहं संधिभिः मन्वादिनिर्युद्धकं पावनं पवित्रं क
 तमुत्थादितं तेनोदकेन विनायकोपसृष्टं विनायकोपसर्गशान्तये अनिषिचामि पात्रमान्यं श्वेतान्नापस्त्वा पुनंतु।

तदनंतरं दक्षिणदेशवस्त्रितं द्वितीयं कलशमादायानेन मंत्रेण निषिचयेत्। नगं ते वरुणो राजानं गं सूर्यो वृह
 स्यतिः। नगमिंद्रश्च वायुश्च नगं सर्षपो रुद्र इति॥५॥ ततः स्मृतीयकलशमादायानेन मंत्रेण निषिचयेत्
 यज्ञे केशेषु दौर्भाग्यं सीमंते यच्च मूर्धनि। ललाटे कर्णयो रक्षोरायस्तत्प्रभुते सदा। तेन वकेशेषु यत्तु दौर्भाग्यं
 अकल्पाणं सीमंते मूर्ध्नि ललाटे कर्णयो रक्षोश्च तत्सर्वमापो देवोऽप्युपशमयंतु सदा सर्वदेति। ततश्च उर्थं क
 लशमादाय पूर्वोक्तोत्त्रिंशत्तैरभिषिचयेत् सर्वमंत्रैश्च उर्थमिति। ततश्च उर्थं कलशमादाय पूर्वोक्तोत्त्रिंशत्तै
 रभिषिचयेत् सर्वमंत्रैश्च उर्थमिति। स्मृतिर्लिंगात्॥६॥ स्नानस्य सार्षपं तैलं स्कवेणोऽंबरं चाजुज्यान्मूर्ध
 नि कुशान् समयेन परिगृह्यतु। उक्तेन प्रकारेण कृतानिषेकस्य मूर्ध्नि सव्यपाणिगृहीतुं कृतं शान्तिं ते सार्षपे
 तैलं तदंबरं रुद्रदेवेन स्कवेण वज्रमाणमंत्रेण मंत्रैर्जुज्यादाचार्यः॥७॥ मितश्च॥ संमितश्चैव तथा शाल
 कटंकटौ। कृष्णाडो राजपुत्रश्चेत्यंते स्वाहा समन्वितैः। नामनिर्वलि मंत्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः। मितसंमि
 तादिनिर्विनायकनामभिः स्वाहाकारांतैः प्रणवाद्यैर्जुज्यादिति गतेन संबन्धः। स्वाहाकारयोगश्च चतुर्थीवि
 तकिरतश्च उमिताय स्वाहा॥१॥ संमिताय स्वाहा॥२॥ शालाय स्वाहा॥३॥ कटंकटाय स्वाहा॥४॥ कृष्णाडाय स्वाहा
 ५॥ राजपुत्राय स्वाहा॥६॥ इति षट्मंत्रानवन्ति। अनंतरं लौकिकेनैव स्नात्वा लीपाकविधिना चरुं पयित्वैव एतैरेव

षड्विंशैस्तस्मिन्नेवाशौकत्वात्तच्छेषं बलिमंत्रैरिंद्राग्रियमनिर्द्धतिवरुणवायुसोमेशानब्रह्मातंतानान्तामनि
 श्वउर्ध्वैर्नमो न्वितेस्तेन्यो बलिंदद्यात् ॥ ३ ॥ अनंतरं किं कुर्यादित्याह ॥ दद्याच्च उषधेऽश्वपेकशानासीत्य
 सर्वतः ॥ कृताकृतास्तंडुलाश्च पल्लवौदनमेव च ॥ मध्यान्पक्वान्तरथैवामान्मांसमेतावदेव च ॥ पुष्पं चित्रं सुगं
 धं च सुरांच त्रिविधमपि ॥ मूलकं मूरिकां पूपांस्तथैवेण्डेरकस्त्रजः ॥ दध्यन्तपायसंचैव गुडमिश्रं समोदकं ए
 तीन् सर्वांस्तु पातयन् नमो कृत्वा ततः शिरः ॥ विनायकस्य जननिमुपतिष्ठेत्ततो बिकं ॥ कृताकृता कपटार
 विनायकस्योपसत्पुसन्निधातज्जनन्यांश्च शिरसां नमिगत्वा उत्तमुरुषाय विघ्नदेवकं उंडाय धीमहि ॥ तन्नो देवी
 प्रचोदयादित्यनेन मंत्रेण विनायकं ॥ उ सु न गायै विघ्न दे का म मा लि न्ये धी म हि ॥ तन्नो गौरी प्रचोदयात् ॥ इत्यनेना
 बिकोचनमस्कुर्यात् ॥ ततः उपहारशेषमास्तीर्णं कुण्डेऽश्वपेकशानां निधाय च उषधे निदध्यात् ॥ बलिं गुरुं त्विमे देवाः आ
 दित्या वसवस्तथा ॥ मरुतो धां विनो रुद्राः सुपर्णाः पन्नगा यदाः ॥ असुरा य उ धा नाश्च पिशाचा मातरो मगाः ॥ शा
 किनो यक्ष्य वेता ला योगिन्यः सुतरा नाः शिवाः जंनं का सिद्ध गंधर्वाः माला विद्या धरा नरः ॥ दित्या ला लोक पा लाश्च
 ये च विघ्न विनायकाः ॥ जगतां शांति कर्तारो ब्रह्मा द्याश्च महर्षयः ॥ मा विघ्नो मा च मे पापं मा सं उ परि पथिनः ॥ सौम्या न व
 उ वृक्षांश्च नृ त प्रेताः सुखा वहाः ॥ इत्येतैर्मंत्रैः कृताकृताः सकृदवहतास्तंडुलाः ॥ पल्लवं तिलपितीः सुखावेहाः इत्ये

तैर्महंतमिष्टदनः मध्याः पक्वा अपक्वाश्च मांसमेतावदेव पक्वमकंच पुष्पं चित्रं रक्तपीतादिना नावर्णं चंदनादिसु
 गंधिद्वयं सुरां त्रिविधा गौडी माधी पैष्टी च मूलकं कंदकरोनक्षविशेषः ॥ मूरिका प्रसिद्धा ॥ अश्वपोऽस्ते ह पक्वो गोक्षमदि
 कारः उंडेरिका स्त्रजः ॥ उंडेरिका माषपिष्टादिमय्यः ॥ तत्रोता स्त्रजः ॥ दध्यन्त दधिमिश्रमन्तपायसंचैरेयी ॥ गुडमिश्रं शा
 त्यादिपिष्टं ॥ मोदका लडुकाः ॥ अनंतरं विनायकं तज्जनती चां बिकोचं द्यमाणं मंत्रेणोपतिष्ठेत् ॥ ३ ॥ किं कृत्वेत्याह
 ॥ इवां सर्वपुष्पाणां दत्वा र्घ्यं पूजं जलिं ॥ सकृदु सुमोदके नार्घ्यं दत्वा इवां सर्वपुष्पाणां पूजं मंजलिं दत्वा उपतिष्ठेतेति
 गतेन संबधः ॥ ३ ॥ उपस्वानमोदा रूपं देहियशो देहि न गं न ग व ति देहि मे ॥ पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वा कामांश्च देहि मे
 विनायकोपस्वानेन गवन्तिह ॥ ३ ॥ ततः शुक्लांबरधरः शुक्लमाल्या उलेपनः ॥ ब्राह्मणान् नोजयेद्दद्यात् वस्त्रयुग्मं
 गुरोरपि ॥ ततो निषेकानंतरं यजमानं शुक्लांबरधरः शुक्लमाल्या उलेपनो ब्राह्मणान् नोजयेत्तथा शक्तिं ॥ गुरवेष्क
 ताध्ययनसंपन्ना यष्टवस्ते विनायकस्तपनविधिज्ञाय वस्त्रयुग्मं दद्यात् ॥ अपि शब्दात्तथा शक्तिं दक्षिणां विना
 यकोद्देशेन ब्राह्मणेभ्यश्च ॥ ३ ॥ तत्रायं प्रयोगक्रमः ॥ चउर्निर्ब्राह्मणेः सार्धं उक्तं उद्धरणं गुरुर्न द्रासनं रचनानंतरं
 तसंनिधौ विनायकं तज्जनती चोक्तं मंत्राभ्यां गंधपुष्पादिभिः समन्यर्च्यं च रुद्रपयित्वा न द्रासनोपविष्टस्य यजमान
 स्पुष्पादवाचनं कृत्वा चउर्निः कलशैरनिषिच्य शिरसि कृत्वा च रुद्रो मं विधाया निषेकशालायादिद्विंशदिक्या
 लेन्यो बलिंदद्यात् ॥ यजमानस्तस्मान्नां रं शुक्लमाल्यांबरधरो गुरुणा सहितो विनायको बिकान्या उपहारं दत्वा शि

रसात्सुमिगत्वारक्तकुसुमोदकेन अर्घ्यं दत्त्वा हर्वा स र्षप पुष्पाणां अंजलिं दत्त्वा विनायक मन्त्रिकां चोपनिष्टेत् गुरु रु
 पहार शेष शर्पे कृत्वा च त्वरे विदध्यात् ॥ अन्तरं ॥ वस्त्र युग्मं दाक्षिणां ब्राह्मण भोजनं च दद्यादिति ॥ ॥ इति विना
 यक स्तवन विधिः ॥ अस्यैव विनायक स्तवन स्योक्तोपसंहारेण संयोगांतरं दर्शयितुमाह ॥ एवं विनायक पूज्य ग
 हांश्चैव विधानतः ॥ कर्मणां फलमाप्नोति श्रीयं चाप्नोत्युत्तमां ॥ एवं उक्ते तत्प्रकारेण विनायक संस्तव्य कर्मणां फलमा
 विद्मो नाप्नोति इत्युक्तोपसंहारः ॥ संयोगांतरमाह ॥ श्रियं चोक्तं एतममाप्नोति ॥ इति श्रीकामश्रवणेनैव विधानेन विना
 यक पूजयेदित्यर्थः ॥ आदित्यादिग्रहपीडोपशान्तिकामस्य लक्ष्म्यादिकामस्य च ग्रह पूजा कला विधास्यन् ग्रह पू
 जा कला विधास्यन् ग्रह पूजा मुपक्षियति ॥ ग्रहांश्चैव विधानत इति ग्रहानादित्यादीन् वक्ष्यमाणेन विधिना संस्तव्य
 कर्मणां सिद्धिमाप्नोति श्रियं चाप्नोति ॥ ॥ ॥ नित्यकाम्य संयोगानाह ॥ आदित्यस्य सदा पूजा तिलकं स्वामिनस्तथा
 महागणपते श्वैव कर्त्तव्यं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ आदित्यस्य न गवतः सदा प्रतिदिवसं रक्त चंदन कुसुमादिभिः पूजां
 कर्त्तव्यं स्कंदस्य महागणपते श्वनित्यं पूजां कर्त्तव्यं सिद्धि मोक्षं आत्मज्ञानदारेण प्राप्नोतीति नित्य संयोगः ॥ आ
 दित्यस्कंद महागणपतीनां अन्यतमस्य सर्वेषां वा तिलकं स्वर्णनिर्मितं रूप्यादिनिर्मितं वा कर्त्तव्यं सिद्धिमिति लि
 षितामाप्नोति तथा च क्षुषीचेति काम संयोगः ॥ ॥ इति गणपतिकल्पः ॥ ॥ ग्राहांश्चैव विधानतः कर्मणां फ
 लं सिद्धिः श्रीश्च फलमित्युक्तं ॥ इदानीं फलान्तराण्याह श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रह यज्ञं समाप्नोति ॥ दद्याद्युः पु
 माप्नोति श्रियं चाप्नोत्युत्तमां इत्यनेन ग्रह पूजायाः कर्मणां म विद्मो न फल ॥ १

५८

शिकामो वा तथैवाभिचरन्तपि श्रीकाम इति पूर्वोक्त स्यात्तु वादः ॥ शान्तिकाम आ पड पशान्तिकामः ॥ सस्यादिदृष्ट्यर्थं
 वर्षणं हृष्टिः ॥ आद्युरयमृत्यु जयेन दीर्घकाल जीन पुष्टिरनवद्यश ॥ रीरत्वमेता कामयत इति दृष्टियुः पुष्टिकाम एते श्री
 कामादयो ग्रह यज्ञं ग्रह पूजां समाचरेयुः ॥ तथा अभिचरन्तपि अदृष्टोपायेन परपीडा अभिचारस्तत्कामश्च ग्रह यज्ञं
 समाचरेत् ॥ ॥ ग्रहानाह ॥ सूर्य सोमो मही पुत्रः सोम पुत्रो वृहस्पतिः ॥ शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहा स्म
 ताः ॥ एते सूर्यादयो नवग्रहाः ॥ ॥ ग्रहाः पूज्या इत्युक्तं किं कृत्वेत्याह ॥ ताम्रका स्फुटिका इत्युक्तं चंदनात् स्वर्णका
 हुनौ ॥ रजतादायसुः सीमात्को स्यात्कायाग्रहाः क्रमात् ॥ स्ववर्णैर्हापटे लेख्या गंधं मंडलकेषु वा ॥ सूर्यादीनां मू
 र्त्तयस्तान्नादिनिर्यथा क्रमं कार्याः ॥ तदलाना वेस्ववर्णैर्वर्णकैः ॥ पटे लेख्याः मंडलेषु गंध चंदनादिनिर्यथा वा
 र्णलेख्या इत्यन्वयः ॥ हितुजत्वादिविशेषो षष्ठ्यपुरणोक्तो दृष्टव्यः ॥ यथाह ॥ पद्मासनः ॥ पद्मकरः ॥ पद्मगर्जसम
 फतिः ॥ समाश्वः ॥ समरज्जश्च हितुजः स्यात्सद्वारविः ॥ १ ॥ श्वेतं श्वेतावरधरोदशाश्वः श्वेतानुषणः ॥ गदापाणिद्विबा
 ऊश्च कर्त्तव्यो वरदः शक्ती ॥ २ ॥ रक्तमाल्यावरधरः शक्तिश्च लगदाधरः ॥ चतुर्भुजो मेघगमो वरद स्याद्दशसुतः ॥
 ३ ॥ पीतमाल्यावरधरः कर्णिकारसमदृतिः ॥ रव ऊर्ध्वगदापाणिः सिंहस्तोवरदो बुधः ॥ ४ ॥ देवदेत्यगुरुतद
 त्पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ ॥ दंडिनो वरदौ कार्यौ साक्षस्त्रकमंडलौ ॥ ५ ॥ इंदुनीलघनः ॥ श्रुतीवरदो गृध्रवाहनः ॥ बाणवा
 णासनधरः कर्त्तव्योर्कः सुतः सदा ॥ ६ ॥ करालवदनः रव ऊर्ध्वगदापाणिः प्रदः ॥ नीलसिंहासनस्त्वश्वरा ऊरत्रप्र
 शस्यते ॥ ७ ॥ धूम्रादिबाहवः सर्वगदिनो विकृताननाः ॥ गृध्रासनगतानित्यं केतवस्युः वरप्रदाः ॥ ८ ॥ सर्वकिरी

दिनः कार्याग्रहालोकहितावहाः सांगुलेनोद्धिताः सर्वशतमष्टोत्तरं सदा ॥ १० ॥ एतेषां स्थापनदेशश्च तत्रैवोक्तः
 मध्ये उभास्करं विद्याद्वौ हितं दक्षिणेन तु उत्तरेण गुहं विद्यात्तु धर्मोत्तरेण तु ॥ ११ ॥ पूर्वोत्तरेण विद्यात्तु
 दक्षिणे पूर्वके पश्चिमेन शनिं विद्यात्तु दक्षिणे पश्चिमे ॥ १२ ॥ पश्चिमोत्तरेण केतुं न स्थापयेत्तु सुकृतं तु वैरि
 ति ॥ १३ ॥ पूजाविधिमाह ॥ यथा वर्णं प्रदेयानि वासांसि कसुमानि च ॥ गंधांश्च वलयश्चैव धूपोदपश्च गुग्गुलुः ॥
 कर्तव्यो मंत्रचतुश्चरवः प्रतिदेवतं ॥ यथा वर्णं यस्य ग्रहस्य वर्णस्तद्वर्णानि वस्त्रगंधधूपानि देयानि
 वलयश्च धूपश्च सर्वे न्योगुगुलोदेयः ॥ चरवश्च प्रतिदेवतमग्निप्रतिष्ठापनान्वाधानादि पूर्वकंचतुरश्वतुर
 मुष्टीन निर्वयति ॥ अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिना कार्याः ॥ अनंतरं सुसमिधे श्राविधमधानाद्याधारांतं
 कर्मकृत्वा आदित्याद्यहो न यथाक्रमं वक्ष्यमाणमंत्रैर्वक्ष्यमाणाः समिधो वक्ष्यमाणप्रकारेण कृत्वा च
 रवो होतव्याः ॥ १४ ॥ मंत्रानाह ॥ आकृष्टेन इमं देवा अग्निमूखादिवः ॥ ककुत् ॥ उधुधुस्वेति च रचो यथा सं
 रं प्रकीर्तिताः ॥ इदं स्यते अति यदयं स्तथैवान्तात्परिश्चतः ॥ शंभो देवी स्तथा कांठात्केतुं क एव न्ति मास्तथा
 आकृष्टेन रजसा वर्तमान इत्यादयो न वमंत्रा यथाक्रमं आदित्यादीनां वेदितव्याः ॥ इदानीं समिध आह ॥ अ
 कः पलाशाखदिरत्वया मार्गे थपिप्यलः ॥ उडुवरः शमी इवाकृशाश्च समिधः क्रमात् ॥ अकः पलाशादयो य
 थाक्रमं सूर्यादीनां समिधो न वन्ति ॥ तश्च मार्गः अतः श्रावः सत्वचः प्रादेशमात्राः कर्तव्याः ॥ १५ ॥ किंच ॥ एकैक
 स्पाष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ॥ होतव्या मधुसर्पिन्या दध्वाक्षीरेण वायुतः ॥ आदित्यादीनां एकैकस्यापि अ

पार्थ

अष्टशतसंख्या अष्टाविंशति संख्या वा यथा संनवं मधुना सर्पिषा दध्वाक्षीरेण वायुतः अक्ता अर्कादि स
 मिधो होतव्याः ॥ इदानीं नो जना न्याह ॥ गुडोदनं धाय संचरं विष्णुं क्षीरषाष्टिकं ॥ दध्वादनं हविष्मूर्णं मांसं चि
 त्वा न्नमेव च ॥ दद्यात्तद्वत्क्रमादेतद्विजेत्यो नो जने बुधः ॥ गुडमिश्रमोदनं गुडोदनं ॥ पायसं क्षीरेण ॥ हविष्मूर्ण
 न्यादि ॥ क्षीरषाष्टिकं ॥ क्षीरमिश्रः षाष्टिकोदनः ॥ दध्वादनः दधिमिश्रोदनः ॥ हविर्होदनः ॥ चूर्णतिलचूर्णं ॥ ३
 मिश्रोदनः ॥ मांसं नक्षत्रमांसं मिश्रोदनः ॥ चित्रोदनो नाना वर्ण उदनः ॥ एतानि गुडोदनादीनि यथाक्रममादि
 त्याद्यहो नो जना र्थं विजेत्यो ब्राह्मणेन्यो दद्यात् ॥ ब्राह्मणसंख्या यथा वित्तवं द्रष्टव्या ॥ गुडोदनाद्यजावे
 उ यथा ज्ञानमोदनादि ॥ पादप्रक्षालनादिविधि पूर्वकं सकृत् सन्मानधुरस्मरं दद्यात् ॥ ४ ॥ दक्षिणमा
 ह ॥ धेनुः शंखस्तथानडुान् देमं वा सोहयस्तथा ॥ कृष्णा गौरा यसं स्वाग एत्वा वैक्षेणाः स्मृताः ॥ धेनुर्दो ग्नीशं ॥ ५
 खस्तथानडुान् नारसहो वजीवर्हः ॥ हेमसुवर्णवासः पीतं हयः पादुरः ॥ कृष्णा गौ आ यसं अत्रादि स्वागः
 प्रसिद्धः ॥ एते धेनवा यथाक्रमं आदित्याद्यहो नो ब्राह्मणानां दक्षिण स्मृताः ॥ उक्ता मन्वादिभिः एतच्च
 संनवे सति अ संनवे उ यथा ज्ञानं ॥ शक्तितो न्यदपि किंचिद्देयं ॥ ६ ॥ शान्तिकामेना विप्रोषेण सर्वप्रहाः पू
 जयितव्याः ॥ इत्थं कृतं तत्र विशेषमाह ॥ यस्य यश्च यदा उः स्वः सतं यन्नेन पूजयेत् ॥ ब्राह्मणेषां वरोदतः पूजि
 यिष्यथा ॥ यस्य पुरुषस्य यो ग्रहो यदा उः स्वोष्टमस्तान् स्थितः सतं ग्रहं तदा यत्नेन पूजयेत् ॥ यस्मा देवा ग्रह

णं ब्राह्मणं पूर्ववरोदयः पूजिताः संतो ह्यथ मिष्टप्रापणेनानिष्टनिरसनेन पूजयितारं पूजयिष्यथेति ॥ ३ ॥ अवि-
 शेषेण विज्ञानधिकृत्य शान्तिकपौष्टिकादीनि कर्माणि उक्ता नित्यानि विषेकगुणयुक्तस्य राज्ञो विशेषेण अधिकार-
 तिदर्शयति ॥ ग्रहाधीनानरेन्द्राणां मुख्याः पतनानि च ॥ नावानावौ च जगत्समात्सृज्यतमाग्रहाः ॥ नरेन्द्राणामभिधिक-
 रत्रिधाणां ग्रहाः पूज्यतमाः ॥ अनेनान्येषामपि पूज्या इति गम्यते ॥ उभयत्र कारणमाहा प्राणिनामभ्युदयविनिपाता-
 ग्रहाधीनायस्मात्तस्मादधिकारिभिः पूज्याः ॥ किंच जगतश्च स्वावरजंगमात्मकस्य नावानावौ च त्वयि निरोधो ग्रहा-
 धीनौ तत्र यद्येते पूजिताः ॥ तदा स्वकालउत्पत्तिनिरोधौ नवनोन्यथोत्पत्तिमयेनोत्पादो काले निरोधश्चाजगदी ॥
 श्वरत्वात् नरेन्द्राणां तद्योगक्षेमकारिणां पूजा तमाग्रहा इति तेषां विशेषेण शान्तिकाषधिकारधिकारः ॥ तथा च गौत-
 मः ॥ न उराजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति ॥ राजानमधिकृत्य वर्णानां श्रमांश्च न्यायतो निरक्षेत च तत्रैतान् धामो-
 क्ता यथेदित्यादीन् कांश्चिदमनुष्काया निचदैवोत्पातचिंतकाः ॥ प्रकृत्युस्तान्यादित्यतो तदधीनमपि ह्येके योग-
 क्षेमं प्रति जानइति शान्तिकपौष्टिकादिथधिकारा उष्टानहेतुमनिधाय शान्तिपुण्याह स्वस्त्ययनपुण्यमंगलसंयु-
 क्तान्याभ्युदयकानि विधेयस्तानानि चारविषदृष्टियुक्तानि च शास्त्राग्नौ कथ्यदिति शान्तिकादीनि दर्शितानि ॥
इति ग्रहशान्तिप्रकरणं ॥ ॥ साधारणानृदस्वधर्मा उक्ते दानी राज्यानिषेकादिगुणयुक्तस्य ग्रहस्वविशेष-
 स्थधर्मा नाह ॥ महोक्ताहः स्तूललक्षः कृतज्ञो दृष्टसेवकः ॥ विनीतः सत्वसंपन्नः कुलीनः सत्यवाकशुचिः ॥ अदीर्घस्त-

६०

तस्मृतिमान्द्रुद्रोपुरुषस्तथा ॥ धार्मिको व्यसनश्चैव प्राज्ञः श्वरो रदस्य चित् ॥ स्वरं ध्रुवो गाम्भीक्ष्ण्यं दंडनीत्यां तथैव च
 विनीतस्त्वयवार्तायात्रयं चैव नराधियः ॥ पुरुषार्थसाधनकमरिजे ध्यवसाय उक्ताहः ॥ महाउक्ताहो यस्य समहोक्ता-
 हः ॥ स्तूललक्षः बहुदीर्घार्थदर्शी ॥ परकतोपकारपकारौ न विस्मरतीति कृतज्ञः ॥ दृष्टसेवकः ॥ तपोज्ञानादिदृ-
 क्षानां सेवकः ॥ विनयेन युक्तो विनीतः ॥ विनयशब्देन विरुद्धः पूर्वोक्तस्मात्तकधर्मकलाप उच्यते ॥ न संशयप्रपद्येत
 नाकस्मादप्रियंच देदित्यादिनोक्तः ॥ सत्यसंपन्नः ॥ संपदापदाहर्षविकाररहितः मातृतः पितृतः श्वानिजनवानूक-
 लीनः सत्यवदनशीलः ॥ शुचिर्ब्रह्मन्पतरशौचयुक्तः ॥ अदीर्घसूत्रः ॥ अवश्यकार्याणां कर्मणा मारुते प्रारब्धा-
 नां समाप्तो यो न विलंबते असावदीर्घसूत्रः ॥ अवगतार्थादिस्मरणशीलः ॥ स्मृतिमान्द्रुद्रः ॥ असकृण्वेषी
 अपरुषः परदोषकीर्तनः ॥ धार्मिको वर्णाश्रमधर्मान्वितः ॥ न विद्यते व्यसनानि मस्यासा च व्यसनः ॥ व्यसनान्या-
 षादश ॥ यथाह मनुः मृगयाद्यादिवास्वप्नः पचेवादः स्त्रियो मदः ॥ चौर्यत्रिकं दृथाद्याचकां मजो दशजोगणः ॥ ये
 श्रुत्यां साहसं द्रोहं ईर्ष्यासूयाप्यहंषणं ॥ वाक्दंडजं च पाशं क्रोधजोपि गणोष्टक इति ॥ तत्र समकष्टतमानि
 यथाह ॥ पानमहाः स्त्रियश्चैव मृगयाचयथाक्रमं एतत्कष्टतमं विद्यात्तच्च उक्तं कामजोगणे ॥ दंडस्य यातनं ॥
 चैव वाक्पाशार्थहृषणे ॥ क्रोधजोपि गणे विद्यात्तच्च उक्तं कामजमेकमेतत्तत्र पंसदेति ॥ प्राज्ञो गंभीरार्थाव-
 धारणाक्षमः ॥ श्वरो निर्णयः ॥ रदस्य चित् ॥ गोपनीयार्थगोपनचतुरः स्वरं ध्रुवो गाम्भीक्ष्ण्यं दंडनीत्यां तथैव च

वेशधारशैथिल्यंतस्वरंधंतस्यगोसाप्रच्छादयिता। आन्वीक्षिक्यामात्मविद्यायांदंडनीत्यामर्थयोगहेमोपयो
 गिनो। वार्त्तायांक्षुषिवाणिज्यपशुपालनरूपायांधनोपचयहेतुनूतायां। त्रयोसंग्युः सामारव्यायांविनीत।
 सन्नदनिज्ञेप्रावीणानीतः यथाहमनुः। वैविद्येन्यः स्त्रयीविद्यातदंडनीतिंचतद्विदः। आन्वीक्षिकीचात्मविज्ञो
 वार्त्तारिन्ताश्वलोकतइति। नराधियोराज्यानिषिक्तः स्यादिति संबंधः॥३॥ एवमनिषेकगुणयुक्तस्यांतरंगान्
 धर्माननिधायेदानीं बहिरंगानाह॥ समन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान्स्त्रिरान्श्रवीन्। तैः सार्धं चिंतयेत्
 ज्यविप्रेणाथततः स्वयं। महोऽसाहादिगुणयुक्तो राजा मन्त्रिणः। कुर्वीत कथं नूतान् प्राज्ञान्दित्तादितविवे
 ककुशलान्मौलान्स्त्रववंशपरंपरायातान्स्त्रितान्महत्पिहर्षविषादस्थानेविवेकाररहितान्श्रुचीन्ध
 र्माथकामनयोपधाश्रुधान्तेच समाष्टौ वाकार्यः। यथाहमनुः। मौलान्शास्त्रविदः श्रान्लज्जलक्ष्मणान्क
 लोद्भवान्। सचिवान्समचाष्टौ वाकवीत सुपरिहितान्। इति एवमन्त्रिणा पूर्वकृत्वा तैः सार्धं राज्यसंधिविश
 हादिकार्यंचिंतयेत्। समस्तैर्वसैश्चा अनंतरं तेषामनिप्रायज्ञात्वासकलशास्त्रार्थविचारकुशलेन पुरोहि
 तेन सह कार्यं विचिंत्य ततः स्वयं बुद्ध्या कार्यं विचिंतयेत्॥४॥ कीदृशां पुरोहितं कुर्यादित्याह। पुरोहितं च
 कुर्वीत देवज्ञमुदितोदितं। दंडनीत्यां कुशलं अथवांगिरसे तथा पुरोहितं च सर्वेषु दृष्टा दृष्टार्थेषु कर्मसु पु
 रोहितं दानमानसत्कारैरात्मसंबंधां कुर्यात्। कथं नूतनं देवज्ञं ग्रहो। त्यातंतत्तमना देवेदितारं। उदितोदितं विद्या

निजनाउष्टानादिनिरुदितैः शास्त्रोक्तैः उदितं समुद्धं दंडनीत्यां अथवांगिरसे च शास्त्रादिकर्म
 णि॥५॥ श्रोतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्दृष्ट्या देवज्ञत्विजः। यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान्। श्रोताग्निहोत्रादिस्म
 र्त्तोपासेनादिक्रियानुष्ठानसिद्ध्यर्थं नृत्विजो दृष्ट्या तयज्ञांश्च राजसूयादीन् विधिवत् यथाविधानं नृरिदक्षिणान्
 कुर्यादेव॥६॥ किंच नो गांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वस्त्रनिविधानि च। अक्षयोयं निधीराज्ञं यद्विप्रेषु पपादितं। ब्राह्म
 णेभ्यो नो गान्मुखानितस्माधनदारेण दद्यात्। वस्त्रनिचमुवर्णरूपं नृप्रभृतीनि विविधानि नाना प्रकाराणि यस्मा
 देष राजा मक्षयो निधिः शो वधिः यद्ब्राह्मणेभ्यो दीयते। साधारणधर्मत्वेन दानप्रसौ सत्यां राज्ञां दानप्राधान्यप्रति
 पादनार्थं पुनर्वचनं॥७॥ अस्कन्तमव्ययं चैव प्रायश्चित्तैरहृषतं। अग्नेः सकाशात् विप्राग्नौ हुतं श्रेष्ठमिदं च
 तैः। अग्नेः सकाशात् अग्निसान्निध्यात् नृरिदक्षिणात् राजसूयादेरहितं॥ प्रायश्चित्तैरहृषितं प्रायश्चित्ताया सरहि
 तं॥८॥ वस्त्रनिविप्रेभ्यो दद्यादित्युक्तं कथापरिपाद्या दद्यादित्याह। अलज्जमीदेहर्मेण लज्जयते न पालयेत्। पा
 लतं वर्धयेत्नीत्याहृदं पात्रेषु निक्षिपेत्। अलज्जलाना यधर्मशास्त्रोत्सारेण यतेत लज्जयते न पालयेत्। पाल
 तं रक्षितं नीत्या वणिक्यथादिकथा वृद्धिनयेत्। वृद्धिं च पात्रेषु विधेषु धर्मार्थकामपात्रेषु निक्षिपेत् दद्यात्॥९॥
 पात्रे निक्षिप्य किं कुर्यादित्याह। दत्त्वा नृमिनिबंधं च कृत्वा लेख्यं उकारयेत्। आगामिन इत्युपतिपरिज्ञानाय पार्थि
 वः। यथोक्तविधिना नृमिदत्त्वा स्वत्वनिवृत्तिं कृत्वा निबंधं वा एकस्य नाडं नरकस्य इत्यंतो रूपका एकस्य पर्वण नर

कस्येयंतिपर्वणानि इतिवानिबन्धकत्वात्तेख्यंकारयेत्। किमर्थं आगामिन एष्यतेयेन दाः साधवो नृपतयो नृपत
यस्तेषामनेन दत्तं अनेन प्रतिगृहीत इति परिज्ञानाय। पार्थिवो नृपतिरनेन नृपतेरेव नृमिदाने निबन्धदाने वाधि
कारो न नोगपतेरिति दर्शितं॥ २॥ लेख्यंकारयेदित्युक्तं कथंकारयेदित्याहः पटेताम्रपदे वापि स्वमुद्रोपरि
चक्षितं। अनिलेख्यात्मनो वंशान् आत्मानं च महीपतिः। प्रतियह्यपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनं। स्वहस्तकालसं
पन्नं शासनं कारयेत्स्विरं। कार्पासिके पटेताम्रपटेताम्रफलके वा। आत्मनो वंशान् प्रतियतामहपितामहपितृ
नृबज्रवचनस्यार्थवत्वात्। वीर्यवंशान् प्रतियतामहपितामहपितृनृबज्रवचनस्यार्थवत्वात्। वीर्यवंशं श्रुता
दिगुणेः पवर्णनपूर्वकमनिलेख्यात्मानं च शब्दात्प्रतिगृहीतारं प्रतियह्यपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनं चानिलेख्यप्रति
गृह्यत इति प्रतियह्ये निबन्धनतस्य रूपकादिपरिमाणं दीयते इति दानं क्षेत्रादितस्य छेदः। विद्यते अवबिभेनेति
वेनादो नद्याघाटो निवर्त्तनपरिमाणं च तस्योपवर्णनं। अमुकनद्यादक्षिणतोयं ग्रामः क्षेत्रं वा पूर्वतो मुकग्रामस्य एता
वन्निवर्त्तनमित्यादिपरिमाणं च लेख्यमेव। आघाटकस्य नदीनगरवर्त्मादिसंचारित्वेन नृमे नृनाधिकं नावसंनवा
ततन्निवृत्त्यर्थं स्वहस्तेन स्वहस्तलिखितेन मत्तं मे मुकपुत्रस्य यदब्रुव परि लिखितमित्यनेन संपन्नस्य युक्तं कालेन च
द्विविधेन शक्यं कृपातीत संवत्सररूपेण च दानकालेन च दस्योपरागादिना संपन्नं स्वमुद्रया गुरवराहदिरूपोपरि ब
हिः चिह्नितं कितं स्वरं दृढं शासनं। शिष्येन विष्यते नृपतयो नेन दानात् श्रेयो उपात्तं। नमिति शासनं कारयेत्

६२

दिपतिर्न नोगपतिः। संधिविग्रहादिकारणाननचित्। यंन केन संधिविग्रहकिरीत्रनवेद्यस्तस्य लेखकः। स्वयं रा
ज्ञा समादिष्टः स लिखेदज्ञशासनमिति स्मरणं। दानमात्रेणैव दानफलं सिद्धे शासनकरणेनैव नोगानि वृद्ध्या
फलातिशयार्थं॥ ३॥ इदानीं राज्ञो निवासस्थानमाहरम्य पश्यामाजीवजागलदेशमावसेत्। तत्र उर्गालि कुर्वी
त जनको राजात्मगुप्तये। रम्यरमणीयं अशोकचपकादिभिः। पराव्यं पशुपत्यो हितं पशुवृद्धिकरं जीआव्यमुप
जीव्यकंदमूलफलपुष्पादिभिः। जागलं यद्यप्यत्योदकतरुपर्वतो देशो जागलः तथाप्यत्र सजलतरुपर्वतो देशो
जागलराष्ट्रो नानिधीयते। तद्देशमावसेत्। तत्रैवं विद्ये देशे जनानां कोशस्य सुवर्णदिरात्मनश्चरक्षणार्थं उर्गं कर्त्तुं
मिति। उर्गं कर्त्तुं विद्विधं। यथाह मनुः। ध्वजं गमिही उर्गं मृत् उर्गं वार्द्धमेव चान्न रंगं गिरि उर्गं च समाश्रित्यावसेत्पुर
मिति॥ ४॥ किंच तत्र तत्र च निष्ठातान ध्वजान् कुशान् नृसुचीन्॥ प्रकृत्या दायकं मतिवापकं सुचोद्यतान्। त
त्र तत्र धर्मार्थं स्त्रादिषु अध्वजान् योग्यान् अधिकारिणः प्रकृत्या निमित्तं जीतनीचान्तीषु चेषु कर्मसु इति। की
दृशान् निष्ठातान् अनन्यव्यापारान् कुशान् तत्र ध्यापारं च उरान् सुचीन् उचविधोपधाषु धान्। आयकर्मसु
सुवर्णदिरात्मनि स्थानेषु व्ययकर्मसु सुवर्णदिदानस्थानेषु चोद्यतान् अनलग्रान् च शब्दान् ज्ञात्वा दिगुणयु
क्तान्॥ ५॥ उक्तं च॥ प्राकृत्यमुपधाषु छिरप्रमादो नित्युक्ता। कार्येषु व्यसनाभावः स्वामिन्नक्तिश्च योग्यता इति
॥ ६॥ नोगाश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वस्त्रनिविविधानि च। इति सामान्येन स्वस्य दानफलमुक्तं इदानीं नृपाणां विक्रमा
र्जितस्य दाने फलातिशयमाह। नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्वर्णार्जितं। विप्रेभ्यो दीयते दानं प्रजापत्यश्चानय

आ

सदा। तास्मादुक्तं तरोधर्मो नृपाणां विद्यते य इति जितं इत्यं विप्रेन्यो दीयते यच्च प्रजा न्योऽनयप्रदानं।
रणाजितं देयमित्युक्तं इत्यार्जनायरणे प्रवृत्तस्य विपश्चिरपि सन्नवतीति न धर्मो नाप्यर्थ इति ततो निवृत्तिरे।
वश्रेयसीत्यशेयसीत्यत आह॥ य आह वेषु वध्यते नृम्यर्थमयराड्युरवाः॥ आकटैरायुधैर्याति ते स्वर्गयो
गिनो यथा। ये नृम्यर्थमाह वेषु प्रवृत्ता अपराड्युरवा अनिमुरवा वध्यं ते मायं ते ते स्वर्गं याति। योगान्यासरताय
था। यद्याकटैरविषदिधादि निरायुधैर्यो हारो न वेति॥ ४॥ किंच॥ पदानि कउउत्पानि न ग्रेषु विनिवर्ति
नां। राजा सुकृतमादत्ते हतानां विनिपलायिनां स्ववले उकरि उरगं रयपदातिषु न ग्रेषु विनिवर्तिनां। पर
वला निमुरवा पायिनां पदानि कउउत्पानि अश्वमेधउत्पानि। विपर्यये दोषमाह। विपलायिनां पराड्युरवा
नाराजा सुकृतमादत्ते॥ ५॥ अपि च। तवाहं वादिनं कीवं निर्देति परसंगतिं। न ह न्यादि निवृत्तं च युद्धप्रे
क्षणकादिकं। तवाहमिति यो वदीतीति तं कीवं न पुंसकं। निर्देति निरायुधं। यरसंगतं अन्येन सह युध्य
मानं। विनिवृत्तं युद्धादि निवृत्तं युद्धप्रेक्षणको युद्धदशी तं न ह न्यादिति संबध्यते। आदिग्रहणत्वं यश्च
सारथ्यादीनां ग्रहणं यथाह गौतमनन दोषो हिंसाया माह वेत्त्यत्र यश्च साथ्यानां युधकृतां जलिप्रकीर्ण
केशपराड्युरवोपविष्टस्त्वल्लुह्यारूढ इत गो ब्राह्मणवादिभ्य इति। तथा शखोप्याह। न पानीयं पिवंतं न नु
जानंतो पानं न हौमुचंतं नावर्माणं सवर्माणं। न स्त्रियं न करेणुं न वाजिनं न सारथ्यं। न हतं न ब्राह्मणं न राजानमरा
जाह न्यादिति॥ ६॥ कतरश्चः समुच्चाय पश्येदायव्यौ स्वयं। व्यवहारंस्ततो ह्यस्मात्त्वानुजीत कामतः॥ कतर

इति

क्षः पुरस्यात्मनश्चरक्षां विधाय प्रतिदिनं प्रातःकृत्वा स्वयमेवायव्ययोपश्येत्॥ ततो व्यवहारान्दृष्ट्वा मध्याह्न
कालस्मात्वा कामतो यथा रुचिर्नृजीत॥ ७॥ हिरण्यं व्याप्तानी तं नांडागारेषु निक्षिपेत्। पश्येच्चारान् ततो ह
तान् प्रेषयेन्मंत्रिसंगतः। तदनंतरं हिरण्यादिकं व्याप्तैर्हिरण्यादिकानयननियुक्तैरानी तं स्वयमेव निरीक्ष्य
नांडागारेषु निक्षिपेत्। ततश्चारान् स्पृशान् प्रत्यागतान् ये पराजयं तान् परिज्ञानाय परिब्राजकतापसादि
रूपेण गूढचारिणः प्रेषिताः स्ताहृष्टा कचिन्निवेशयेत्। तदनंतरं हतान् पश्येत्। हतान् पश्येत्प्रकटमेव राजा त
रं प्रतिगतागतमाचरति। ते च त्रिविधाः। निस्पृष्टार्थाः सदिष्टार्थाः शासनहस्ताश्चेति। तत्र निस्पृष्टार्था राज
कार्याणि देशकालोचितानि स्वयमेव कथयितुं क्षमाः। उक्तमात्रे परस्मै निवेदयंतिते सदिष्टार्थाः। शास
नहस्तास्तुराजालेषु हारिहारिणः तान् पूर्वप्रेषितान् आगतान् मंत्रिसंगतः सन् पश्येत्तदृष्ट्वा तद्वर्त्तमाना कल
प्यपुनः प्रेषयेदिति॥ ८॥ ततश्चैरविहारी स्यात् मंत्रिनिर्वासमागतः। वलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिंत
येत्। तदनंतरं पराक्षे सैरयथेष्टं एककोऽन्तः पुरविहारी स्यात् मंत्रिनिर्वा विष्वासिनिः कलाकशलेः परि
हासवेदिनिः परिहृतस्त्रीनिश्चरूपयौवनवैदग्ध्यशालिनीनिः। युक्तवात्तविहारे चैव स्त्रीनिरंतः पुरेः सह
विहृत्य च यथा कामं पुनः कार्याणि चिंतयेत्॥ इति मंत्रस्मरणात्। ततो विशिष्टैर्वस्त्रैश्च सुमविलेपनालंकारै
रलंकृतो हस्यश्वरथपदातिवला निहृष्टा सेनान्यसेनापतिना सह तत्क्षणादि देशकालोचितं चिंतयेत्॥

॥**ब॥** संध्यामुपास्य शृणुयात् चाराणं गूढनाषितं गीतं नृत्यं च संजीतपमे स्वाध्यायमेव वा । ततः सायंकाले संध्यामुपास्य सामान्येन प्राप्तस्यापि पुनर्वचनं कृत्वा कुलत्वादविस्मरणार्थं । अनंतरं ये पूर्वदृष्टाः कचिच्छाने निवेशिताः तेषां चाराणं गूढनाषितं अतर्वैशमनिशस्त्रपाणिः शृणुयात् । ततश्च संध्याचोपास्य शृणुयादंतर्वैशमनिशस्त्रचतुः । रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च वेष्टितमिति । ततो नृत्यगीतादिभिः किंचित्कालं क्रीडित्वा कक्षांतरं प्रविश्य संजीतं । गत्वा कक्षांतरं त्वन्यसमनुज्ञाप्य तं जनं । प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीतिरंतः । सुरंसहेति । ततो विस्मरणार्थं यथाशक्ति स्वाध्यायं पठेत् ॥**ब॥** संविशेत्त्रयघोषेण प्रतिबुध्येत यथेव च । शास्त्राणि चिंतयन् ह्यध्यासर्वकर्तव्यतां तथा । तदनंतरं त्रयशंखादिघोषेण संविशेत्स्वप्नात् । तथैव त्रयघोषादिभिः प्रतिबुध्येत् । प्रतिबुध्या च शास्त्रविद्भिः विश्वासिभिः सह एकाकी वा पश्चिमे यामेशास्त्राणि चिंतयेत् । सर्वकर्तव्यतां च सर्वकार्याणि च एतच्छस्त्रं प्रत्युच्यते अश्वस्तः पुनः सर्वकार्येष्वन्यनियोजयेत् । यथाह । एतद्वृत्तं समातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः । अश्वस्तः सर्वमेवं त्रिमुख्ये निवेशयेदिति ॥**ब॥** प्रेषयेच्च तत्पश्चरान् स्वेष्वन्येषु च सादरान् । रुत्विक्पुरोहिताचार्यैश्च शीर्जिरनिनंदितः । दृष्ट्वा ज्योतिर्विद्यादद्यात् । प्राकाचनं मही । नैवेशिका निचतलः श्रोत्रियाणां गहाणि च । अनंतरं तत्र स्तुतुं एव विश्वस्तान् चारान्दानमानसत्कारः पूजितान् स्वेषु सामंतारविचेकादिषु अन्येषु च महीपतिषु प्रेषयेत् । ततश्चैषिणपरिज्ञा

६४

नाय । ततः प्रातः संध्यामुपास्य ग्रिहोन्नतत्वा पुरोहितं त्रिगाचार्यादिभिः शशीर्जिरनिनंदितो ज्योतिर्विदो दृष्ट्वा तेन्य । श्वग्रहादिस्तिविदिता शान्तिकादीनि च पुरोहितायादिश्य वैद्यं श्वदृष्ट्वा तेन्यश्च शरीस्तिविनिवेद्य प्रतिविधानं चादिश्य गांधोर्षीकाचनं महीनैवेशिकानि विवाहोपयोगिनिकन्यालंकारादीनि गृहाणि च सुधाधवलितानीनि श्रोत्रियेभ्यो धीतवेदेभ्यो दद्यादिति प्रत्येकं संबध्यते ॥**ब॥** किंच ॥ ब्राह्मणेषु क्षत्रीयैश्च जित्तः क्रोधनोरिषु । स्याद्भजानृत्यवर्गेषु प्रजासु च । यथापिता ॥ ब्राह्मणेषु धिदिपश्चपि क्षत्रीयैश्च मावान्स्त्रिधेषु स्तेहवसुमित्रादिषु जित्तः । अवक्रः । अरिषु क्रोधनः । नृत्यवर्गेषु प्रजासु च हिताचरणेनाहितनिवर्तते न च पिते च दयावान् । स्यादिति प्रत्येकं संबध्यते ॥**ब॥** पुण्यात्पद्मागमादन्त्यायेन परिपालयन् । सर्वदानाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनं यस्मान्प्रायेन धर्मशास्त्रोक्तमार्गेण प्रजाः परिपालयत् प्रजोपचितपुण्यात्पद्मागं षष्ठं नागं आदत्तो यस्माच्च सर्वेभ्यो नृप्यादिनेभ्यः प्रजानां परिपालनं अधिकफलं ॥ तस्मात्प्रजासु यथापिता तथैव स्यादिति गतेन संबध्यः ॥**ब॥** चाटतस्करं दुर्धनं महासाहसिकादिभिः पीड्यमानाः प्रजारक्षेत्कायस्तेष्वविशेषतः । चाटाः प्रतारकाः विश्वस्ये परधनमपहरंति । प्रवृत्ताः पहारिणस्तस्कराः । दुर्धनाः ऐहजालिक कितवादयः । सहोबलं स हसाबलेन कृतं साहसं महच्चतसाहसं संचमहासाहसं तेन वर्तते इति महासाहसिकाः । प्रसह्यापहारिणः आदिशब्दमौलिककृदकृत्तयः । एतैः पीड्यमाना बाध्यमाना प्रजारक्षेत्कायस्तेष्वलेखकागणाकाश्चैतः

पीड्यमानाविशेषतोरक्षेत्र। तेषां राजवध्ननतयातिमायावितयाचडुर्निर्वचरत्वात्॥ ७॥ अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्
 तयत्किंचित्किंचिन्निषेधप्रजाः। तस्मात्तु नृपते रक्षयस्माह क्लातासौ करान्॥ अरक्ष्यमाणाः प्रजायत्किंचित्किंचि
 षंचौर्यपरदारगमनादिकुर्वन्ति तस्मात्पादद्वन्द्वं नृपते न वेदितियस्मादसौ राजारक्षणार्थं प्रजान्यः कराह
 क्लाति॥ ८॥ ये राश्रे धिक्कृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विवेक्षित॥ साधनसन्मानये राजा विपरीतास्तु घातयेत्। उ
 क्तोचजीविनोऽव्यहीनान्कृत्वा प्रवासयेत्। सतदानमानसत्कारैः। श्रोत्रियान्वासयेत्सदा॥ राश्रे राज्ञा।
 अधिकारेषु येनियुक्तास्तेषां विवेक्षितचारैरुक्तलक्षणैः सम्यक् ज्ञात्वा साधनसुचरितान् सन्मानयेत्तदान
 मानसत्कारैः पूजयेत्विपरीतात्तुऽष्टचरितान् सम्यक् विदित्वा घातयेत्॥ अपराधउसारेण ये पुनरुक्तो
 चजीविनस्तान् व्यहीनान्कृत्वा स्वराष्ट्रादिवासयेत्। श्रोत्रियान्दानमानसत्कारैः सहितान्कृत्वा स्व
 रष्ट्रे सदैव वासयेत्॥ ९॥ अन्यायेन नृपो राज्ञा स्वकोशं यो निवर्धयेत्। सोऽपि राक्षिगतश्रीको नाशमेति स बांध
 वः। यो सौ राजा स्वराष्ट्रादन्यायेनेधनमादाय स्वकोशं वर्धयेत्। सोऽपि राक्षिगतश्रीको वित्तहलक्ष्मी
 को ब्रुधुनिः सह विनाशं प्राप्नोति॥ १०॥ प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतोऽङ्गताशनः। राज्ञः कुलं श्रियं प्रणान्
 नादध्वा विनिवर्तते। प्रजानां तत्स्करादिकृतपीडातोयः। संतापः स्तस्मात्पुन्योऽङ्गताशन इव संतापकारि
 त्वादपुण्यराशिः कुताशश्चेन्नोच्यते। सराज्ञः श्रियं कुलं प्राणंश्च दग्धानां शमनीत्वा न निवर्तते नोपशम्यति।

द्वि

॥ ११॥ यएव धर्मो नृपतेः स्वराष्ट्रपरिपालने। स एव कृत्स्नमाप्नोति पराष्ट्रं वशं नयेत्। न्यायतः स्वराष्ट्रपरिपालने
 राज्ञो यो धर्मस्तस्य कलवद्व्यमाणन्यायेन परराष्ट्रं वशं नयन्तात्मसाकुर्वन् आप्नोति धर्मं धरागंच॥ १२॥ किंच
 यस्मिन्देशे या आचारो व्यवहारः कुलस्त्वितः। तथैव परिपाल्यो सौ यदा वशमुपागतः। यदा परदेशो वशमुपाग
 तस्तदानस्वदेशाचारादिसंकरः कार्यः। यस्मिन्देशे या आचारः कुलस्त्वित्यवहारो वा यथैव प्रागासीत्तथैवा
 सोपरिपालनीयो यदि शास्त्रविरुद्धो न चति। यदा वशमुपागत इत्यनेन वशोपगमनात् प्रागनियम इति
 दर्शितं यथोक्तं॥ उपरुधारिमासीत्त राज्ञा चास्योपपीडयेत्। इष्येचास्य सततं वसान्नो नोदके धूनमिति॥
 ॥ १३॥ मंत्रमूलं यतो राज्यमतो मंत्रमुरक्षितं। कृत्याद्यथास्य न विडः कर्मणा माफलोदयात्। यस्मान्नैः साधे चि
 तये राज्ञे इत्याद्ये कर्म मंत्रमूलं राज्यं। तस्मान्मंत्रयन्नेन तथा मुरक्षितं कृत्यात्। यथास्य राज्ञः कर्मणां संधि
 विग्रहादीनां। आफलोदयात्फलनिष्पत्ते प्राग् अन्ये मंत्रं न जानन्ति॥ १४॥ किंच अरिर्मित्रमुदासीनो तं तर
 स्तस्यरः परः। क्रमशो मंडलं चित्यं सामादिनिरुपक्रमैः। अरिः शत्रुः मित्रं सुहृत्तत्र न यविलक्षणे उदासीन
 स्ते च त्रयस्त्रिविधाः सहजाः कृत्रिमाः प्राकृताश्चेति। तत्र सहजोरिः सापन्त्यपिष्टव्यः तत्पुत्रादिः कृत्रिमारिः
 यस्यापकृतं येन वापकृतं। प्राकृतं तत्स्वनंतरदेशाधिपतिः॥ १५॥ सहजमित्रं नागिनेयपिष्टव्यं स्नेयादि। कृ
 त्रिममित्रं यो नोपकृतं यस्यापकृतं प्राकृतमित्रं एकांतरितो देशाधिपतिः॥ १६॥ सहजकृत्रिममित्रशत्रु
 लक्षणरहितौ सहजकृत्रिमौ दासीनौ। प्राकृतो दासीनोऽप्यंतरदेशाधिपतिः अरिः पुनश्च त्रिविधः यालव्यः

उच्छेत्तव्यः पीडनीयकश्चर्नीयकश्चेति नेदेन । तत्र पातव्यो नंतरन्त्युतिः । व्यसनी द्विबलो विरक्तप्रकृतिः । विडुर्गो
मित्रहीनो डर्वलः । श्रोत्रे तव्यः । पीडितो मित्रबलविहीनः । प्रबलमित्रबलव्युक्तः । कर्शनीयः निर्मलनाशमुच्छे
दं पीडनं बलनिग्रहः । कर्शितं बुधुनः प्राज्ञः कोशदडापकर्शनमिति । मित्रं च द्विविधं दृष्टणी कर्शनीयमिति को
शबलहीनं दृष्टणीयं कोशबलाधिकं कर्शनीयं । अनंतरस्तत्परंपर इति । प्राज्ञतारिः तत्परः प्राक्तनमित्रं
तस्मात्परः प्रकृतजदासीनः शेषाः पुनः प्रसिद्धत्वात् नोक्ताः । एतज्जन्ममंडलं क्रमशः पूर्वादिदिक्मेणादित्यं
तेषां चेष्टितं ज्ञातव्यं । ज्ञात्वा च समादिनिरुपायौर्वक्ष्यमाणैरिति संशेयं । एवं पुरतः दृष्टतः पार्श्वतश्च त्रय
स्त्रयः । आत्मा चैक इति त्रयोदशकराजमंडलं पञ्चाकारं पाप्मिग्रहाक्रंदासारादयः त्वरिमित्रोदासीनोश्च
वां तर्नवतीति संज्ञानेदमात्रं यथा तरेदृष्टिर्दृष्टियोगीश्वरेणानुष्ठयगुक्ताः ॥ ३ ॥ सामादिनिरुपक्रमैरि
त्यक्तमिदानीं तावुपायानाह ॥ उपायाः सामादानचने दोदंडस्तयेव च । सम्यक्प्रयुक्ताः सिंयुद्धं त्वगतिका
गतिः सामप्रियभाषणं । दानं सुवर्णदिः नेदो नेदनं तस्मात्तादीनां परस्परतो वैरस्योत्पादने न दंड उपायप्र
काशाभ्यां धनापहारादिवधपर्यंतो प्रकारः एते सामादयः परित्यज्यादिसाधनोपायाः । एते च देशकालाद्यनु
सारेण सम्यक्प्रयुक्ताः सिद्धेयुः तेषां मध्ये दंडस्त्वगतिकागतिकाः ॥ उपायांतरासनवेन प्रयोक्तव्यः । एतच्च पी
डनीयकश्चर्नीयान्निघ्रायेण यातव्योच्छेत्तव्ययोस्तदंड एव मुख्यः ॥ एते च सामादयो न केवलं राज्ञ्यवधारविष
याः । यथा अधीष्टपुत्रकाधीष्टदस्यामित्रवमोदकान् ॥ यद्यन्यस्मै प्रदास्यामि कर्णमुत्वादयामिति ॥ किंच

संधिचविग्रहं या न मासनं संश्रयं तथा ॥ द्वेधीना वंगुणानेता नूयथावत्परिकल्पयेत् । संधिर्व्यवस्थाकरणं विग्रहो
पकारः । या न परंप्रतिपात्रा ॥ आसनमुपेक्षा ॥ संश्रयो बलवदाश्रयणं । द्वेधीना वो बलस्य द्विधाकरणं एतान् सं
धिप्रवृत्तीन् गुणानूयथावद्देशकालशक्तिमित्रादिवशेन कल्पयेत् ॥ ४ ॥ या न कालमाह ॥ यदा सस्यगुणेषु तं
परराष्ट्रं तदा ब्रजेत् । यरश्च हीन आत्मा च हृष्टवाहनधूसरः पदापरराष्ट्रं सम्येज्रीत्यादिनिगुणैश्च समजले धन
रुणादिनिरुपेतं संपन्नं शत्रुश्च हीनो बलादिनिरात्मा च हृष्टवाहनधुरुरुषः वाहनानि हस्यभ्रादीनि च धूसराश्च
वाहनधुरुरुषा हृष्टवाहनधूरुषाः यस्य स तथोक्तः । तदा परराष्ट्रमात्मसात्कर्तुं ब्रजेत् ॥ ५ ॥ प्राणिनामनुदय
विनिपातानां देवाय कृत्वा त्वयि देवमस्मि तदा स्वयमेव परराष्ट्रादिवशीनं वैष्णवीति । अथानास्ति कृतं पिपौरु
षे न न विष्यत्यतो त्यर्थ एवायं यात्रा प्रयास इत्यत आ । देवपौरुषकारे च कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता । तत्र देवमस्मि व
क्तं पौरुषं पूर्वदेहिकं कर्मसिद्धिः फलप्राप्तिरिति लक्षणं सा न केवलं देवव्यवस्थिता अपि तु पुरुषकारे
पि लोके तथा दर्शनात् ॥ चिकित्सादिशास्त्रवैयर्थ्याच्च । अपि च पुरुषाकाराणां वै देवमेव स्तीत्याह । तत्र देवमिति
। यतः पूर्वदेहाजितपौरुषमेव देवमुच्यते । अत्यपुरुषाकारानंतरं महाफलोदयानिवक्तं । तस्मात्पुरुषकारा
णां वै देवमस्तीति पुरुषकारे पन्नो विधातव्यः ॥ ६ ॥ इदानीं मत्तांतरणमाह । केचिद्देवाश्च नावाच्च कालात्पुरुष
कारतः । केचिद्दिष्टानिष्टलक्षणं फलदेवादेवैवं तिकेचिश्च नावाच्च कालात्पुरुषकारतः । केचिद्दिष्टानिष्टल
क्षणं फलदेवादेवैवं तिकेचिश्च नावाच्च स्वयमेव न वति न कारणान्तरमपेक्षते इति केचित् । कालात्केचित्पुरुषाका

रणोत्तमपेक्षते इति केचित् वेति ॥ **३॥** स्वमतमाह ॥ संयोगे केचिद्विद्वत्तिफलं कुशलं बुद्धयः ॥ देवादीनामसुखं
 ये संयोगे फलं न वतीति कुशलं बुद्धयो मन्वादयो मत्पते ॥ **४॥** एकैकस्मात्फलं न वतीत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथा
 ह्येकेन चक्रेण रथस्य गतिरनवेत् एवंपुरुषकारेण विना देवं न सिध्यति नात्र तिरोहितमस्ति ॥ **५॥** लानाथ पररा
 धुंगंतव्यमित्युक्तं ॥ लानश्च त्रिविधः हिरण्यलानो नृमिलानो मित्रलानश्चेति ॥ तेषु मित्रलानो ज्याया नृत्रतस्तस्या
 सुपाये पनौ विधातव्यः ॥ तस्यासुपायश्च सत्यवचनमित्याह ॥ हिरण्यनृमिलानो न्यो मित्रलञ्छिर्वरायतः ॥ अतो
 यते तस्यासौ रक्षेत् सत्यं समाहितः ॥ यस्मात् हिरण्यनृमिलानो न्यो मित्रलञ्छिर्वरोक्त एतस्मान्न्यासौ यते तव्यं
 कुर्यात् ॥ सामादिभिः सत्यं चरक्षेत् समाहितः सावधानः ॥ सत्यमूलत्वा मित्रलानस्य ॥ **६॥** इदानीं राज्यागान्या
 ह ॥ स्वाम्यात्पाजनो डर्गं कोशो दंडस्तथैव च ॥ मित्राण्येताः प्राक्तनयो राज्यं ससांगमुच्यते ॥ महो आह इत्याह
 कलक्षणः स्वामी ॥ अमात्या मंत्रिपुरोहितादयः ॥ जनो ब्राह्मणादिप्राजाः ॥ डर्गं धन्वडर्गदि ॥ कोशः सुवर्णादि
 व्यंतस्य राशिः ॥ दंडो हस्त्यश्वरथयदाति लक्षणं चतुरंगवत् ॥ मित्राणि सहजं कृत्रिमं प्राक्तनानि ॥ एतास्वाम्याद्वारा
 ज्यस्य प्रकृतयो मूलकारणानि ॥ एव राज्यं ससांगमुच्यते ॥ **७॥** तदेवाध्यनपो दंडो हस्त्यश्वरथयदाति लक्षणं चतुरंगवत् ॥ धर्मो हि दंड
 रूपेण ब्राह्मणानिर्मितः पुरा ॥ तदेवं विधं राज्यं प्राप्य दंडं तेषु वचकशठधूर्तपरदारपर इत्यापहारि हिंसा
 दिषु नृपो दंडं पातयेत् ॥ इयस्माद्धर्म एव दंडरूपेण सर्वं ब्राह्मणानिर्मितः ॥ तस्य च दंड इति योगिकी संज्ञा ॥ दंडो
 दमनादित्याहुस्तेनाहनात् दमयेदित्यादि गौतमवचनात् ॥ **८॥** ननेव ज्ञायतः शक्यो लुब्धेना कृतबुद्धिनापू

६७

र्कोको दंडो लुब्धेन कृपणेना कृतबुद्धिना न्ययतो न्याया उसारेण नेत्रप्रयोक्तुं शक्यो न वतीति ॥ **९॥** कीदृशेन श
 क्यस्मादिकर्तुमित्याह ॥ सत्यसंधेन शुचिना सुसहायेन धीमता ॥ सत्यसंधेन अप्रतारकेण शुचिना जितारिषड्
 र्गेण सुसहायेन पूर्वोक्तसहायसंपन्नेन धीमदानपापनयकं शलेन सदो न्यायतो धमडिसारेण नेत्रं शक्यः ॥ **१०॥**
 यथा शास्त्रप्रयुक्तः सन् सदेवा सुरमानव ॥ जगदानंदये सर्वं अन्यथा तत्प्रकोपयेत् ॥ सदंडः शास्त्रोक्तमार्गेण प्रयु
 ज्यमानः सत्सदेवा सुरमानवैः सहितं सर्वं जगदानंदयेत् ॥ अन्यथा शास्त्रातिक्रमेण प्रयुक्तश्चेत् जगत्प्रकोपयेत्
 ॥ **११॥** न केवलमधर्मदंडेन जनप्रकोपोऽपि प्रयोक्तुं दृष्टादृष्टद्वानिरपीत्याह ॥ अधर्मदंडं न स्वर्गकीर्ति लोकविना
 शानं ॥ सम्यक् दंडं न यज्ञः स्वर्गकीर्तिर्जयावह ॥ यः पुनः शास्त्रातिक्रमेण लोनादिना दंडः कृतः स पापहेतुत्वात् स्व
 र्गं कीर्ति लोकांश्च विनाशयति शास्त्रोक्तमार्गेण कृतः स्वर्गकीर्तिर्जयानां हेतुर्न वति ॥ **१२॥** अपि न्याता सुतो ध्येवा
 श्वशुरो मातुलोपिवा ॥ नादं यो नामराज्ञो स्ति धर्मादिचलत्ः स्वकात् ॥ अध्योर्धादिः आचार्यादिः शेषं प्रसिद्धं ॥ एते
 न्नाह सुतप्रनृतयोपि स्वधर्माच्च लिता दंड्याः किमुतो न्येयतः स्वधर्माच्च लिता दंड्यो नामराज्ञः कोपि नास्ति एतच्च मा
 तापित्रादिव्यतिरेकेण तथा च स्मृत्यंतरं ॥ अदंड्यो मातापितरौ स्नातरो स्नातकपुरोहितपरिव्राजकवानप्रस्थाः श्रु
 तशीतलाशौचाचारवतः ते हि धर्माधिकारिण इति ॥ **१३॥** किंच ॥ यो दंड्या दंडपेक्षायां सम्यक् वध्याश्रयात्तयेत् ॥ इह
 स्यात्क्रुतिस्तेन समासवरदत्तणैः ॥ यस्कराजा दंड्यात् स्वधर्मवत्तनादिना दंडयोग्यात् सम्यक् शास्त्रदृष्टमार्गेण धि
 कधनदंडादिना दंडयति ॥ वध्या नृवधार्त्ता नृणां तर्थात् ॥ तेन राजान् रिरिदक्षिणैः क्रुतिरिष्टं न वति वडा दक्षिणक

उक्तं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ न च फलश्रवणात्तदं प्रणयनं कार्यमिति मंतव्यं अकरणे प्रायश्चित्तस्मरणान्न यथाह
वसिष्ठः ॥ दंडो भगवतो जैकरात्तुमुपवसेत् ॥ त्रिरात्रं पुरोहितः ॥ कृत्वा मंदं दंडं न पुरोहितस्त्रिरात्रं राजेति ॥ ४॥
दंडः सम्यक् ॥ प्रयोक्तव्यं इत्थं कंडुपरीक्षा न व्यवहारदर्शनमंतरेण न न वतितत्परिज्ञानाय व्यवहारद
र्शनमदरहः स्वयं कर्तव्यमित्याह ॥ इति संचिंत्य नृपतिः कृतव्य फलं पृथक् ॥ व्यवहारान् स्वयं पश्येत् सत्तैः प
रितृप्तौ न च ॥ इत्येवमुक्तेन प्रकारेण कृतव्य फलं दंडं दंडेन सम्यक् विचिंत्य पृथक् वर्णादिक्रमेण सत्तैर्वक्ष्य
मानलक्षणैः ॥ परितृप्तः प्रतिदिनं व्यवहारान् वक्ष्यमाणमार्गेण दुष्टा दुष्टज्ञानार्थं राजा स्वयं पश्येत् ॥ ५॥ ऊ प
येत्यर्थि ॥ कृतानि ब्राह्मणादीनि ॥ जातयोर्ध्वं वसिष्ठ प्रवृत्तयः ॥ श्रेण्यस्तां ब्र ॥ लिकादीनां गणदेडा बुकादीनां
ज्ञानपदाः कारुकादयः ॥ एतान् स्वधर्माच्च लिता न प्रच्युतान् राजा विनीय येथायराधं दंडयित्वा पथिषु स्थाप
येत् ॥ दंडं दंडं तेषु निपातयेदित्युक्तं ॥ स च दंडो द्विविधः शारीरो र्थं दंडश्चेति ॥ यथाह नारदः ॥ शारीरश्चार्थं दंड
डस्तु द्विविधः स्मृतः ॥ शारीरस्तु दंडादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥ का किल्लादिस्तु र्थं दंडः सर्वश्रान्तस्तथैव
चेति ॥ द्विविधपरानुसारेण अनेकत्वाभावात् ॥ स शारीरो दंडाध्याप्रोक्तत्वर्यं दंडं स्तनेधेति क ॥ तत्र कृष्णाल
माषसुवर्णपलादिशब्दैरर्थं दंडो वक्तव्यस्तेन प्रतिदेशं निमित्तं प्रमार्थ इत्येकं रूपं पराधेपि देशानुदेन न्यूनाधिक
दंडो मान्दितिकृष्णालादिशब्दानां नियतपरिमाणविषयत्वं दंडव्यवहारे दर्शयितुमाह ॥ ५॥ ॥ जालेति ॥ जाल
कांतरप्रविष्टादित्यरश्मिस्तितय इजससरेणुरित्युक्तं योगीश्वरादिनिर्गतं सरेणवो लिखास्वेदजम्कांडता ॥
॥ जालसूर्यमरीचिस्तां सरेणुरजः स्मृतं ॥ तेषौ लिखास्ततास्ति स्तो गौरसर्षपत्रच्यते ॥ ५॥

लिखास्ति स्तो राजसर्षयो राजिकाते राजसर्षया स्त्रयो गौरसर्षयः सिद्धार्थस्ते गौरसर्षयाः षड्भ्यामभ्यस्तूलो न लघु ॥
सूक्ष्मः ॥ एतेन गौरसर्षपा अपि मध्यमा इति गम्यते ॥ तथा राजसर्षया इति मध्यमशब्दादेव सर्षयादिशब्दानां केवलमु
न्मानवचनाः किंतु तदुन्मितं इत्यवचना इति गम्यते ॥ तथा प्रसूयपरिमिता यवाः प्रस्ता उच्यते ॥ एवं सर्षयाद्युन्मितं ॥
अं सर्षयादिशब्दैः सर्षयादिशब्दानां केवलोन्मादवचनत्रे सरेणुनामुपसंगृह्यात्मानुशक्यात् तद्वारेण कृष्णला
दिव्यवहारो न स्यात् तत्र स्तूलतमः सूक्ष्मतमस्तुल्यतमः मध्यमसर्षयाद्युपमानने देन प्रतिदेशं व्यवहारस्ति व्यवहा
रे मध्यम इति नियम्यते ॥ ते मध्यमा यवाः सुयव कृष्णलस्ते कृष्णलाः पंचैको माषस्ते माषस्ते माषाः षोडशौ क सुव
र्णः सुवर्णश्चत्वारः पलं पलं पंचवापि पलं कीर्तितं नारदादिभिः ॥ तत्र स्तूलयवैः कृष्णलपरिकल्पनायां व्याव
हारिककनिष्ठः षोडशानिः कृष्णलो न वति ॥ तैः पंचनिर्माषो माषैः षोडशानिः सुवर्णः स च व्यावहारिकैः पंचनि
र्दिष्टैरेकः सुवर्णो न वति ॥ ते च चत्वारः पलमिति निष्काणां विंशतिपलं ॥ यदा तु सूक्ष्मैर्यवैस्त्रिभिः कृष्णलः परि
कल्पलः परिकल्प्यते ॥ तदा व्यावहारिकनिष्कस्य द्वात्रिंशत्तमो भागः कृष्णलो न वति ॥ तस्मिन्पक्षे सुवर्णः सार्धं नि
निष्क इत्यं न वति ॥ पलं च द्वात्रिंशत्तमो भागः कृष्णलो न वति ॥ तस्मिन्पक्षे सुवर्णः सार्धं नि
श्वतुक् निष्कः षोडशानिष्क पलं पंच सुवर्णपलमिति पक्षे विंशतिनिष्क पलं ॥ एवमन्यदपि निष्कस्य चत्वारिंशो भा
गः कृष्णलो द्विनिष्को सुवर्णेष्टिनिष्क पलमित्यादि लोका व्यवहारानुसारेण स्मादेव तत्र दूहनीय ॥ ५॥ ॥ गौ
रस्तु तत्रयः षड्भिर्यवो मध्यस्तु तत्रयः ॥ कृष्णलः पंचते माषास्ते सुवर्णश्च षोडश ॥ ५॥ पलं सुवर्णश्चत्वारः पंच

कापिप्रकीर्तितः॥ देहसमलेख्यमाधोधरणं षोडशैवते॥ शतमानं च दशनिर्धरणे पलमेव च॥ ५५॥ कर्षिकस्तान्त्रिकः
 मानं प्रतिपाद्येदानीं रजतस्याह॥ देहति निष्कः सुवर्णश्चत्वारः देहसमलेख्ये र्वाक्ते रूप्यसंबन्धी माषाः षोडशधा
 रणपुराणः इत्यस्यैव संज्ञांतरं षोडशाक्षरं पुराणश्चैव रजतः इति मनुस्मरणेन॥ दशनिर्धरणेः शतमानं पल
 मित्यनिधीयते॥ पूर्वोक्तश्चत्वारः सुवर्णरजतो निष्को नवति॥ ५५॥ कार्षिकस्तान्त्रिकः पणपलस्य चतुरंशतः
 ॥ इदानीं तान्त्रिकस्योत्तमानमाह॥ कर्षिक इति॥ कर्ष इति लोकाप्रसिद्धः॥ कर्षेणोन्मितः कार्षिकस्तान्त्रिकस्य विकारस्तान्त्रिकः
 कर्षसंमितस्तान्त्रिकविकारपणसंज्ञो नवति॥ कार्षपणसंज्ञश्च कार्षपणस्तु विज्ञेयः॥ तान्त्रिकः कार्षपणिकः
 इति मनुवचनात्॥ पंचसुवर्णं पलपदे विंशतिमाषः पणेन नवति॥ तथा सति माषो विंशतिमो नागः पणस्य परिकी
 र्त्तितः इत्यादिव्यवहारो नवति॥ चतुःसुवर्णपलपदे तु षोडशमानः पणेन नवति॥ अस्मिंश्च पदे सुवर्णकार्षपणं
 पणशब्दानां समानार्थापिका कार्षपणशब्दो नाम विषयावेव॥ एवंचावहे मरूप्यतामाणा उन्मानमुक्तं॥ दंडव्यव
 हारे पयोगित्वात् कां स्य रितिकादीनामपि लोक व्यवहारं गन्तुं ताना मुन्मानं दृष्टव्यं॥ ५६॥ सात्रीतिः पणसाह
 स्रादंड उत्तमसाहसः तदर्धमध्यमः प्रोक्तः तदर्धमध्यमः स्मृतः॥ ५७॥ स्वशास्त्रपरिभाषिकामाह॥ सात्री
 ति इति॥ पणानां साहसस्तं परिणामो मस्येति यणसहस्रं अशीत्यासहस्रं तदति सात्रीत्यधिकपणसहस्रं प
 रिमितो यो दंडः स उत्तमः साहससंज्ञो वेदितव्यः॥ तदर्धमिति॥ तदर्धमध्यमस्तस्य सात्रीति पणसहस्रं स्यार्धचा
 त्वारिंशादधिकपणपंचशतपरिमितो मध्यमसाहससंज्ञितः॥ तदर्धमध्यमस्तस्य चत्वारिंशादधिकपंचशतस्य

देह

तस्य तस्यार्धमस्य अधिकपणशतद्वयपरिमितो दंडो धमसाहससंज्ञया स्मृतः॥ उक्तो मन्वादिनिः॥ यत्र पणानां
 देशते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः॥ मध्यमः पंचविज्ञेयः॥ सहस्रत्वे चोत्तमः इति मनुना कंच॥ पञ्चातरं पूर्वापि
 राधविषयं दृष्टव्यं॥ ५७॥ धिग्दंडस्य वाग्दंडो धनदंडो वधस्तथा॥ योज्या न्यस्ता समस्ता वात्र पराधवशादिमे
 ॥ ५८॥ दंडो ज्ञेयः साहसः॥ धिग्दंडो धिगिति कुमनं॥ वाग्दंडस्तु परुषशायवचनात्मकः॥ धनदंडो धनापहारात्म
 कः॥ वधदंडः शारीरो वधादिजीवितांतः॥ एते चतुर्विधदंडावस्ता एकैकशः समस्ता वात्रिधा द्वित्रिचतुरो अपरा
 धानुसारेण प्रयोक्तव्याः॥ उक्तक्रमेण पूर्वसाधे उत्तरः प्रयोक्तव्याः॥ यथाह मनु॥ धिग्दंडप्रथमं कुर्यात्तद्दंडं
 तदनंतरं॥ तृतीये धनदंडं च वधदंडमतः परमिति॥ ५८॥ ज्ञात्वा पराधं देशं च कालं दंडमपि वा॥ चयः कर्म
 च वित्तं च दंडं दंडेषु पातयेत्॥ ५९॥ दंडव्यवस्थानि मित्रान्याह ज्ञात्वेति॥ यथा पराधं ज्ञात्वा तदनुसारेण दंडप्र
 णयनं कार्यं नैव देशकालवल्लवयः कर्म ज्ञात्वा विज्ञानि च तदनुसारेण दंडेषु दंडप्रणयनं कुर्यात्॥ तथा
 च बुद्धिपूर्वा बुद्धिपूर्वमदृष्टानुसारेण च॥ यद्यपि राज्ञामधिकृत्याचारं राजधर्मकिलाय उक्तः॥ तथापि वर्णान्तर
 स्यापि विषयमंडलादिपरिपालनादिकृतस्याचराजधर्मे विहितव्यः॥ राजधर्मश्चिद्व्याप्तियथावृत्तौ न वेत्त
 प इति नृपग्रहणत्वरूपं करग्रहणस्य रक्षेत्यर्थे रक्षस्य दंडप्रणयनाय तत्वादिति॥ उत्तमो यदस्य यशस्य
 कृतिरात्मनः॥ धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः॥ ५९॥ इति श्रीपद्मनाभनहोपाध्यायात्म
 जस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविज्ञानेश्वरनहारककृतोरजुमिताक्षरायां श्रीयाज्ञ

मि० आ

७०

वल्कमुनिप्रणीतशास्त्रविद्वत्तैश्चाचारध्यायः प्रथमः समाप्तः ॥ १ ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥ श्री ॥ ॥

अस्मिन्तध्याये प्रस्तुतप्रकरणानि द्वाविंशतिः उपोद्घातप्रकरणं ॥ १ ॥ ब्रह्मचारीप्रकरणं ॥ २ ॥ विवाहप्रकरणं
॥ ३ ॥ जातिवर्णविवेकप्रकरणं ॥ ४ ॥ ग्रहस्वाचारप्रकरणं ॥ ५ ॥ स्नातकप्रकरणं ॥ ६ ॥ नद्यानद्यप्रक
रणं ॥ ७ ॥ इत्यष्टिप्रकरणं ॥ ८ ॥ दानधर्मप्रकरणं ॥ ९ ॥ शान्तिप्रकरणं ॥ १० ॥ आश्वप्रकरणं ॥ ११ ॥

इति राजधर्मे द्वादशप्रकरणं समाप्तं ॥ ॥

राजधर्मप्रकरणं ॥ १२ ॥ ॥ एवं द्वादशप्रकरणानि ॥ ॥ इति याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगता विद्वत्ति
नकस्यविहिता विद्वत्तैः प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवति परिषिञ्चति श्रवणयोरमृतं ॥ १ ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥

॥ ॥ मिताक्षराश्चाचारध्यायः समाप्तः ॥ ॥

३

७०